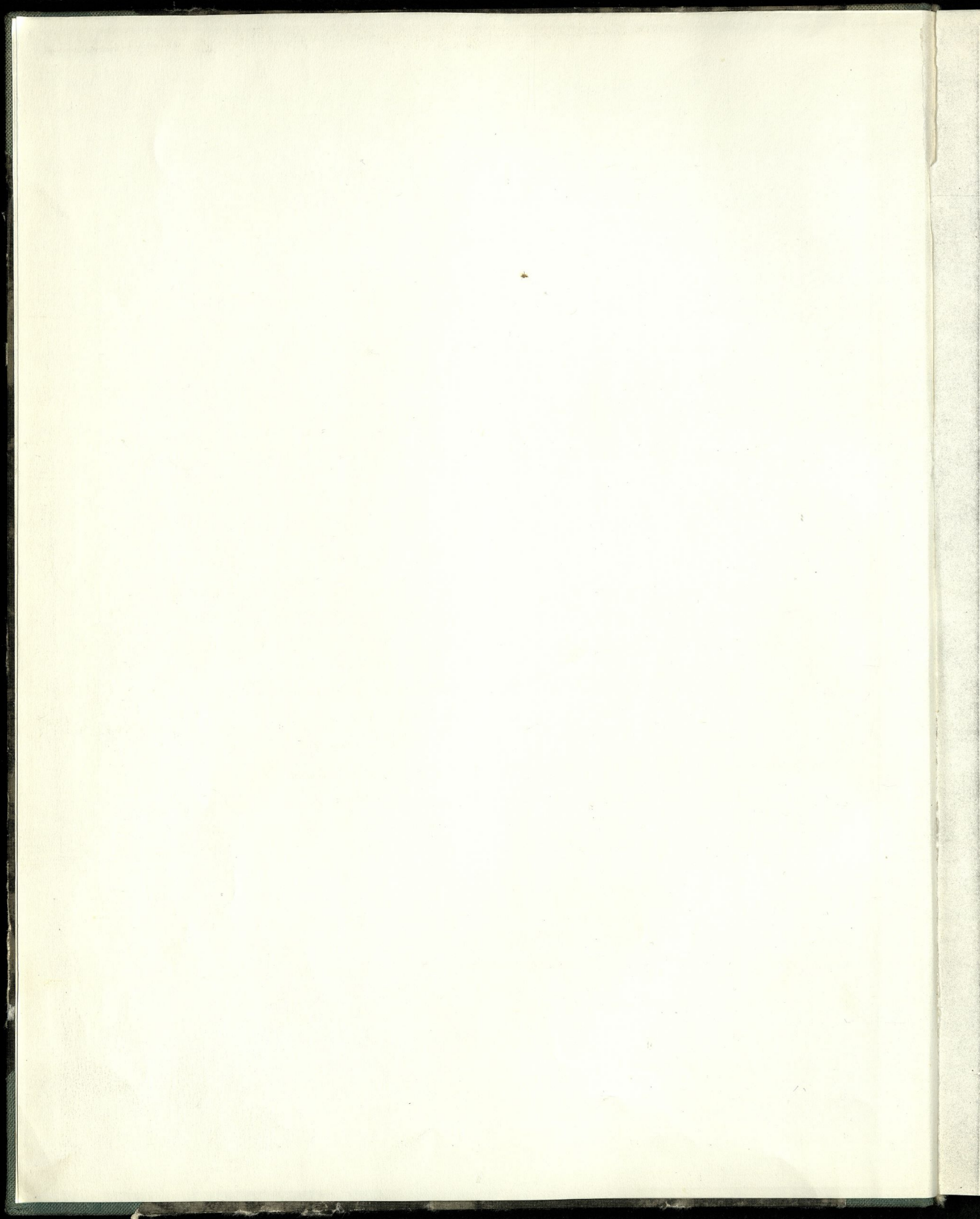

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

250640

TEHNIČKI VJESNIK

GLASILO HRVATSKOG DRUŠTVA INŽENJERA

GODIŠTE 59

1942

BROJ 7-9

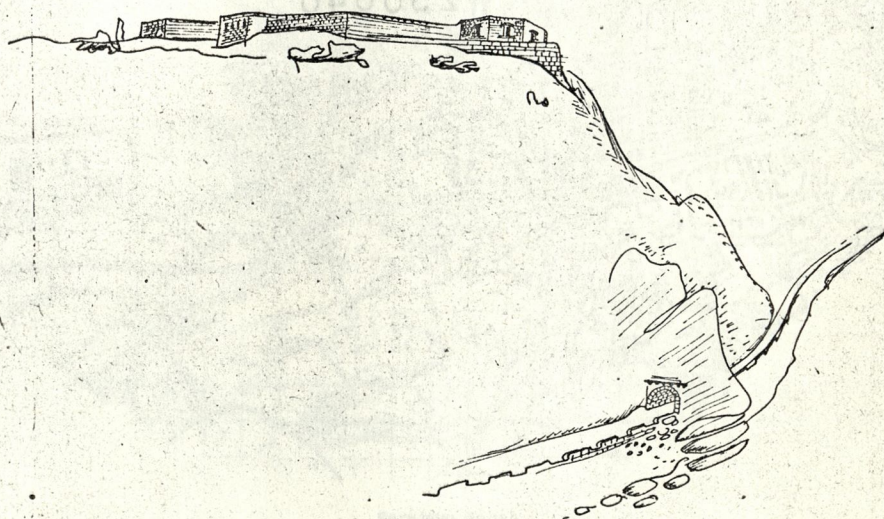
Gradsko poglavarstvo u Sarajevu želi urediti svoj grad te odrediti sigurne osnove njegovom daljnjem razvitku u budućnosti. Hrvatsko društvo inženjera omogućilo je dvojici naših stručnjaka, da u nizu članaka iznesu svoje osobno mišljenje o načinu rješavanja različitih pitanja, koja se postavljaju u vezi s uređenjem sadašnjega i budućega Sarajeva. Bilo bi poželjno, kada bi i ostali naši stručnjaci prikazali svoje nazore o mnogobrojnim problemima, koji se tiču izgradnje Sarajeva, toga našega veoma važnoga i velikoga grada. Samo tako mogli bi se različiti urbanistički problemi osvijetliti sa svih strana, te bi time bilo znatno olakšano njihovo pravilno rješenje.

HRVATSKO DRUŠTVO INŽENJERA

TV
1942

TV ARHITEKTURA

UREĐUJE: ING. K. FILIPOVIĆ

SARAJEVO I NJEGOVI TRABANTI

ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKA RAZMATRANJA UOČI IZRADE NAORTA ZA REGULACIJU GRADA SARAJEVA

Tekst: arh. **Dušan Grabrijan**, profesor Srednje tehničke škole, Sarajevo

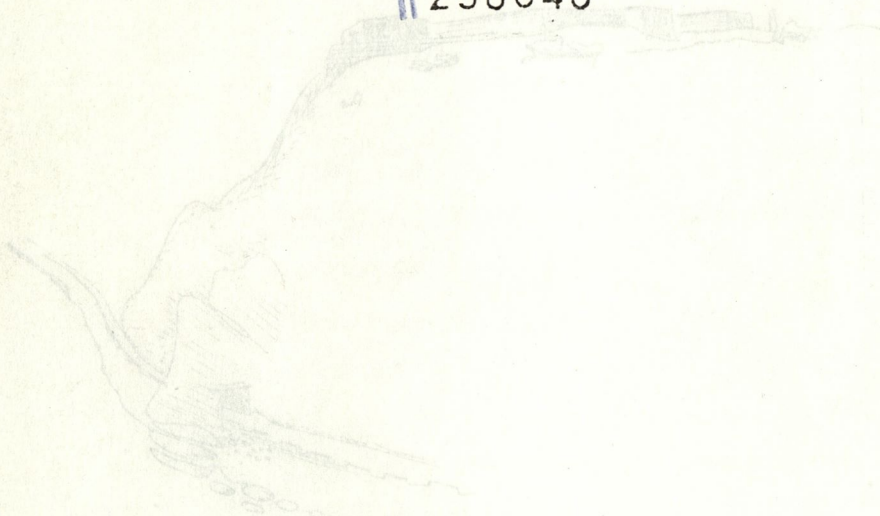
Skice i projekti: arh. **Juraj Neidhardt**, ovl. inženjer za arhitekturu, Sarajevo

Dječji crteži: iz škole prof. **Zorana Dideka**, akademskog slikara, Sarajevo

TEHNIČKI ALBANIJE Broj 123

TV ARHITEKTURA
URBANIZING K. FILIPOVIĆ

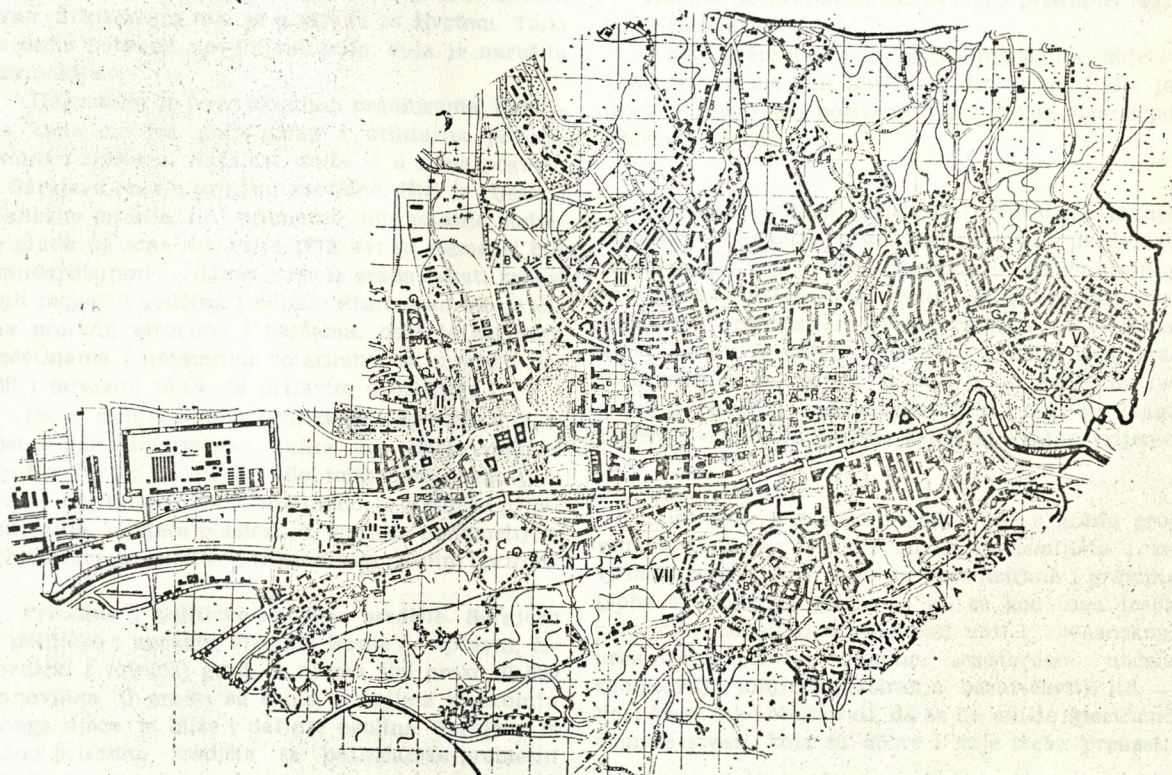
250640

D 441/1974

Projekt: arh. Dušan Grahčan, slikar Stjepan Jelić, škola Sarajeva
Slike i projekti: arh. Jurek Jelić, slikar Stjepan Jelić, škola Sarajeva
Izloženo u NUK u povodu 100. obljetnice rođenja
8.6.73

UVOD

Sarajevo danas

SARAJEVO OD JUČER, DANAS I SUTRA

sa osvrtom na neke druge gradove

STRUKTURA

Povjesni i američki grad. Mnogo je bilo i bit će gradova, koji nisu i neće ostaviti tragova iza sebe. U vezi toga se moramo pitati: što treba sadržavati grad, da mu se divimo? Zar arhitektonske i prirodne ljepote ili opet ekonomske vrijednote?

Grad čini nezaboravnim i lijepim u prvome redu arhitektura (kao izraz duševnog stanja = transa). Naprotiv glorifikacija samo utilitarnih momenata dovodi do apsurdnog — kakav je na pr. New York — t. j. do grada gotovo bez zraka i sunca, sa tamnim koridor-ulicama.

Za predmet, koji služi samo materijalnoj upotrebi, ne marimo više, kada je jednom istrošen i oštećen, odbacujemo ga — dok su naprotiv plodovi duševnog izražavanja neprolazni.

Sarajevo je grad transa — povjesni grad — saraj = konak Isabega Isakovića. U njemu osjećamo blizinu Istoka, Bizanta i Helena, a ipak je pun osebnog, vlastitog izraza.

★

Plastičan i reljefni grad. — Zagreb, Osijek i na pr. Novi Sad su gradovi panonske strukture — dok je Sarajevo predstavnik Balkana i Istoka. Novi Sad ima kao i Sarajevo oko 70.000 stanovnika — ali je Novi Sad nizinski, dok je staro Sarajevo pretežno brdski grad.

Po Loosovoj teoriji bi nizinske gradove trebalo graditi sa vertikalnom, a brdske s horizontalnom tendencijom. Staro Sarajevo je tipičan primjer Loosove teorije, slojevito je izgrađen, horizontalni, terasasti grad — kuće između i iznad drugih kuća — ortogonalni grad — grad bez perspektive. Čitave se četvrti amfiteatralno grupiraju oko važnijih mjesta u gradu. Grad — brdo, prostor — priroda pa otuda vrtni grad i umijeće plasiranja!

Novi Sad je reljefni, a Sarajevo plastičan grad: kubeta pa minareti i nišani u prostorima iza nekih ograda i kulisa, t. j. plastično prostorni fenomen, koji je tipičan za orijentalne gradove — za razliku

na pr. od tjelesno-skulpturnih, renesansnih i dalmatinskih gradova.

Pa zar nije taj prostorni princip oblikovanja postao gotovo dogmom suvremenog urbanizma i arhitekture? Mislim na meander-prostore, komponirane od prostora i prirode — a ne od arhitektura kao samostalnih organizama!

★

Kaotičan i harmoničan grad. U urbanističkom pogledu bilo je Sarajevo do godine 1878. harmoničan grad. Arhitektura bila je u skladu sa životom. Tada je došla potpuno nova civilizacija, koja je narušila harmoniju.

Harmonija je izraz skladnih organizama. Nastupa, kada su sva umjetnička i utilitarna pitanja skladno riješena. Nažalost, sada je u tome pogledu u Sarajevu stanje prilično kaotično. Niti je riješeno stanbeno pitanje, niti prometno, niti pitanje podjele grada na zone itd. Prije 1878. svi su elementi bili standardizirani — danas strše iz grada sakati zabati svih mogućih veličina i oblika. Stari grad bio je čitav protkan vrtovima i baščama, novi je zatvoren kućetinama i najamnim vojarnama sa mrežom uskih i mračnih ulica, te prljavim dvorištima.

Da su elementi nove civilizacije smješteni u stari sustav kao samostojeće kulise na način vojarne Kralja Tvrtka — ne bi bilo tolike nesredenosti u gradu. Poslije god. 1878. manjkalo je umijeće prilagodivanja, umijeće plasiranja, umijeće nenametljive arhitekture, koja bi se prilagođivala okolini i prirodi.

★

Priradno i političko-upravno središte. Sarajevo je političko i upravno središte Bosne — upravni, činovnički i vojnički grad. U njemu živi preko 70.000 stanovnika. U gradu su škole, u kojima se školuju mnoga djeca, iz bliže i daljnje okoline. Sarajevo je važno priradno središte te putničarsko-prometni čvor.

★

Čovjek, u prvome redu, živi od onoga, što mu daje kora i utroba zemlje. Sarajevo je upravno središte srednjeg bosanskog rudarskog bazena i središnjica bosanskog drvnog veleobrta.

Sarajevo s jedne strane ima svoju tradiciju, a s druge strane svoje priradne uvjete razvoja, naročito svoj rudarski bazen.

Hoće li Sarajevo zadržati svoj dominantan položaj? U povjesti Bosne već se je više puta mijenjao

položaj političko-upravnog središta. Kakogod se Sarajevo u budućnosti razvijalo, u svakom slučaju iz njegovog dosadašnjeg razvoja ostaju izvjesna iskustva, koja treba uvažavati. Akropola još i danas živi među nama, njeni principi su svuda rasijani — jer su vječni.

KIRURGIJA ILI MEDICINA

Kucnuo je dvanaesti čas — treba pristupiti regulaciji Sarajeva!

Kako je europeizaciju grada nemoguće izbjeći i kako se već ide tim putem, onda barem treba još jednom pregledati pozitivne i negativne strane postojećeg stanja!

★

Ako će se odviše respektirati postojeće stanje, nastat će regulacioni plan, koji će doduše predviđati ispravke, ali koji neće odgovarati mnogobrojnim zahtjevima suvremenog grada. Stoga je potrebno usporediti prednosti radikalne reforme sa štetama, koje nastaju rušenjem objekata i prelaganjem granica zemljišnjih čestica. Praksa je pokazala, da radikalna rješenja rađaju plodovima, dok su blaga rješenja vrlo često korisna samo za kratko vrijeme.

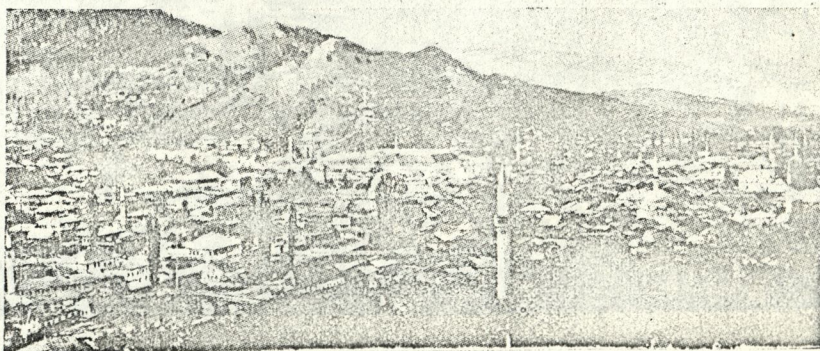
★

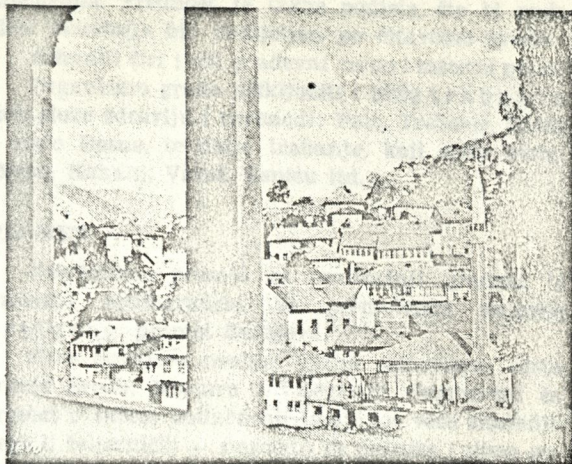
U interesu je cjelokupnosti, da se u gradu provede komasacija. Prelaganjem zemljišta i izvedbom novih ulica dobili bi organizirane i pravilne plohe suvremenog grada — ali se kod toga treba prilagoditi lokalnoj, sarajevskoj noti tj. bosanskom urbanizmu: échelle humaine, prostornom načelu kompozicije, umijeću plasiranja, bazar-čaršiji itd. — Novi život tako oblikovati, da se ne unište specifično domaće stvari, koje su dobre i koje treba preuzeti.

Konservirajmo staro — ali izgradimo novo Sarajevo!

Kao što moderan stan poljepšavamo starom platicom ili slikama, tako su i spomenici starih gradova ukras suvremenog grada. Tradicija je ono, što europski grad podiže iznad američanskog. Bila su vremena, kada se uopće nisu cijenile produhovljene ljepote, već se sve rušilo i uništavalo. Ali to je bilo samo prolazno. Prave vrijednosti uvijek crpimo iz vječne istine i ljepote — za razliku od drugih čisto utilitarnih i prolaznih vrijednosti.

Staro Sarajevo — harmoničan grad

Staro Sarajevo — Terasasti grad

Zamijeniti stari formalistički slog života novim, laganijim i slobodnijim! Domaćica se još uvijek muči primitivnim sredstvima, orač u Bosni još uvijek ore drvenim plugom, stari rudari su se mučili i kopali zastarjelim spravama, što je sve samo zarobljavanje čovjeka. Moderan život sa elektrikom, plinom, traktorima, elektrifikacijom željeznica, zrakoplovima itd. znači oslobođenje zarobljenog čovjeka — naravno uz pretpostavku, da se blagodat toga života upotrebljavaju u plemenitom smislu.

★

Sarajevo u pogledu higijensko-stanbene kulture još uvijek živi u feudalno doba: zaostalo, dok je život međutim već ogromnim korakom zakoračao naprijed. Sarajevu treba novih stanova za još oko 20.000 stanovnika, a da i ne govorimo o reorganizaciji postojećih stanova na higijenskoj osnovi. Nemam ništa protiv mušebaka-paravana u prostorija-

ma, u kojima ima dovoljno sunca i zraka, ali sam im odlučan protivnik tamo, gdje sunca i zraka nema dovoljno. Higijena je preduslov svakog zdravog i naprednog grada. Protivan sam pretjeranom historizmu, jer sam za higijenski suvremeni grad.

Grad je kao čovječji organizam. Ima svoje srce (kulturnu četvrt), svoj mozak (upravnu četvrt), svoj želudac (tržnice i trgovačku četvrt), svoja pluća (zelenilo), svoje arterije i vene (komunikacije).

U Sarajevu su svi ti organi danas pobrkani i pomiješani. Treba grad podijeliti u zone, tj. u stambenu, trgovačku, kulturnu i upravnu četvrt, zatim baščaršiju kao poglavlje za sebe, pa veleobrti dio, četvrt sa vojnim objektima itd.

City u Pavelićevu ulicu od Baščaršije do Marjinog dvora!

Tržnice decentralizirati: jedna za Baščaršiju, postojeća neka ostane, jednu kod Alipašine džamije, jedna za novo Sarajevo itd. — pa ih međusobno povezati prugom za teški ili noćni promet.

Sa lijeve obale Miljacke ukloniti vlažne stanove!

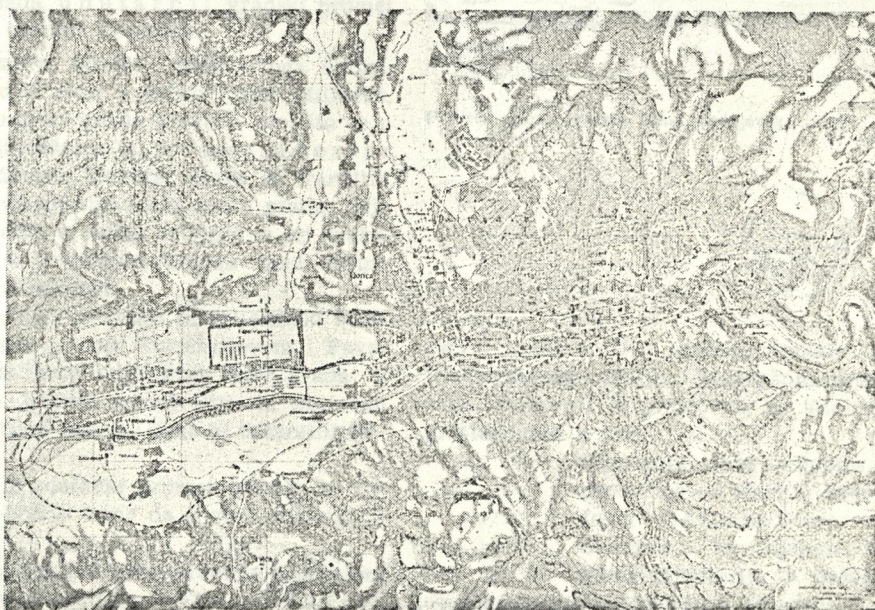
Za stambene četvrti su prekrasni tereni u Koševu, na Bjelavama, Sedreniku i prema Poligonu, gdje je zdrav zrak, čitav dan sunce i divni vidici. Tu podići individualne porodične domove za obitelji sa mnogo djece između cvjetnjaka i voćnjaka, a za kolektivne zgrade izabrati ravniji teren.

Velika zapreka kako za smještaj kolodvora, tako i za njegov spoj s gradom je kompleks logora ispred kolodvora. Treba ga s tog mjesta ukloniti i ovamo smjestiti kulturno i upravno središte s upravnim i javnim građevinama.

Šport u dolinu Miljacke prema sarajevskom polju!

U sarajevsko polje: zračnu luku, buduće vojarne, veleobrt i radničke stanove!

Uopće Sarajevo podijeliti u pojedine samostalne jedinice sa vlastitim poslovnim, stambenim i radnim

Topografska struktura Sarajeva

dijelovima. Prednost je takve podjele, što bi onda život skladnije bio podijeljen po čitavome gradu.

Određiti širi i uži građevni rajon i zaštitni pojas!

Organizmu grada priključiti i bliže trabaunte, koji služe zdravlju i razonodi: Pale, Trebević, Ilidžu i vrelo Bosne, te dalje trabante, koji služe radu: Brezu, Kakanj, Vareš, Zenicu itd.

PROMET

Rasčlanimo promet na unutrašnji, gradski, te prolazni, međugradski, pa promotrimo najprije prolazni promet Sarajeva.

Kroz Sarajevo prolazi važna samovozna cesta prema Brodu, Mostaru i Višegradu. Samovozni će promet u skoroj budućnosti imati još veće značenje nego li željeznički — naročito za putnike i sitnu robu. Obično se ovakvi putevi vode tangencijalno na grad, kako bi se odteretilo njegovo središte. Međutim u našem slučaju ne preostaje uslijed konfiguracije terena drugo, nego li put kroz grad.

Voda najbolje pokazuje, gdje treba voditi tranzitni put u brdovitim predjelima. Gdje si je voda probila korito, tamo je najpodesnije mjesto i za takav put. Ovo napose vrijedi za brdski kraj, kakav je Sarajevo.

Sarajevo mora dobiti tranzitnu autostradu! Najpodesnija bi bila lijeva obala Miljacke. Ali, budući da je ta obala možda na nekim mjestima preuska, mogla bi se dvoprružna cesta podijeliti tako, da jedna polovica s vožnjom u jednome smjeru bude na jednoj obali, a druga za vožnju u protivnom smjeru na drugoj obali Miljacke. Autostrade su obično s dva usporedna kolovoza od kojih svaki ima po 7,5 m širine, a između njih je pojas zelenila 4 m širok. U našem slučaju bi pojas zelenila nadomjestila Miljacka. U svakom je pako slučaju potrebno radikalno proširenje lijeve obale Miljacke, jer je to gradski predio, koji je već i onako za stanbene svrhe manje podesan.

★

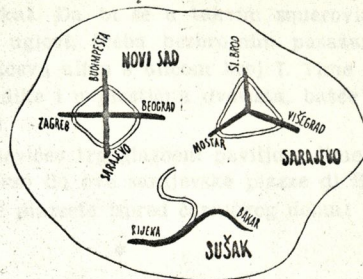
Rasčlanimo sada unutrašnji gradski promet na kolni (robn i osobni) i pješački.

Kako je Sarajevo izrazito dugoljastoga oblika, jer leži između dva brda u dolini rijeke Miljacke, to je nemoguće unutar grada provesti ono, što je u svakome gradu najvažnije, tj. prometni kostur u obliku križa odnosno trokuta. Stoga će tranzitni prometni kostur vjerojatno ležati izvan grada, gdje će nastati važan čvor u obliku zvijezde sa tri kraka. Uslijed sličnosti sa čovječjim tijelom mogli bismo takav čvor nazvati zglobov.

Robni promet, koji je vezan uz željeznički kolodvor, većinom danas prolazi Starčevićevom i Pavličevom ulicom, tj. kroz najvažnije ulice grada. U budućnosti bi ga trebalo premjestiti uz Miljacku zajedno sa tranzitnim putem, čime bi odteretili Pavličevu ulicu.

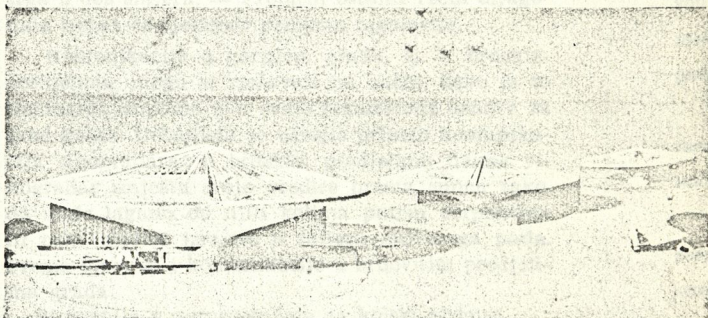
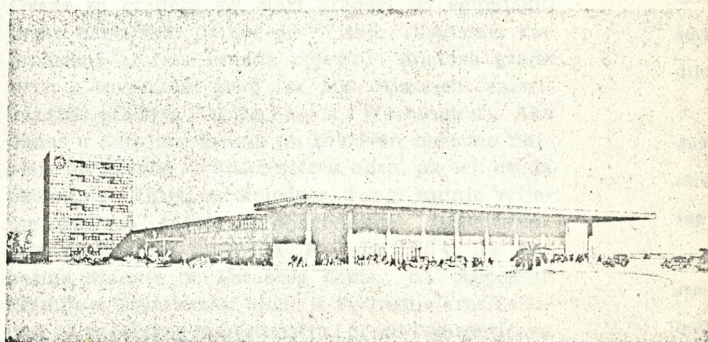
Kolni osobni te pješački promet trebalo bi voditi odvojeno već prema tome da li vodi u donji ili gornji dio grada.

Kičmu unutrašnjeg gradskog prometa u donjem dijelu grada tvore Starčevićeva i Paveli-

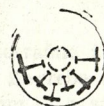

Shema prometnih kostura

Natječajni projekt. Nova željeznička postaja Sarajevo.

Projekt. Nova zračna luka. Sarajevsko polje.

Tlocrt hangara

ćeva ulica. Ovu arteriju trebalo bi preurediti u velegradsku aveniju s dvoprružnim prometom. Osim toga oblikovati je prostorno, po analogiji možda s prostorijama u kući:

ulaz u Sarajevo — kapija — kolodvor,
predvorje — Marijin dvor,
foyer — Alipašin čvor,
dvorana — trg Stjepana Tomaševića,
bazar bijouterije — Baščaršija,

a ostali dio ulice raspustiti u squerove.

GRAFIČKA ANALIZA PROMETA PREMA NDTOVIM PROJEKTIMA

Dispozicija: KIČMA GRADA
SABIRNE CESTE
ULIČNA MREŽA
NAČIN IZGRADNJE

VELEGRAD.

Regulacija južnog dijela Zagreba (teoretska studija). Produženje zelene arterije Zrinjevac—Sljeme—Sava. Uspostava druge dijagonalne sabirne ceste analogne Savskoj.

Kvadratična ulična mreža u obliku šahovskih polja. Slobodan način izgrađivanja. Visoke stambene kuće u obliku kulisa slobodno smještenih u perivojima

BRDSKI GRAD.

Regulacija Sušaka. Serpentina istodobno kičma i sabirna cesta grada. Ulična mreža u obliku slojnice, prema konfiguraciji terena. Kratice = stepenaste pješačke staze u smjeru najvećeg pada. Izmjenični način izgrađivanja sa primjenom PNV (prava na vidik).

NIZINSKI GRAD.

Regulacija Novog Sada. Prometni križ sjever—jug, istok—zapad. Sabirne ceste i kvadratična ulična mreža, dijagonalno smještene prema smjeru glavnih arterija. Izmjenični način izgrađivanja, mješovito visoke i niske zgrade u kolektivnim perivojima.

VELEOBRTNO MJESTO

Regulacija Zenice. Umjesto dosadašnjeg zaobilaznog brdskog puta izravna dvopruga samovozna transitna cesta po ravnicima (kičma grada), koja bi sve urbanističke elemente međusobno povezala. Pravokutna ulična mreža. Stambene četvrti izvan domašaja tvorničkog dima.

KUPALIŠNO MJESTO.

Regulacija Ilidže. Postojeću glavnu aleju produžiti ravno do rječice Željeznice — pogled na Trebević ostaviti je samo za pješačke i odteretni usporrednim samovoznim putevima. Ulična mreža u obliku grananja: diferencijacija prometa. Način izgrađivanja: zatvoreni sokaci vrtlog naselja.

STAMBENO NASELJE.

Radničko i činovničko naselje u Iliašu. Uz transitni put Brod—Sarajevo samostalno naselje sa kulturnim i gospodarskim središtima. Ulična mreža u obliku grananja. Način izgrađivanja: vrtlo naselje.

Squerovi mogu biti i prizemni tj. ulične kuće u prizemlju na stupovima, a u dvorištima prizemni dućani, na način squera, čime bi se znatno povećao ekonomski efekat. Da bi se u takvim squerovima izbjegli mrtvi uglovi, treba bezbrojnim pasažama povezati Pavelićevu ulicu s ulicom broj I. Time bismo otvorili vidike i u plastična dvorišta, bašće sa šadrvanima itd.

Na Tomaševićev trg glazbeni paviljon, čime bi se produžio korzo do ove sarajevske piazze di Šan Marco i do one piazzete ispred časnčkog doma!

*

Prometni kostur donjeg grada dat nam je Pavelićevom ulicom i još nekim življim sporednim i poprečnim ulicama — dakle šemom prometa u obliku šahovskih polja, koja šema potječe iz 19 stoljeća. Ovako su građeni svi stari gradovi od egipatskih preko haldejskih pa sve do rimskih. Diagonala kao prometna kratica između pojedinih dijelova grada ulazi u suvremeni grad tek pod utjecajem američkih gradova (Lenfant: Washington). Ako danas u Sarajevu želimo na kolodvor, moramo najprije na Pavelić — Starčeviću ulicu, pa tek otuda okomito po kateti na kolodvor. Tek u zadnje vrijeme opažamo težnje za dijagonalnim spojnica. Ovakvu spojnicu predviđa Neidhardt iza Alipašine džamije do Ustaškog doma, od Alipašine džamije u Trumbićevu ulicu, iz Ferhadije kroz Tašlihan do vakufskog ravnateljstva i preko Tomaševićeva trga u oba sinjera. — Problem ostalih većih dijagonala trebat će rješavati prilikom regulacije.

Komunikacije u gornjem gradu, tj. u brdskim predjelima, mogu se rješavati na način, kako je to Neidhardt zamislio kod svoje regulacione osnove za grad Sušak. Urbanista je usvojio princip komunikacija vinogradara: u brdskim predjelima naime vinogradar smješta svoje gredice prema suncu tako, da može lagano do njih kolima putem serpentina ili pako pješice izravno u smjeru najvećeg pada. Prema tome su i komunikacije u brdovitim predjelima grada:

ili avenije u serpentinama za kolski promet,

ili putevi u smjeru najvećeg pada za pješačke

ili pako vodoravne stambene ulice u smjeru slojnica.

*

Sarajevo je uslijed uskotračne željeznice također odrezano od svijeta. Iz Zagreba treba do Sarajeva 16 i više sati željeznicom — a samo 1 sat zrakoplovom! Nadalje je težak preтовar robe iz širokotračne u uskotračnu željeznicu u Brodu. Treba dakle pristupiti normalizaciji i elektrifikaciji željeznice od Broda na Sarajevo i dalje.

Zračna luka u Rajlovcu danas je odviše udaljena od Sarajeva. Trebat će zračnu luku premjestiti bliže gradu, negdje u sarajevsko polje itd.

Željeznica, kanalizacija, instalacije itd. razna su specijalna pitanja, koja će urbanisti morati rješavati zajedno sa specijalistima za dotična pitanja. Ta pitanja izlaze iz okvira ovih razmatranja.

SUGESTIJE I ANALOGIJE:

Za NOVO SARAJEVO t. j. nizinski dio grada, koji se širi prema Sarajevskom Polju, mogla bi se primijeniti i najsavremenija urbanistička načela: slobodan način izgrađivanja visokih stambenih kuća u obliku kulisa, slobodno smještenih u javne perivoje — analogno regulaciji južnog dijela Zagreba.

Arteriju istok—zapad trebalo bi kao zeleni pojas produžiti do Ilidže. Na istu priključiti kvadratičnu uličnu mrežu, dijagonalno smještenu — analogno regulaciji Novog Sada.

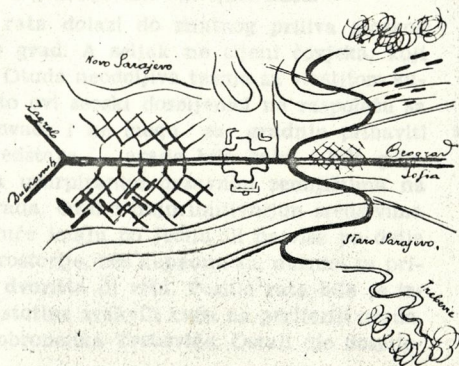
Za STARO SARAJEVO t. j. brdski dio grada, koji se sve više proširuje u brda, nastaje potreba, da se i najudaljeniji dijelovi grada povežu s gradskim središtem: dijagonalnim stambenim cestama i serpentinama (kičma) te pješačkim stepenicama i uspinjačama u smjeru najvećeg pada.

Stambenu uličnu mrežu provesti prema konfiguraciji terena paralelno sa slojnicama — analogno regulaciji Susaka i Petrovaradina.

Samostalna stambena naselja s njihovim kulturnim, gospodarskim i športskim središtima slobodno porazmjestiti po brdima po tipu, kakav je zamišljen za Ilijaš.

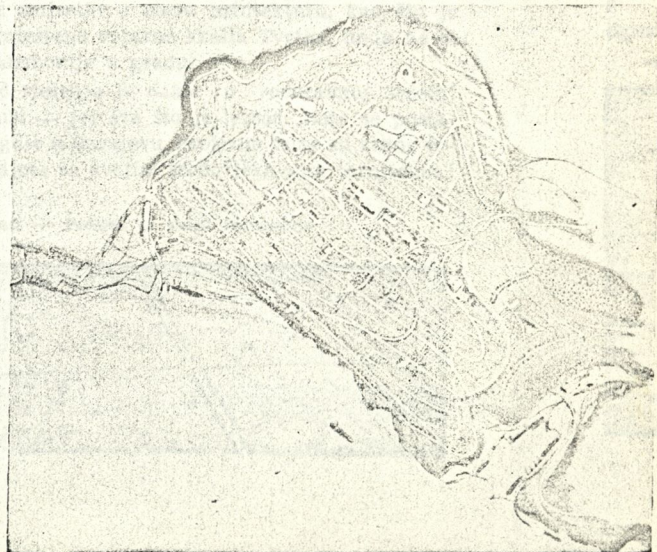
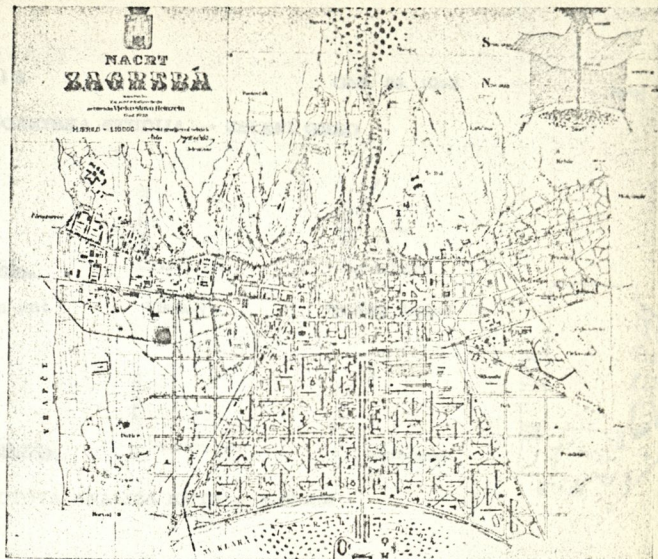
NOVI SAD
I PETROVARADIN

SARAJEVO

šematski prikaz prometa

SUSAČ

STANBENO PITANJE

»Ulice treba proučavati ne samo s obzirom na kolni i pješački promet, već i s obzirom na obnavljanje zraka. Kuće duž ulice sprječavaju strujanje zraka. U ovakve koridor-ulice se obično otvaraju svi prozori evropskog stana. To je baština iz srednjeg vijeka. Prije toga bile su sve prostorije kuće osvijetljene i vjetrene kroz atrije t. j. iz velikih unutrašnjih dvorišta, u kojima je bilo uvijek dovoljno zraka (vrijedi za rimsku i orijentalnu kuću). Ovaj način vjetrenja bio je superiorniji u zdravstvenom pogledu. Suvremena evropska kuća crpi zrak iz koridor-ulice, dok je ostalo zemljište visoko izgrađeno, osim nekih okna, kroz koja osvijetljavamo sporedne prostorije usred kuće, a koje prostorije ne gledaju na ulicu. Stare ulice rimskog imperija i islamskih zemalja ne služe, kao suvremene, čišćenju iskvarenog zraka, pa su zbog toga i mogle biti skućene — dok su suvremene koridor-ulice odvodni kanali iskvarenog zraka, a kao takvi danas su posve nedostatni.« (Reymond)

U izgradnji stanova lako je u Sarajevu razlikovati dva razdoblja tj. razdoblje prije i poslije svjetskog rata.

U prvome razdoblju razlikujemo dva sasvim oprečna načina gradnje.

Prvi način je tradicionalan, kojim se služe domaći graditelji (dunderi). Kuće su od drvenog skeleta, ispunjenog ćerpićem, jednokatne, jednoporične, s arhitekturom na dohvata ruke, dobro i udobno raspoređene, sa slabom kanalizacijom — ali pristupačne suncu i zraku, kuće u vrtovima, s divnim vidicima, vanredno plasirane po brdima u muslimanskim predjelima.

Drugi, evropski način, od masivnog materijala, nastupa u središtu grada. To su najamne vojarnje sa mnoštvom stanova, građene u blokovima između uskih ulica i zatvorenih dvorišta bez zelenila.

U prvim su kućama stanovali domaći ljudi, u drugima činovnici, koji bi dolazili i opet odlazili iz grada.

★

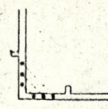
Poslije rata, t. j. poslije godine 1919. gradnja drugog tipa tj. najamnih kućetina, izgrađenih u blokovima, uzima sve većeg maha, dok se domaći tip »europeizira«, tj. u kući nastupa redovno bar još jedan stan za iznajmljivanje, a drvenu skeletnu konstrukciju zamjenjuje masivna — čime se je taj tip potpuno preobrazio. Naprotiv tradiciju domaćeg načina gradnje preuzeše najsiriomašniji slojevi i služe se njome kod gradnje tzv. »divljih« kuća.

Poslije rata dolazi do znatnog priliva seoskog žiteljstva u grad. A seljak ne cijeni čovjeka, koji nema kuće. Otuda neodoljiva težnja za vlastitom kućom. A pošto ovi seoski doseljenici ne raspolažu sa dovoljno novaca i ne mogu za gradnju pribaviti dovoljno sredstava — grade bilo kako i bilo gdje, većinom na uzurpiranim državnim zemljištima na periferiji grada. Ovako najprimitivnijim sredstvima izgrađene kuće imaju po jednu ili najviše po dvije stambene prostorije, bez kupaona su, nužnici su pristupačni iz dvorišta ili vrta. Poslije rata bilo je izgrađeno na stotine ovakvih kuća na periferiji grada, osobito na obroncima Trebevića. Ostali dio doselje-

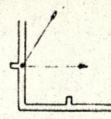
TEORETSKA STUDIJA — ZELENI GRAD

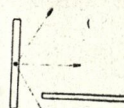
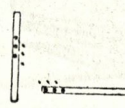
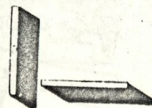
Mračan kut.

Vis-à-vis

Skućen izgled

NEIDHARTOVA ANALIZA KUTA — KULISE

nika, vezan radom uz samo središte grada, stanuje tamo po šupama i mračnim podrumima.

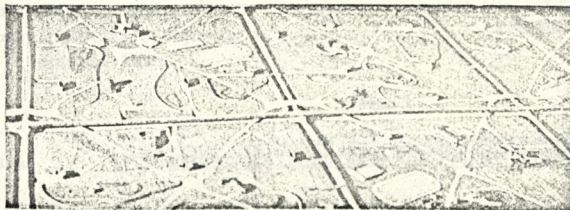
Odatle stanbena kriza Sarajeva, koja je gotovo sveopća, jer se prvenstveno odnosi na najšire slojeve stanovništva.

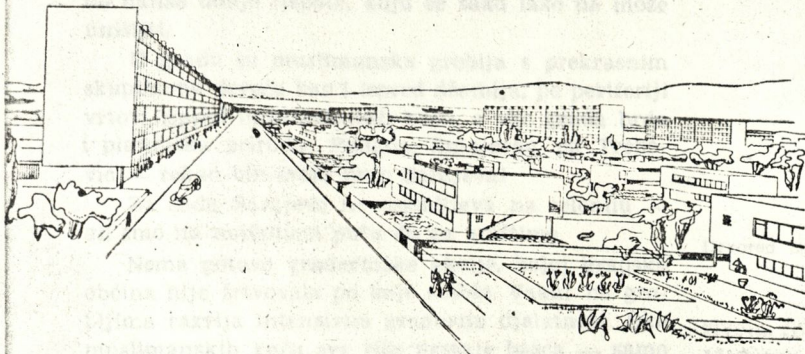
Nema sumnje, da bi domaći tip jednoporične vrtnje kuće, izveden sa svim higijenskim uređajem, bio najidealnije rješenje stambenog pitanja — ali za standard najširih slojeva on je preskup. Treba dakle jeftinijih stanova — ali sa svim potrebnim zdravstvenim uređajima — jer ni u kojem se slučaju ne smije štedjeti kod osnovnih potreba čovjeka. Praksa je međutim pokazala, da su troškovi ovakvih stanova u prizemnim slobodno stojećim kućama skoro za polovicu veći nego li u višespratnim zgradama.

Što nije uspjelo u 19. stoljeću, uspjelo je u naše doba. Umjesto stanbenih kuća u blokovima sa uskim koridor-ulicama i zatvorenim dvorištima, suvremeni urbanizam osniva kolektivne kuće u nizovima u većim razmacima, poput izmjenično postavljenih kulisa, prema navedenoj analizi kuta, koje se svojim podužnim stranama otvaraju u slobodne prostore, bašče i perivoje. Moderna tehnika omogućuje gradnju ovakvih višespratnih nizova i na brdovitim zemljištima tj. iskorištenje i u nižim etažama — bez gubitaka (projekat Le Corbusiera, Algir). Kad bi ove elemente suvremene civilizacije smjestili u staru arhitekturu, kao što je na pr. smještena vojarna kralja Tvrtka, onda ne bi bilo disharmonije u gradu.

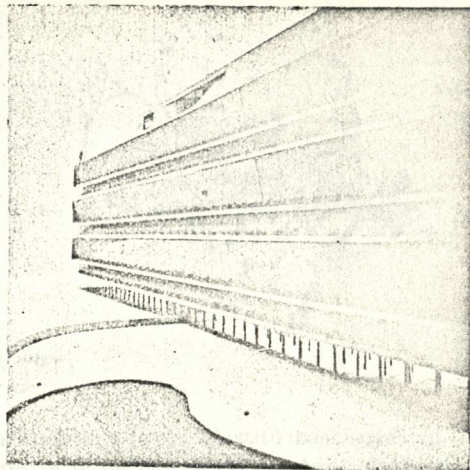
Ključ rješenja je dakle u vodoravnoj, ležećoj arhitekturi — jer sve što je ležeće, može se postaviti bilo gdje u Sarajevu. Protivno tome su razne vojarnje »Jajce« sa svojim sredovjekovnim tornjićima!

Reljefni grad — Presjek u visini razlizezmlja

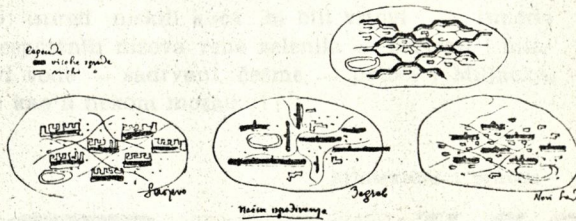

Izmjenični način izgrađivanja

Kuća-brod — Zgrada na stupovima

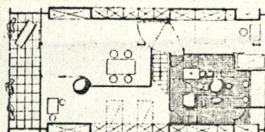
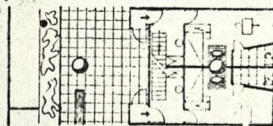
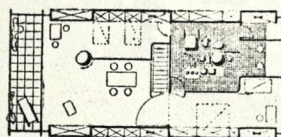
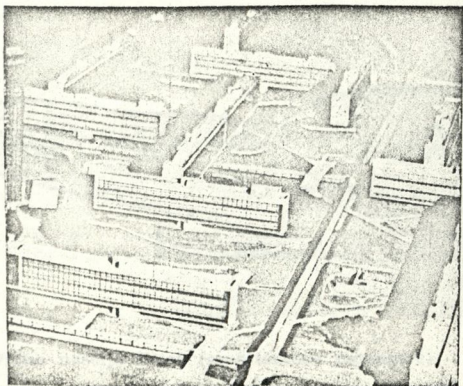
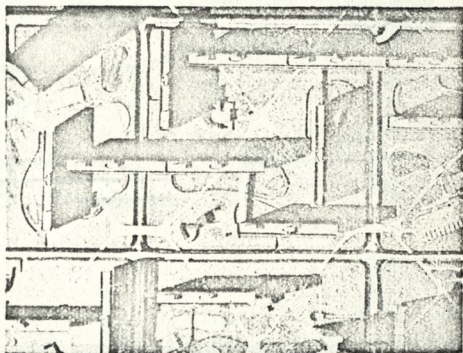
Navedeni način gradnje u nizovima moguće je međutim kombinirati i sa sustavom niskih kuća: višespratne zgrade u nizovima za porodice sa manje djece, međusobno tako razmaknute, da su stanovi dovoljno sunčani, a između njih sustav niskih kuća za porodice sa više djece — kako je to Neidhardt predložio kod regulacije Novog Sada i kako je to gradsko poglavarstvo u Novom Sadu svojevremeno i usvojilo.

Načini izgrađivanja

Zeleni grad — Stambena četvrt

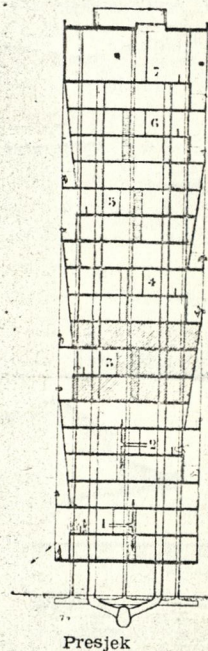
Tip kolektivne kuće u nizovima

Tlocti stambene kuće, stan u gornjem katu; stan za poslugu u srednjem katu sa komunikacijom (palubom); stan u donjem katu

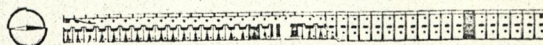
Detalj presjeka

Presjek

Tloct

Ptičja perspektiva

POLITIKA ZELENILO

Čelebija tvrdi*), da je bilo u okolini Sarajeva 26.000 bašća, uređenih sa vodama šadrvana, sofama i ljetnikovcima. Iz toga je Sarajevo crpilo i crpe sve do danas obilje ljepote, koju se tako lako ne može uništiti.

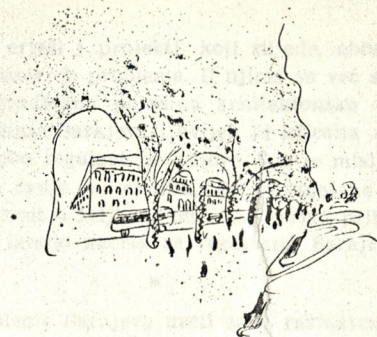
U gradu su muslimanska groblja s prekrasnim skupinama drveća kao i ispred džamija, po periferiji vrtovi ispred muslimanskih kuća, a oko grada brda i planinska priroda: Poligon, Zmajevac, pa Trebević — rekao bih sveto brdo Sarajeva!

Za sada Sarajevo ne oskudijeva na zelenilu — ali smo na najboljem putu da ga uništimo.

Nema gotovo građevinske akcije, kojoj gradska občina nije žrtvovala po koje stablo. Vakuf na grobljima razvija intenzivnu građevnu djelatnost. Oko muslimanskih kuća sve više nestaje bašća — samo brda oko grada pošumljava nekoliko šumara idealista.

Još malo, pa će nestati Sarajeva kao grada višecih vrtova, a baš je vrti grad — vječni san arhitekta!

Kakvo je značenje toga procesa? U Sarajevu je sa privatnim vrtovima kao sa atrijima, odnosno trgovinama u gradu. Staro Sarajevo nema javnih pe-

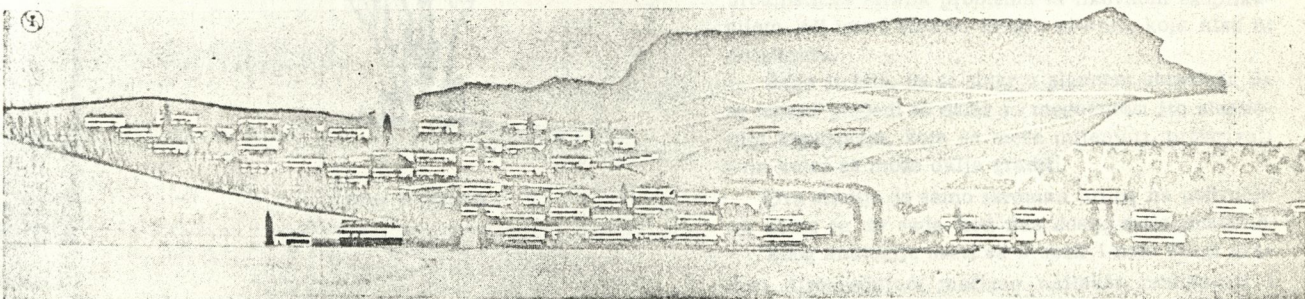
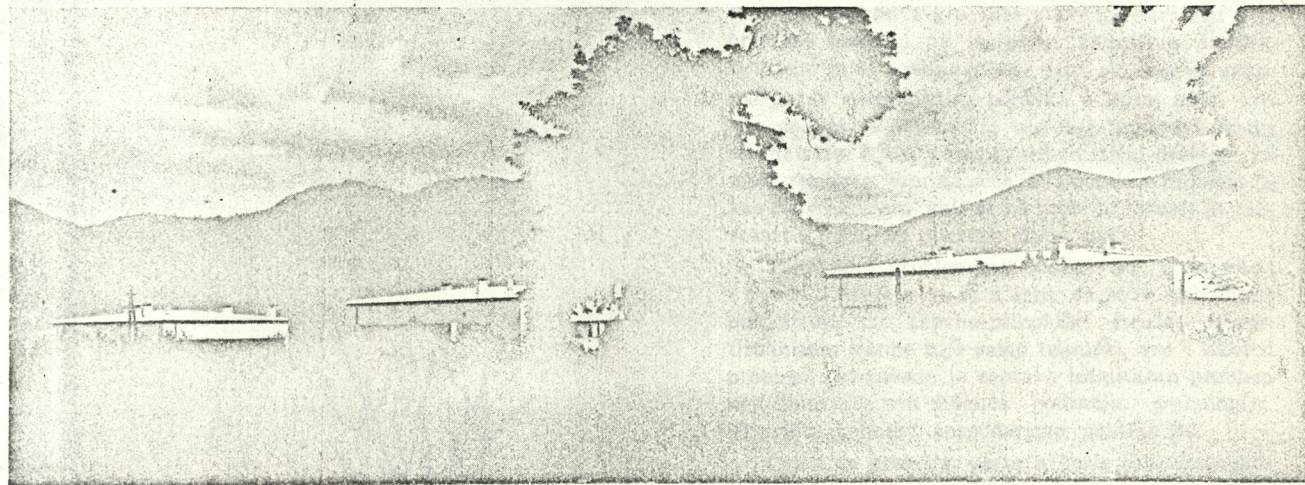

Drvoređ ispred Zupe

rivoja. Svaka kuća ima svoju vlastitu bašću-perivoj. Međutim, kada se je počelo graditi u visinu, trebalo je za javne perivoje ostavljati u toliko više mjesta, u koliko se više gradi u visinu. Po Neidhardt-ovom prijedlogu kombiniranih nizova višespratnih i niskih kuća, koji bi i za novo Sarajevo vjerojatno odgovarao: ispred niskih kuća bi bili vrtovi — između višespratnih nizova vene zelenila — perivoji i mlazovi vode — šadrvani, česme — potoci i Miljacka, sve kao u nekom mozaiku!

Podbrežje—Zenica

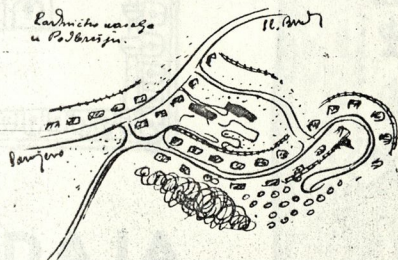
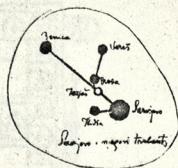
Arhitektura i priroda

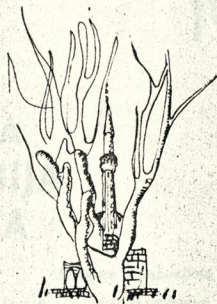
Vrtno naselje Iljaš (architecture paysagère)

*) Vidi kasnije.

OBJAŠNENJE

Projekt za novo radničko naselje u Zenici

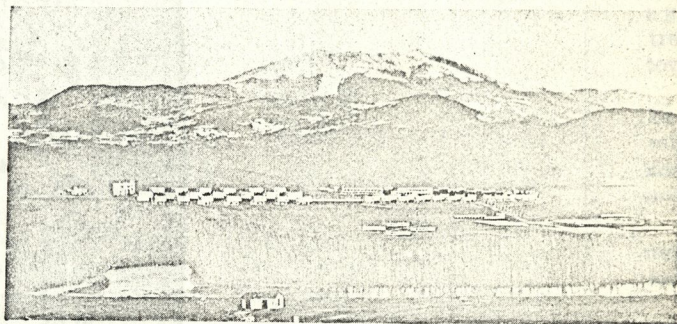

Drvo i džamija

Članci, crteži i projekti, koji slijede, obrađuju neke od nabačenih problema. U njima su već svojevremeno obrađivana pojedina arhitektonsko urbanistička pitanja Sarajeva i uvijek je isticana neophodna potreba regulacione osnove. Sve te misli, sakupljene su ovdje u cjelinu, pa su iznešene pred stručnu javnost u želji, da budu od koristi prilikom predstojeće izrade nacrtu za regulaciju Sarajeva.

*

Uz probleme Sarajeva uzeti su u razmatranje i problemi nekih njegovih trabanata (Zenice, Vareša, Breze, Ilijaša, Ilidže itd.), koji leže u srednjem bo-

sanskom bazenu a gravitiraju prema Sarajevu i to pretežno obzirom na izgradnju radničkih naselja. Učinjeno je to s jedne strane zato, što smo za vrijeme našeg višegodišnjeg boravka u Bosni imali prilike pobliže se upoznati s tim mjestima, a s druge strane zato, što se pojedini urbanistički problem ne može rješavati sam za sebe. Svaki takav problem je kao čvor na užetu, koji se ne može ni svezati ni razvezati a da se ne pokrene čitavo uže.

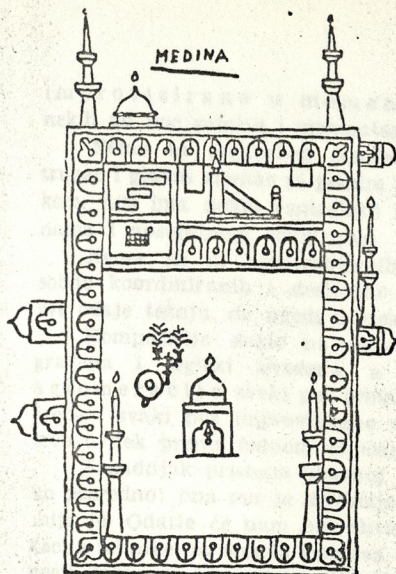
Tehničkim problemima dodani su i dječji crteži. Učinjeno je to u želji, da se iz njih osjeti puls života kao likovno-psihološki izražaj Bosne. Urbanizam naime nije samo tehnički, već i likovni problem. Urbanizam je zapravo totalitaran problem koji obuhvaća sva moguća područja: psihologiju, zdravlje, tehniku, gospodarstvo, politiku itd.

Ovdje je pretežno uzeta u obzir arhitektonsko-urbanistička strana problema sa likovnom eksplikacijom. Ali ima i stotinu drugih pitanja, koja nisu ni dotaknuta.

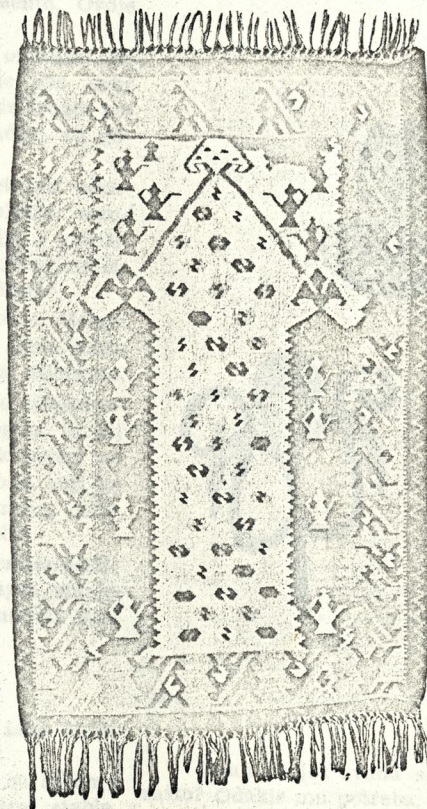
Želja je bila, da se stvar u glavnom obrazloži, da se iznesu pogledi te dade po mogućnosti što elastičnija koncepcija, koja se može mijenjati, proširivati i na kojoj se može dalje graditi.

Ova studija je samo skroman prilog na području na kome je do sada kod nas dosta malo urađeno.

Zbog analogije uzeti su u obzir i neki drugi gradovi. Uspoređujući možemo najlakše razlikovati i uvjeriti.

PREDAJA

Serdžada

LIKOVNA FIZIONOMIJA SARAJEVA

(Prema opažanjima prof. Z. Dideka)

SA DJEČJIM CRTEŽIMA

»Pokraj evropske intelektualno-senzualne kulture, vezane uz varku takozvanog napretka, postoji još i druga, koja stvara sa više likovnog osjećaja i kod koje su sva intelektualna saznanja ništave varke sa površine.«

KOMPOZICIJA I AGLOMERACIJA

U čemu je čar Orijenta, koji počinje sa Sarajevom i kome zapadnjak ne može odoljeti?

Kad god pogledam potporne lukove na obodima gotske katedrale, osjećam odmah, da bi se bez njih zgrada srušila ili da je bez njih nemoguće prostor gotskog profila.

A kad pogledam tanko armirane betonske stupove, koji nose glomazne građevne mase — onda uvijek mislim na inženjera i njegovu statiku.

I kupola i kubus — sve su mi to određene geometrijske tvorbe.

Ali na Orijentu nije tako!

Arabesku ne mogu nikada odgonetnuti — premda je sva isprepletena geometrijom.

I ovi valjci, i lukovi, čunjevi i kalote, pa kubusi, nikada mi nisu konačno određeni — uvijek oni variraju na više ili na niže — svaki puta drugačiji prema novome položaju.

Nema tu unaprijed smišljenih realizacija, koje bi polazile od generalnih zamisli, sve je ovdje kao

improvizirano u momentu, proizašlo od nekih ad hoc zamisli i momentanih potreba.

Nema tu organskog članjenja na podnožje, trupac i glavni vijenac sa jasnim početkom i svršetkom, niti ima nekih centralnih zasnova sa osovinama i apsolutnom simetrijom.

Nema tu ni konstruktivnih sustava, međusobno koordiniranih i dosljedno izvedenih. Ovdje sve odaje težnju, da ugodí čovjeku.

Kompozicija dakle na zapadu, organski izgrađena i logički izvedena, a ovdje sve neke aglomeracije, svaki put proizašle iz drugih potreba i svaki put improvizirane drugačije, ali gotovo uvijek prema čulnom osjećaju.

Zapadnjak pristupa likovnoj umjetnosti neka-ko posredno: ona mu je delecija intelekta: razumije je. Odatle će nam biti shvatljivija i glorifikacija tehnike na zapadu i pojava u likovnoj umjetnosti kakva je na primjer konstruktivizam.

Istočnjak, naprotiv, svojim tvorbama djeluje neposredno, pa zato i elementarnije, na sama čutila čovjekova. On čak i tehniku doživljava osjećajno.

Zapadna estetika, kad raspravlja o istočnjačkoj umjetnosti, ovu ili jednostavno negira, ili joj odriče izvornost, a to stoga, što uvijek polazi od nekih logičnih sustava i traži neke zakone, koji joj baš i smetaju da dospije do srži fenomena, onog, koji je zbuni, kad mu se radoznalo približi.

Kad je već govor o istočnjačkim senzualnostima, onda treba ukazati na dva osjećajna stanja istočnjaka, bez kojih je nemoguće razumjeti njegovu umjetnost.

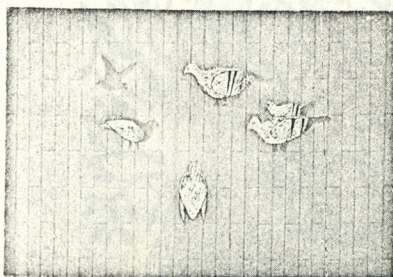
ČEIF I MERAK

Kud god čovjek pogleda, vidi neke šare, kojih u zapadnoj civilizaciji u toj mjeri nema.

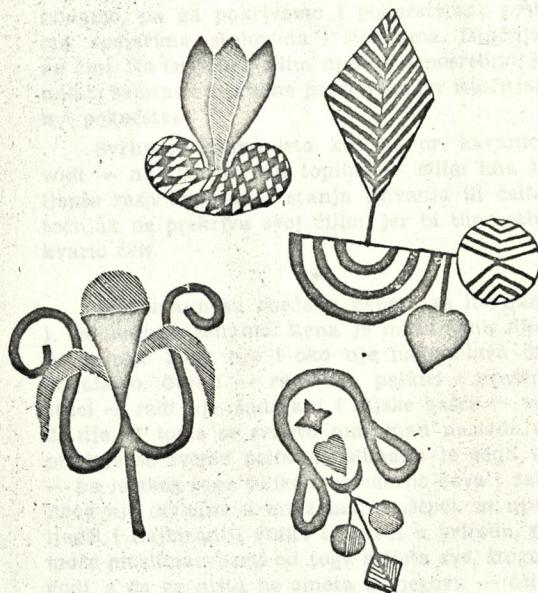
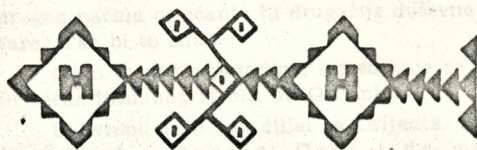
Žene ih, pa i muškarci, svuda nose sa sobom: Stilizirane ptičice, cvijeće, lišće, grane, stabla — ukratko najljepše isječke iz prirode!

Muškarac ih unosi sa papučama u kuću. Muslimanska prostorija je sva islikana: i strop i stijene i ćilim na podu. Čovjek u njoj izgleda kao u nekom buketu.

Šinonim za zajedničku sliku svih tih isječaka prirode — u strogim geometrijskim, apstraktnim oblicima — to je ćilim.

Golubovi

Šare

Čemu čovjek svuda sa sobom vuče te šare? I zašto? Odakle mu potreba, da ga prate svi ti isječci prirode? — Odatle, što barem u ćilimu želi posjedovati ono, što u životu nije postigao. Ćilim je dakle objekt vrijednosti, on čovjeku zamjenjuje bogatstvo, tj. zlato. Ornamenat kao optička pojava izaziva duševna stanja, koja čovjeku dočaravaju i ono, čega nema.

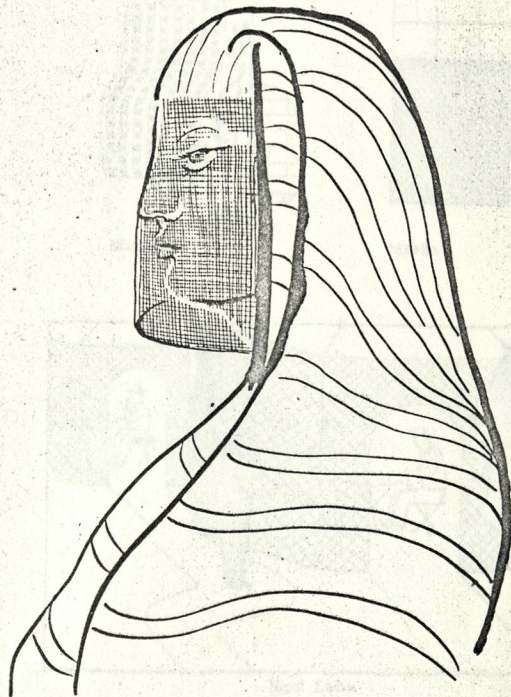
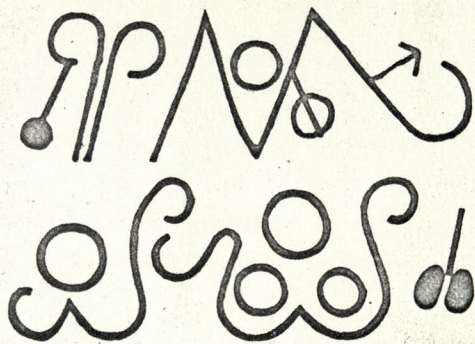
Čovjek je stalan pratilac tih šara: žena, koja živi u neprekidnoj vezi sa ćilimom, zatim muškarac, koji se odmara na dohvat ćilima i konačno pas i mačka, koji prelaze preko njega!

Ćilim je dakle pozadina, ispred koje se pokreću objekti. On je projekcija živih stvari na apstraktnu pozadinu!

Pojave i odnosi, koji su uobličeni u tome intimnom području, ostaju svuda isti:

Serdžada sa kioskom odnosno svetištem usred stilizirane prirode = ćilim, koji musliman prostre, kad se moli Alahu.

Mihrab tj. plastična, ornamentirana oltarna niša u džamiji = ornamentirana slika u trijemu ispred džamije, ispred kojih se musliman klanja kad se moli Alahu.

Zar i vala

Ukrašavanje zgrada ćilimovima, prebačenim preko prozora o svečanim prilikama, pojava je iste vrsti. U zapadnoj Evropi toga nema, da li uslijedi drugog načina osjećanja ili drugačije duševne strukture? Tko bi to znao.

Ćilim je dakle pozadina, ispred koje se odvija ju scene intimnog života na Orijentu.

U Evropu je došao ćilim sa Orijenta. Zašto se umjetnici kao Deraïn, Gros i dr. ne bave ornamentom, premda su i oni senzualni? (Matisse je iznimka, jer on crpi iz orijentalnih motiva).

U Evropi upotrebljavaćmo ćilim, da po njemu hodamo, pa ga pokrivamo i pokušvom: postelja-ma, ormarijima, stolovima i stolicama. Istočnjak to ne čini. Na Orijentu ćilim djeluje neposredno, jer se nalazi sam usred prazne prostorije, jer istočnjak nema pokućstva!

Svrha je ćilima ista kao na pr. kavanice na vodi — ne čistoća, niti toplina — ćilim ima buditi ljepša raspoloženja — stanja uživanja ili ćeifa. Istočnjak ne pokriva svoj ćilim, jer bi time sebi pokvario ćeif.

*

Muslimanu su obećana nebesa sa hurijama, t. j. zamamnim ženama. Žena je muslimanu dio raja na zemlji. Zbog nje i oko nje nagomilava on sve bogatstvo. Ćilimi — radi nje, peškiri i urešeni, jastuci — radi nje, šadrvani i rajske bašče — sve radi nje. U tome se svijetu musliman naslađuje t. j. predaje se svome ćeifu. Muslimanu je žena užitak — pa je zbog toga toliko ljubomorno čuva i zatvara. Zbog nje divhané u mrežama, mušepci, za nju najljepši i najbiraniji, vidici i izgledi u prirodu. Ovako može musliman uzeti od toga svijeta sve, što god mu godi, a da ga ništa ne ometa u njegovu — ćeifu.

Kroz ženu svaki užitak poprima strogo intiman oblik. Kroz nju je musliman podijelio svijet na dva dijela: šareno intimni i trijezno suzdržljivi javni život. Između jednog i drugog života uvijek stavlja zar, val, mrežu ili rešetku.

Ženu musliman ne pušta u svijet bez vale t. j. koprene ispred lica, koja je imunizira pred javnošću, bez zara t. j. ogrtača, koji sve žene svodi na isti trijezni, monumentalni oblik, i time ih sve izjednačuje i neutralizira.

Način ograđivanja ostaje svuda i uvijek isti, kadgod se radi o uživanju. Uzmimo na pr. bosansku kavanicu. Tu čovjek sjedi iza mreže i uživa uz kavu. Ispred mreže: gradski život, zelene bašče, voda, prekrasni vidici na grad — sve što čovjeku srce zaželi, a da ga ipak ništa od svega toga ne ometa u njegovu ćeifu. Mreža je između užitka i svijeta!

Subjekt ostaje uvijek isti, mijenja se samo obekat, pa je i mreža prema tome uvijek nešto drugačija. Gusta je ispred hanuminog lica i divhane, rjeđa ispred groblja i kavane, dočim joj tkivo — pritke — u Baščašiji uopće nestaje, pa ostaju samo otvoreni okviri dućana, iza kojih prodavač nudi i nagovara prolaznike na kupovanje.

Svim tim aranžmanima nije uspjelo imunizirati, neutralizirati osjećaj, već naprotiv pretvoriti ga u latentno stanje želja — meraka.

Kako se Zapadnjaku mogu protumačiti stanja, koja on u svojoj kulturi nije razvio: *čEIF* = stanje užitka i *merak* = želja za užitkom! Bez razumijevanja tih stanja bit će teško shvatiti srž stvari.

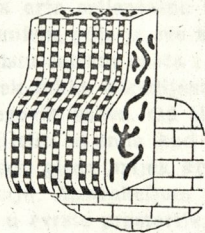
SKUPINA MREŽA

Vala = koprena ispred hanuminog lica = mreža, koja se pokreće zajedno s hanumom = mušebak divhane ili mreža u ogradi muslimanske kuće, odmah do ulaza, mjesto gdje momak udvara djevojci, koja stoji iza mreže — aranžman, koji do skrajnosti podražuje maštu!

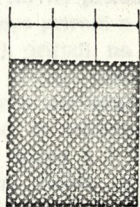
Prugasti zar hanume = tarabe oko muslimanske kuće = bitan elemenat orijentalne arhitekture!

Svrha svih tih mreža jest zaštita onoga, što je najosjetljivije — intimnosti.

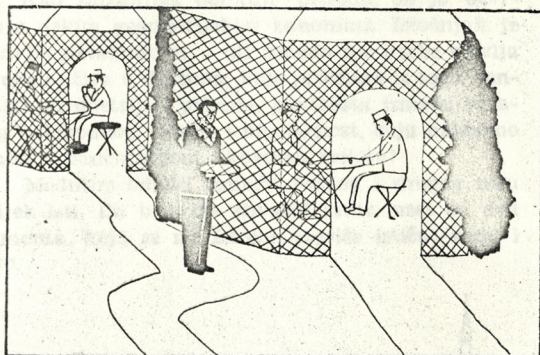
Bitni elementi orijentalne arhitekture su: bašća, ograda oko bašće i kuća u bašći.

Mušebak

Mreža

Kod Laha

*

Druga vrsta iste skupine mreža su tarabe = ograde = mušepci sakralnih područja = ograde sa zamreženim prozorima bez stakala oko rajskih bašća, groblja i džamija. Područje je još uvijek intimno — služi samo vjernicima, t. j. intimnoj zajednici šire osnove i mnogo je bliže čistoj ljepoti, jer

»Alah je ljepota i on voli ljepotu!«

Usred tih područja nastupaju šadrvani sa svojim mušepcima = željeznim mrežama ispred žuborećih voda = prikaz vodopada u čvrstom materijalu, koji kao da treperi u zraku.

To je već čista likovna tvorevina!

*

Druga vrsta mreža, to su opet one mrežaste paravani, postavljeni ispred čovjeka, a između kavana i ulice, koji služe stanovitoj separaciji intimnog užitka od javnog života.

Pa još korak dalje do onih staklenih pregrada — kulisa, gusto protkanih pritkama, između bašća i kavana, koje samo prividno zatvaraju prostorije prema prirodi.

Kad odjednom čitav kiosk = kavana iznad tekuće vode! Mreže tu nisu više potrebne, jer su te kavanae potpuno odvojene od ulice. One se otvaraju prema vodi u okvirima, koje tvore podovi, stupci, tarabe između stubaca i krovova — tako da sva zgrada izgleda kao neka rešetka, dok su se pritke rešetke spustile na vodu i oživjele u njenim talasima.

Tu već nije moguće zaniijekati svrhe, — čisti čEIF! U tu bih vrstu rešetkastih tvorbi ubrojio i ona transparentna turbeta i trijemove sa kupolama i krovovima na stupovima iznad groblja i ispred džamije.

*

Mreža ne prestaje ni tamo, gdje nema taraba oko kuće i ograde oko sakralnih područja. Ispred takvih arhitektura je onda drveće, koje propušta stotine pogleda kroz svoje granje i tako vrši funkciju mreže.

A ne prestaje mreža ni kod čvrstog materijala, — koji je oblikuje svojom vezom — sljubnicama —

oblikom — bojem i raznim sastavom — strukturom. U posljednju vrstu spadaju i ciklopsi zidovi duž Miljacke, kamena podnožja kuća duž ulica, koje se penju u muslimanske četvrti, kaldrma, keramični krovovi, i tome slično.

Svrha je svih tih mreža, da nešto pregrađuju i dijele: intimno od javnog, sakralno od profanog živo od mrtvog, vezano od nevezanog. Ali usprkos toga svega nemoguće im je odreći i jaku čutilnu notu.

PRIRODA I APSTRAKCIJA

Da bi se čovjek zaklonio kad uživa, izmislio je mrežu. Pogledom kroz tu mrežu otkrio je likovni svijet, koji se osniva na kontrastu između stvaranja i stvorenoga, između mreže i žive slike, geometrije i prirode.

Velika pripadnost istočnjaka prirodi druga je značajna crta orijentalne kulture. Ali ne prirodi u našem smislu, gdje je sve zeleno, nego prirodi u nekom smislu rajskih bašća i oaza t. j. prirodi, na kojoj čovjek toliko oskudijeva, da je postala predmetom njegovih snova. Od tih se snova istočnjak ne može odijeliti ni onda kad na prirodi ne oskudijeva. On prirodu gleda uvijek kroz filter mašte, t. j. kroz apstrakciju. Apstrakcijom čilimskog stabla unosi prirodu u čvrste prostorije, u kojima nema prirode. Apstrakciji služe svi mušepci divhana, sve staklene kulise između bašća i kavana i svi oni mrežasti prozori u ogradama ispred groblja i džamija.

Kad zapadnjak oblikuje prirodu, on je učvršćuje nekim geometrijskim kanonima. Istočnjak je ostavlja netaknutom — ali između nje i sebe stavlja mrežu i uživa u dražima, koje proizlaze iz toga kontrasta geometrije i prirode, kontrasta između vezanog i slobodnog. Odatle i bipolarnost, koju nalazimo svuda u istočnjačkom likovnom svijetu!

Međutim odnosi između jednog i drugog nisu uvijek isti. Da bi lakše shvatili stvar, uzet ću dva elementa, koja se na Istoku najviše ističu: vodu i drvo.

Šta mi na Zapadu na primjer znamo o značenju vode na Orijentu, mi, koji šest mjeseci u godini patimo od vlage? Naprotiv, Beduin cijeni vodu kao srebro. Njemu je voda potrebna za utaživanje žeđi i rashlađivanje u tropskoj žezi.

A voda je čista priroda! Slobodna je i nevezana i za uživanje treba je tek prirediti šadranskom mrežom.

»Vodom sve oživljavamo« piše u Kuranu i na sarajevskim česnama. A život je slobodan i nevezan kao i sva priroda.

Arabeskom ću nazvati sve pojave u životu, kojima ne znam ni pravog početka, ni pravog svršetka.

Arabeska ne treba, da je čista priroda. Arabeska može biti pojava u životu, koja je već izgubila organsku podlogu, pa je ne mogu ni odrediti ni odgonetnuti.

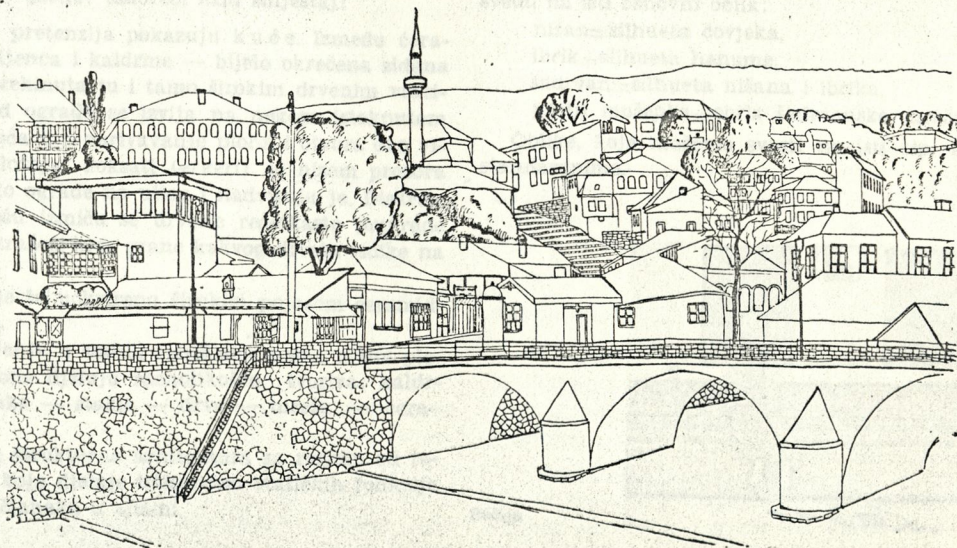
Arabeska je čilimsko stablo bez početka i završetka.

Arabeske su nišani u grobljima iznad zelenih travnih površina, koje djeluju kao čilim. Tim nišanima ne mogu odgonetnuti zakona, po kome se jedan drugome klanjaju.

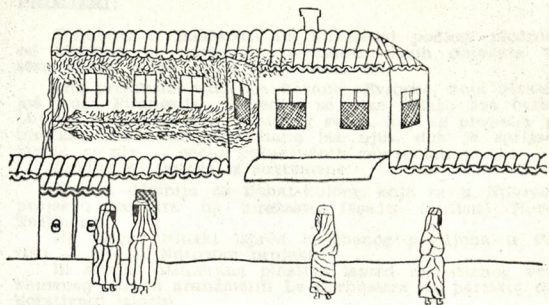
Arabeske su kuće muslimanskih brdskih gradskih četvrti bez perspektive, koje se ispred nas prostiru kao neki ortogonalni čilimi, i ja ne znam, zašto se kuća kući upravo ovako, a ne drugačije sklanja i izmiče — da bi vidjele grad i izlaz sunca!

Sve te pojave treba tek učvrstiti i odrediti — a učvršćuju se i određuju mrežama, tj. likovnim elementima, koji daju konstrukciju i okvir tim arabeskama.

Važna je pri tome bipolarnost: geometrija — priroda; važna je uloga: arabeska — mreža. Funkcije se uvijek ne poklapaju. U dilemi može funkciju mreže preuzeti priroda, kao što smo vidjeli kod drveća ispred arhitekture, a funkciju arabeske opet geometrija ili čak i sama arhitektura, a može biti i obrnuto. Važna je kod svega toga draž, koja proizlazi iz tog kontrasta slobodnog i strogo vezanog.

Nad Milnovi

Muslimanska kuća

ARHITEKTURA

Zbog neprekidnog uspoređivanja geometrije sa prirodom morao se je Istočnjaku istančati osjećaj za odnose. Iz osjećaja za odnose proizlazio je osjećaj za smještaj, tj. za izbor mjesta odnosno položaja u prirodi, te umijeće usklađivanja arhitekture s prirodom.

U Sarajevu su po obroncima kavane i tvrđave: Jekovac, Babića Bašća, kavana Nišan, Bijela Tabija i drugi bastioni.

Tvrđave: Povrh brda i duž slojnica utire si put mrežasto, ciklopsko zide, iz koga tamo amo izbije po koja tvrđavska kula, visoka upravo toliko, da gleda preko ograde — takoreći: sam položaj!

Kavanice: nekoliko tankih drvenih stupaca ispred ili između niskih i duguljastih ploha, smještenih po načelu: puno pokraj praznog=pregrade sad zidane sad drvene, sad sve u staklu — radi lijepog vidika (Mies von der Roe). Preko svega neka aglomeracija krovova, kao da se priroda još jednom uspinje prije nego dolazi do izmirenja u — geometriji. K tome još dva tri vijenca taraba oko terasa — sve zajedno ne prelazi improvizacije: takoreći sam smještaj!

Više pretenzija pokazuju kuće. Između čeramidnog vijenca i kaldrme — bijelo okrečena zidana ograda, prekinuta tu i tamo širokim drvenim vratima. Iznad ograde se izviđa na nekom istaknutom mjestu kuća t. j. naričavanje ploha i otvora oko vidika i položaja; doksati (erkeri) sa nizom prozora strše preko ograde na ulicu i nadvisuju je. Diskretno u bašeu izmiču se drvene rešetkaste pregrade divhana, tražeći kroz grane kakvog drveta vidike na ulicu.

Sve je to uokvireno širokim pojasom čeramidnog krova.

Članjenja u smislu renesance nema u tim ploham — one djeluju raznolikošću tvoriva: kaldrima — žbuka — staklo — drvo — mreža — čeramida.

To je strukturna arhitektura za razliku od renesansne, koja djeluje isticanjem statičkih funkcija pojedinih članaka u cjelini.

Dakle prostorno-plastična arhitektura, za razliku od skulpturno-tjelesne tvorbe, proizašla iz nastojanja za lijepim vidicima.

Ovu pojavu možemo bolje razumjeti, ako se spustimo u ono područje arhitekture u gradu oko groblja i džamija.

Kao kroz neke transparente prodire nam pogled kroz ograde sa zamreženim prozorima bez stakala sve dalje i dublje do novih transparentata, do šadrvana, turbeta i trijemova ispred džamija t. j. do rešetkastih zgrada, koje visokim natprozornicama, krovovima i kupolama na stubovima iznad šadrvana i nišana zatvaraju i oblikuju prostore u prostorne cjeline.

SKUPINA OBJEKATA

Skupinu objekata sačinjavaju: ljudi, hanume, nišani, ibrici, turbeta itd.

Za aranžman je potrebno:

prije svega čovjek, jer su radi njega svi aranžmani,

onda pozornica=mreža (prozirna ili čilimskog tkanja),

pa scenarija=arabeska i objekat, koji u toj scenariji nastupa.

Pri tome je značajna težnja, da se svi objekti svedu na isti osnovni oblik:

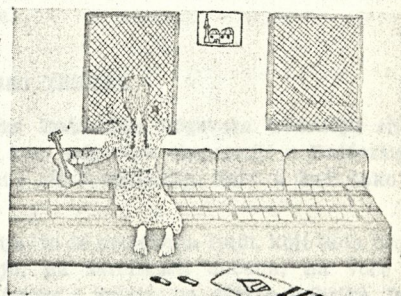
nišan=silhueta čovjeka,

ibrik=silhueta hanume,

šadrvan=silhueta nišana i ibrika,

profil mušepka=obris šadrvanske mreže.

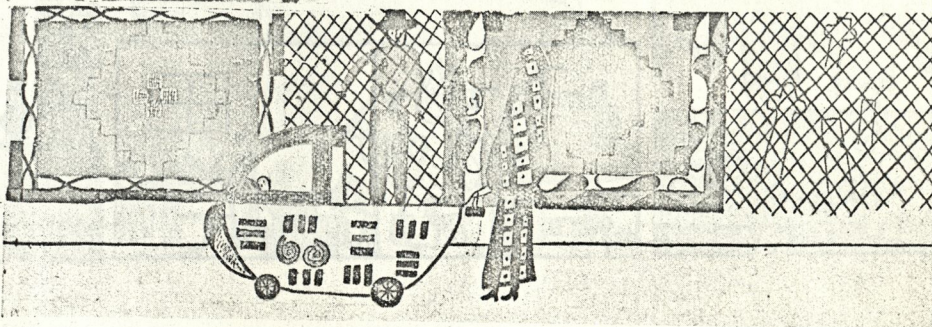
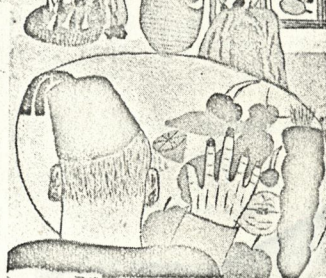
Oblike, koje možemo svesti na isti tip, zovemo standardnima.

Sećija

BAŠĆARŠIJSKI TEATER

U aranžmanu mogu objekti nastupati vezano ili nevezano, pojedinačno ili zajednički, jedan do drugoga ili jedan iznad drugoga u serijama.

Serije džezava, ibrika itd. vide se u Bašćaršiji, serije nišana i turbeta na groblju, serije fesova i hanuma — na ulici, serije kruškastih oblika — iznad minareta itd.

Položaj objekta spram mreže može biti slijedeći:

ili se mreža=vala=mušebak nalazi ispred hanume, divhane, kuće,

ili se objekt nalazi ispred mreže, kao na pr. čovjek ispred čilima,

ili se objekt nalazi i ispred i iza mreže kao na pr. kod mrežastih prozora u ogradama ispred grobalja, ili kod mrežastih paravana između kavana i ulica — ali to su onda čisto prostorni aranžmani.

Aranžman može stvarati čitave komplekse odnosa, kao što su n. pr. pogledi kroz mrežaste prozore na zid sa strukturnom mrežom i sa projekcijama objekata na mreže.

Dakle opet prostorno zbivanje i oblikovanje prostora za razliku od one druge skulpturne modelacije građevinskih masa!

Na svakom nam se koraku, na svakom položaju, otvara nov pogled i nov vidik, nov prizor i nov aranžman i nova draž! Teško je tim dispozicijama pronaći srednji cilj, u kome se ističu svi ti prostor-

PRIMJERI:

Golubovi u Bašćaršiji na mrežastoj podlozi pločnika od klinkera = projekcije nevezanih, živih objekata na strukturnoj mreži vezanog pločnika. III,

ona prekrasna slika iza kavana »Evrope«, koja očekuje još svoga Piranesija: u sredini se slike nalaze dva čvrsta objekta — kube i čelo masivnog svoda, koji se projiciraju na mrežasti zid starog Tašlihana iza njih, dok je sprijeda lančić = niz — serija polukružnih zavišetaka taraba.

Srodne su pojave iz suvremene:

Begova džamija sa Sahat-kulom, koja se u Ndtovom projektu projiciraju na mrežastu fasadu (kulisu) Novog Tašlihana.

III, Grgur Ninski ispred izložbenog paviljona u Parisu — isto u Ndtovom projektu,

III asirska stilizirana plastika ispred realističnog veza kamenog zida u aranžmanu Le Corbusiera na pariškoj dekorativnoj izložbi.

Velika većina priloženih dječjih crteža.

Sve slike suvremenog francuskog filma baziraju se na tome načelu.

Čitav život nam nuda mnogo ovakvih momentanih položaja koji se neprekidno mijenjaju sa pokretanjem čovjeka.

I staro je Sarajevo neprekidan niz ovakvih aranžmana: Nad Kovači, Muslimanski korzo, Bašćaršija itd. Čovjek treba samo da hoda pa da doživljava sve moguće kombinacije navedenih čdnosa.

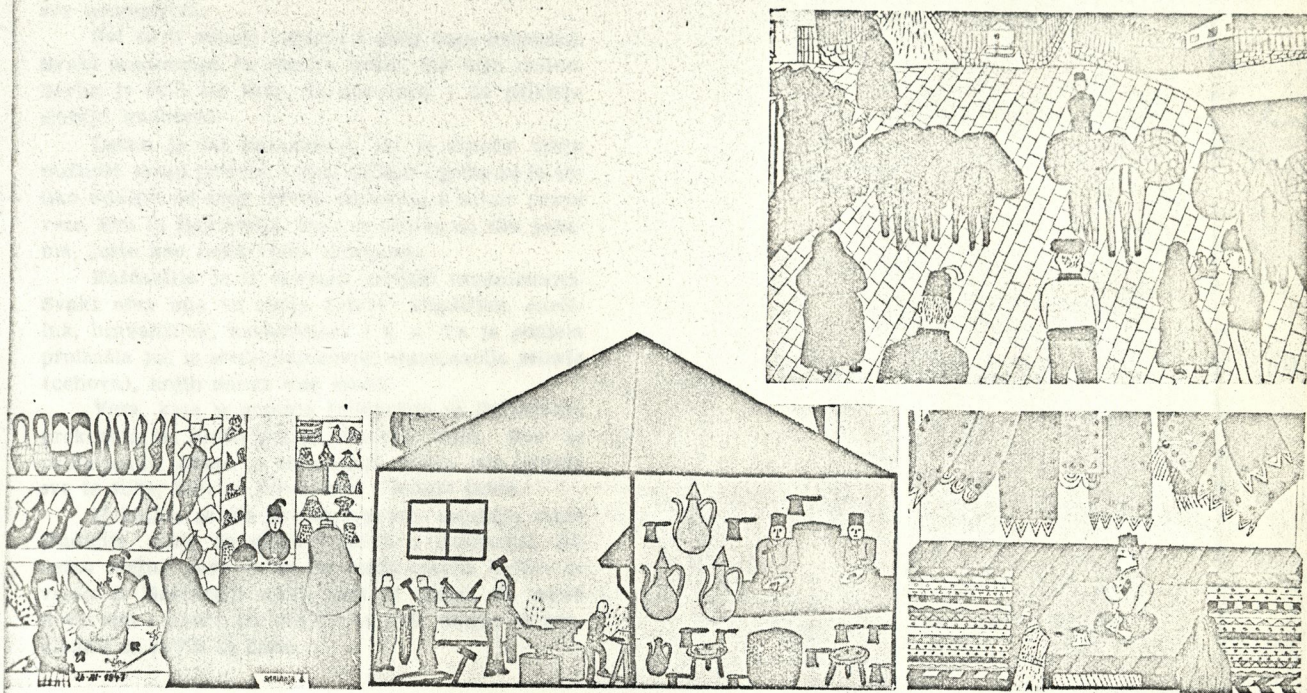
no-likovni elementi, i utvrditi im mjesto, kome vode. Nema tu kao na pr. kod kršćanskih bazilika ili gotskih katedrala takvog mjesta, kojemu su podređeni svi sustavni dijelovi kompozicije. Naos=lišan ili mihrab=niša za molitvu skoro se i ne ističu između ostalih aranžmana. Oni i nemaju drugu svrhu, nego da vjernicima daju krov nad glavu, odnosno da označe smjer molitve, pa se takoreći izgube u mnoštvu sviji drugih improviziranih položaja, koji se kao na nekoj filmskoj vrpici mijenjaju sa pokretanjem čovjeka, uz jedini cilj probudivanja i uzdržavanja prijatnih stanja=transa.

Htio ili ne htio, moram pomisliti na Tisuću i jednu noć sa njenom tisuću i jednom pričom. Svaka priča je za sebe završena cjelina, položaj=situacija, a sve zajedno su povezane tek sudbinom osobe, koja ih priča.

BAŠĆARŠIJSKI TEATER

Kompleks Bašćaršije odgovara području čilima. Čilim u kući odgovara ekspoziciji u Bašćaršiji. Džezve, ibrici i čilim nastupaju kako u kući tako i u Bašćaršiji.

Bašćaršija, to je projekcija ljudi, koji tuda prolaze i kupuju, na šarolikosti dućana, na voće i opanke, na fesove i suknja, na džezve i ibrike. Između tih ekspozicija sjedi čovjek, koji šlje, tuče, radi. Dakle projekcija rada i prodaje na ekspoziciju

— sve to u istom dućanu! I izvana, dakle, gdje ćilima nema, projekcije su poput ćilima!

To je orijentalni bazar!

Sve je tu boja kroz boju, lik kroz lik, prostor kroz prostor: scenografi žive u toj Bašçaršiji i jedna kultura priređivanja i gledanja prve vrsti!

Svi ovi aranžmani su prolazni — treba ugoditi, udovoljiti momentu, improvizirati ćeif na mjestu! Ćeif u Bašçaršiji, gdje se kupuje, ćeif u kući, gdje se stanuje, ćeif u kavani, ćeif u prirodi — teferič, tako da čovjek zapravo ne zna, gdje da počne: u kući, kavani, prirodi ili Bašçaršiji.

★

Dandanas je to umijeće sastavljanja oblika i boja u opadanju. Nitko im više ne traži izvornog smisla, nitko ih ne proživljava do srži.

Ovim ćilimima nedostaje danas izvornih ideja i likovnih senzacija, jer se samo kopiraju po starim uzorima. Ogromna je na primjer razlika između jednostavnog starog pirotskog ćilima i današnjeg bosanskog. Na starom je Pirotu jasno stilizirano cvijetno stablo, dok je na bosanskom neki konglomerat cvjetastih elemenata, koji ne predstavljaju nikakve pojave u prirodi. Kopira se na pr. uvijek jedan te isti oblik, a da se pri tome nitko ne pita: zašto ovako, a ne drugačije? Prema tome su i ove tvorbe sve slabije i slabije, što se više udaljuju od svog izvora, svoje prave svrhe i od originalnog likovnog shvaćanja.

Ornamentat je na taj način izgubio svoj smisao — jer nema više svoje ideje.

Današnji ćilim bazira pomalo na nekoj sličnosti sa starim uzorima, a pomalo na nekom iskustvu, da se ćilim sa više dječavih šara bolje prodaje.

Mora se priznati, da su te šare složene ipak po nekom osjećaju, instinktu za harmoniju, boju i lik. Ali dok su stari ćilimi nešto prikazivali — isječak iz života: oazu, vodu u pustinji, kiosk, drvo, stablo sa pticom — današnji se prikazuju više u čistoj boji i u liku — u apstrakciji.

Zanimljivo je pri tome, da se ove pojave dodiruju sa nekim konstatacijama iz najsuvremenije likovne umjetnosti: Matisse-ov ornamentat je bez prirode, ali on izražava njime slikarski problem, jednu kolorističku istinu!

Ne može se zanijekati tradicija, koja je u Bašçaršiji duboko ukorijenjena. Ali nema tu više dovoljno volje, da se apsorbiraju nove tekovine, nov život i da se sve to ponovno proživi u prirodi — prema svim do danas poznatim stvaralačkim načelima! Jer, suvremeni život ne samo da doživljava stare oblike, nego im uvijek nešto i dodaje i dalje ih istražuje. Naprotiv, ovdje nestaje tih novih pogleda i novih ideja, pa sve izgleda kao da vegetira, stagnira i propada. Zbog toga što se ovako radi, što se samo kopira, i nemaju škole za umjetni obrt i tvornice ćilimova svoje prave svrhe.

Današnja Bašćarsija je prema životu kao apstrakcija prema realizmu, t. j. kuliserija, gdje je sve neopipljivo.

Svi su ti odnosi nejasni i zbog toga nesolidni. Svaki ornamenat tu zastire nešto, što nije realno. Svrha je svih tih šara, da zavaraju, i da prikriju slabiju kvalitetu.

Lažan je taj ornamenat, jer je izgubio svoju nužnost, svoju potrebu i svoj smisao i pošto se je toliko udaljio od svog izvora, da nema s njime prave veze. Sva ta Bašćarsija, koja se osniva na tim šarama, jeste kao neka »fata morgana«.

Bašćarsija je u cijelosti serijski organizirana. Svaki obrt ima tu svoju četvrt: abadžiluk, ćurčiluk, bravadžiluk, kazandžiluk i t. d. Ta je podjela proizašla još iz srednjevjekovne organizacije esnafa (cehova), kojih danas više nema.

Veza, koja je spajala Bašćarsiju sa Orijentom, prekinuta je. Preživljen je srednji vijek. Sve se promijenilo. Samo je Bašćarsija ostala ista. Otuda sve te slike, koje su sve manje i manje jasne.

U koliko se ide za otkrivanjem ostataka stare tradicije, može se nešto naučiti u Bašćarsiji. Ali nešto idejno novo se tu ne može otkriti. Tužno se vraća iz Bašćarsije onaj, koji je pošao, da nešto nova vidi i nauči, jer sve što tu vidi, mogao je pregledati za prvih 14 dana.

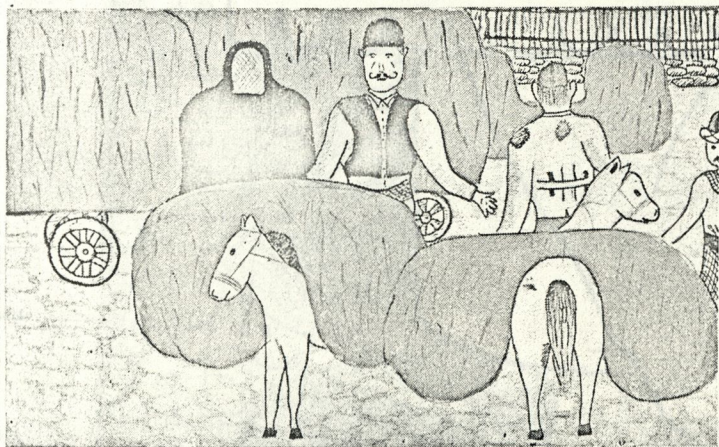
MEANDER

Čilimsku intimnost ne može dočarati patronirani uzorak Begove džamije.

I sve su Matissove odaliske, koje hoće osvježiti montmartski život, samo podražaj za Parižlije — i toliko u opreci sa zapadom, koliko su intimne slike iza mušebaka u opreci sa suvremenim životom.

Treba dakle još jednom revidirati i pregledati sve likovne vrjednute!

Na jednoj strani motivi, serijski opetovani u čilimima poput onih pet anđela kod Hodlera ili Meštrovića, koji opetovanjem — paralelizmom žele postići monumentalan izražaj. S dru-

Sajmlište Nadkovači

Bosanski pastir

ge strane priroda, koja ne poznaje paralelizma: grana, t. j. cvijet i pupoljak, pa list i vitica, pa tri lista i jedan pupoljak, pa dva cvijeta zajedno — uvijek nevezano i nejednako — pa drveće raznih vrsta i cvijetne bašće, pa šume i vode i livade — kao kod onih kineskih slobodnih kompozicija iz prirode. Sve te arabeske gledane kroz ruku, trepa-

Bosanski pastir

paralelizma:
i vitica, pa
jeta zajedno
drveće raz-
vode i liva-
kompozicija
z ruku, trepa-

vicu, mrežu=geometriju, izlaze kao sasvim nešto novo!

Na osnovu tih pojava trebalo bi u likovnoj umjetnosti stvoriti nove poglede. Osloboditi se ukočenog i pristupiti slobodnom izražavanju, t. j. koristiti se iskustvima ovog svijeta, gdje se čista geometrija prepliće s čistom prirodom! Ova nas iskustva mogu povesti u suvremenoj umjetnosti novim pravcem u novi život. Svakom detalju u ćilimu, na slici i u arhitekturi treba izabrati takav položaj i stvoriti takve odnose, da nam uvijek daju nove poglede!

Treba izaći iz uniformizma i shematizma, u koje je zapao današnji ćilim, gdje se jedan te isti motiv bezglavo opetuje u beskrajnost. Proživjeti treba tradiciju kroz prirodu. Jer apstrakcija se je onda rasplinula u nejasnoću, kad je odmakla od prirode!

★

Kolikogod je u posljednje vrijeme bilo pokušaja izražavanja likovne problematike Bosne, nigdje je nisam vidio toliko neposredno prikazanu kao u priloženim crtežima bosanske djece od 11 godina. Ove bi crteže mogao podijeliti u dvije skupine. U prvoj je priroda vrlo slabo zastupana, pa je sve apstraktno — geometrijsko — tako, da je na pr. teško pročitati i odgonetati rast drveća. Naprotiv druga skupina — možda tvrđa i manje vješta — raspolaže konkretnijim svijetom (konji sa sijenom, bik i sl.), pa je kod nje mnogo lakše pročitati prirodne uzore, na pr. žive stabljike.

Pored čaršije u Bosni živi i elemenat, koji je u stalnoj i neprekidnoj vezi sa prirodom. Taj elemenat radi sa balvanima i lopatama, konjima, kolima i blatom — pa osjeća realističnije.

Na selu rad — u gradu rasonoda. Odatle sve razlike!

Čim odete na periferiju grada, već vam je sve čadavo. Nema više »rajskih bašča«. Tu već počinje realizam — arhaisko-iskonski.

Bosna je dakle seosko pored gradskoga, arabske na mreži pored slobodne kompozicije. Realizam zastupaju Bosanci po brdima, apstrakciju stanovnici gradova. Seoski elemenat je prirodni, snažniji, on navješta novi život i preporod!

★

Pa ako ima meandera suvremenih zgrada oko starih džamija — onda su brda oko Sarajeva meander seoskog oko gradskog.

Seoski čovjek prima od prirode sve, od hrane do obuće i odjeće. Seljak živi od prirode i obožava je. Pa kad taj čovjek traži izvan svoga rada zadovoljenje unutarnjih svojih želja i poriva — onda za svoje umjetničko izražavanje izabire prirodne uzore. Kad djevojka svome momku želi nešto pokloniti, izveze mu maramu i unese u svoj rad najljepši isječak prirode. Ali pri tome ona dobro zna, da u džamiji i crkvi nešto slično već postoji — pa ipak hoće da izradi pored toga još nešto ljepše i bolje.

SARAJEVO IZ GOD. 1069—1072

POSILIJE HEDŽRE
(Iz putopisa Evlije Čelebije)

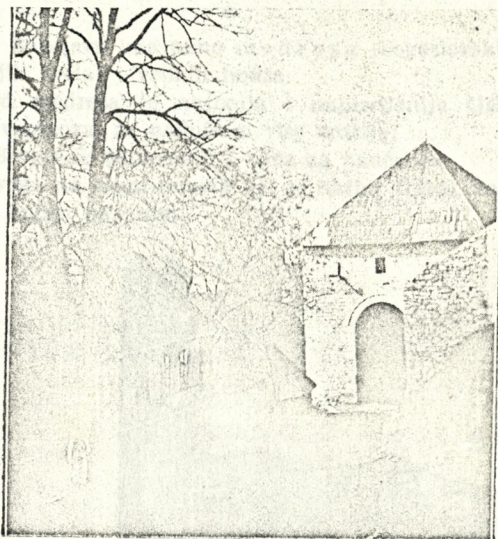
E. Čelebija je napisao jedan od najzanimljivijih putopisa o Bosni. Za vrijeme Melik Ahmeda dva puta je boravio u Sarajevu: prvi put između god. 1069.—1072. po Hedžri, da sakupi vezirski prihod, a drugi put 1075. po H., kad je u Dubrovnik nosio sultanski ferman glede glavarine (harača).

Ovdje iznosim neke dijelove njegovog putopisa o Sarajevu, koji su zanimljivi za urbanizam toga grada.

Detaljnije o tome putopisu vidi u Glasniku zemaljskog muzeja, Sarajevo 1908.

Godine 1069.—1072. po Hidžretu odgovaraju godinama 1650.—1653. po Kristu.

Stara gradska kapija

Sarajevski Šeher i tvrđavu podiže, najprije kao zamak na klanecu, kralj imenom Dobrović. Izgradi u ovoj pustinji 10 do 15 koliba i ostavi oko 300 vojnika kao čuvare klanca. Zrak i voda su u tome kraju zdravi, pa se je naseobina brzo povećala; nešto se je novih kolibaša prirodilo, a nešto doselilo. Podigoše kuće te zasadiše vinograde i bašče. Tako naseobina posta malim gradićem. Uvidjevši pomenuti kralj potrebu, sagrađi još i tvrđavu.

★

Poslije sultana Fatih Mehmeda vakta osvoji Ahmed paša Hercegovac najprije Hercegovinu, a poslije Zvornik i ovaj grad, te smjesti u nj koliko je bilo potrebno askara. U donjem gradu, prema sadašnjoj Carevoj džamiji, a s one strane vode, gdje je sadašnja Kolobara, sagrađi velik dvor, kome nadjenuše ime »Saraj«. Od toga i gradu ime Sarajevo.

Nedaleko grada, prema zapadu, ima golemo vrelo, koje zovu Bosnom. Osmanlije onoga vremena povezaše to ime s imenom »Saraj« te tako nastala »Bosna Saraj«.

★

Tvrđava na vrhuncu stijena je malešan kamenit grad. Unaokolo ima 400 koračaja. Na sjevernoj strani tvrđave je jarak, a s juga, do vode Miljacke, ponor poput pakla, dvije do tri munare dubok. S potonje strane nije ni na kakav način moguće naškoditi tvrđavi. Ali je prema Mokrom i Mlinovima dosta porušena, pa se ne bi mogla oduprijeti topovskoj navali.

U tvrđavi se nalazi Sultan Fatihova džamija, kuća za imama, mujezina i trubača, žitni hambar te kuće za vojnike.

Moj efendija i gospodar, bosanski valija, popravio je sada ovaj grad pa izgleda kao bijelo jaje.

Lijepo je gledati preporod ovog velikog grada, ove visoke tvrđave s desna i lijeva, sa istoka i zapada; s brdima i dolinama sa svake strane Miljacke: sve jedno brdo više od višega; vinograde i bašče, po njima kuće i tekuće vode, kuće visoke i lijepe, većinom od dva do tri boja, ćeramidom pokrivene, a ponešto i šindrom sa badžama.

★

U cijelom Sarajevu ima 140 mahala (gradskih četvrti): 10 mahala srpske, bugarske i karavlaške raje i dvije čifutske; grčke, jermenske i franačke mahale nema, jer ovi samo dolaze i prolaze.

★

Sarajevo ima znamenitih saraja (dvoraca) i kuća sarajskih 1700 tvrdo sagrađenih, s gornjim i donjim bojom, s ćeramidom i šindrom pokritih. Pašinski saraji su od sviju najbolji, dok su ostali malo potijesni. Sasvim su znameniti Eb-pašini saraji.

Na tri mjesta ima sasvim golemih saraja, u kojima dolaznici i prolaznici mogu besplatno noćiti.

Na 23 mjesta ima finih i uređenih gizdavih poput tvrđave hanova (konačišta). Od sviju je najznamenitiji u čaršiji Hadži Beširov i Hadži Tartarov han.

★

Na osam mjesta ima bečarskih odaja. Vratari tih odaja neće bez jamca nikog od bečara pustiti u noćište. Vrlo su uredne. Ako koji bez dozvole vratara preko noći ostane na nekom drugom mjestu, sutradan ga istjeraju. Svaku noć poslije jacije (molitve po zalazu sunca) zatvore vrata i zaključaju, pa je ulazak i izlazak zabranjen.

U Sarajevu ima na sedam mjesta za putnike, bogoslovce i siromahe imareta (kuhinje za siromahe). Znameniti su Kodža Ferhat pašino imare, zatim Kodža Mehmedpašino imare, koje je izgradio sultan Sulejmanov inženjer Sivan aga.

*

U Sarajevu ima 170 džamija. U 77 njih se klanja džuma (molitva u petak) i bajram namaz (jutarnja molitva na prvi dan Bajrama).

Prva je u gradu Sultan-pašina džamija, poma-lešna, ali lijepa.

U donjem gradu je lijepa Ferhat pašina džamija, sa munarom iz kamena, pokrita olovom i sa natpisom iznad vrata:

»Ferhat-beg sazida ovu zgradu, da bude kućom sastanaka dobrih i pobožnih«.

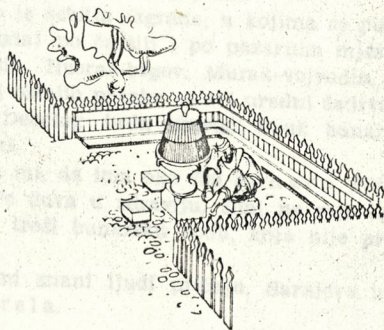
U dnu grada prema gazinskom turbetu (mauzoleju) nalazi se Gazi Alipašina džamija sa munarom od kamena i natpisom više vratiju:

»Džamija za znane i pozvane, sastanak dobrih i kuća zaljubljenih«.

Pošav gradom prema Trebeviću ima džamija Gazi Isubega sina Mehmed begova (danas Careva džamija), sa munarom od kamena, ćeramidom pokrivena i sa nadpisom iznad vratiju:

»Bogomolja narodna, kuća poznatih. U ovim finim i gizdavam džamijama klanjao sam se i posjetio sam ih«.

U sredini grada pokraj sahat kule, nalazi se Husrev begova džamija. I danju i noću mnogo muslimana posjećuje ovu džamiju, jer se nalazi usred grada. Ima munaru od kamena. Pokrita je kubetom i olovom. Ima jak vakuf — za klanjače grije se zimi voda u velikim kazanima pa iz česama teče vruća voda za avdet (ritualno pranje prije molitve).

Šadrvan — meander

Kraj Husrevbegove džamije pokopan je Husrev-beg u osobitom turbetu (mauzoleju), koji je još za života izgradio. Ovaj Husrev-beg je sestrać sultana Bajezivdelina. Živio je podugu i begovao 33 godine u Bosni. Oteo je Mlečanima 170 gradova, u kojima se i sada klanja petak i Bajram. Sagradio je 41 džamiju a ima preko 300 različitih njegovih vakufa (zadužbina).

Pokraj turbeta spomenutog gazije nalazi se malo pomanje, olovom pokriveno turbe njegovog vojvode Murat-bega.

*

U Sarajevu ima 100 mesdžida (džamija, u kojima se ne klanja petak) a među njima je najposjećeniji Hadži Osman-begov mesdžid, koji se nalazi od istoka na domak Careve džamije.

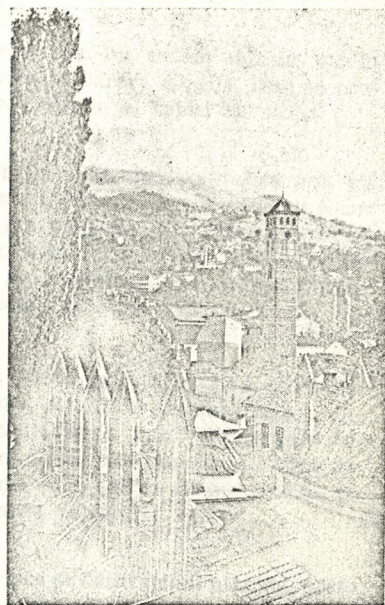
*

U Sarajevu ima puno medresa (bogoslovskih srednjih škola) i velikih hodža.

Od medresa je najbolja i najuredenija Gazi Husrev-begova, sa nadpisom više vratiju:

»Sastanak odabranih i kuća za naučene«.

Svega na osam mjesta uči se hafize (ljudi, koji znaju kuran napamet.)

Medresa

*

Na 180 mjesta ima mekteba i za podučavanje i za ponašanje.

Hadži Sedžukov mekteb (vjerska početna škola) nalazi se preko Careve čuprije na sjevernoj strani, u sadašnjem Aščiluku. Više vrata u nadpisu je ovako pisano:

»Rekoh, u nas znanja nema, nego što nas naučiš.«

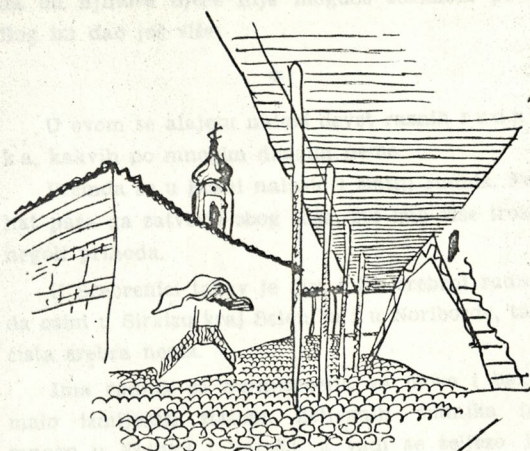
*

U gradu ima 47 derviških tekija (samostana).

Pokraj Miljacke nalazi se, kao u rajskoj bašči, na lijepom mjestu mevlevijska tekija, gimahana (dvorana gdje derviši izvode obrede) sa hodnicima i 70 do 80 derviških i musafirskih (spavaćih) sobica sa divhanom, imaretom (ustanova, koja dijeli putnicima besplatno hranu), musafirhanom (bolnicom) i mutvakom (kuhinjom).

*

Crkve su sve pomalešne. Manastira sa zvonom nema. Srpske, latinske (katoličke) sasvim su uređene. U njima Franci i Grci obavljaju svoje obrede. Ima i jedna jevrejska sinagoga.

Stara crkva

U čaršiji ima svega 1080 lijepih dućana. Čaršija je sasvim široka i po redu načinjena, naliči vrlo brusanskoj i halebskoj, većinom je pokrivena, ali ne kubetima već direcima. Sokaci (ulice) su sasvim čisti i kamenom kaldrmisani. Ima vrlo fin Kubeli-bezistan (tržnica). U njemu imade svake skupocjene hindske, sidske, arapske, perzijske, poljske i češke robe. Amo donose na konjima tovarnim različitu skupocjenu robu na prodaju Dubrovnik i velika Venecija, jer je dva tri konaka blizu Zadar, Šibenik i Split.

Ima posebna čaršija čohandžijā, kazandžijā, bakardžijā i svakih zanatlija.

*

U gradu ima više od 110 česama a tekuće vode, a ostalih tekućih voda ima puno.

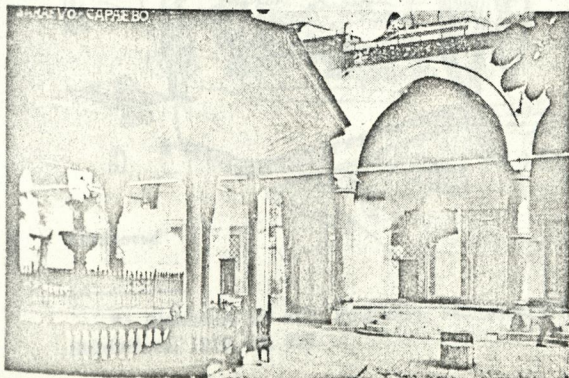
Mnogo je sebilja (zgrada, u kojima se putnici ma toči voda) po čaršiji i po pazarnim mjestima: Ferhat-pašin, Husrev-begov, Murak-vojvodin, Gazi Isa-begov i ostalih prvaka — svi uredni šadrvani.

Ispod Debelog brda izvirući Souk bunar kao da je rajski.

Pričaju mi, da ima oko 700 bunara. Pošto se narod dobro čuva u zdravlju, zimi ne pije tekuće vode, nego troši bunarsku vodu, koja nije previše hladna.

Kako mi znani ljudi pričaju, Sarajevo ima i oko 1060 vrela.

Scenarij

Ima 176 vodenih mlinova. Pošto ima oko grada svuda vode tekuće, koje su brze, to se mlinovi tako hitro okreću, da svaki za 24 sata samelje po 50 čila žita (čila = četvrt tovara).

*

Na pet mjesta ima lijepih banja (hamama) a od svih banja — Careva je najljepša i najfinija.

Kućnih banja ima oko 670. U svakoj kući po jedna je soba određena za banju. Osobito su po velikim aginskim kućama banje sasvim uredne.

*

Preko Miljacke ima na sedam mjesta tvrdih ćuprija. Od svih je Careva ćuprija, iako je preniska, dosta duga. Duljina joj iznosi 250 stopa.

*

Više ovih ćuprija i Memleviske tekije ima na Miljacki veliki bend. Drva potrebna za cijeli šehersijeku se u gornjim šumama, te svaki gospodar, udariv svoj biljeg, baca ih u Miljacku, te ih u pomenutom bendu po znakovima prepoznaje i izvađivši slaže u naslage i prodaje.

*

U okolici ima 26.000 rajskih bašča, uređenih vodama, šadrvanima, sofama i ljetnikovcima.

Pokraj vode Miljacke, u bašči Mevlevijske tekije na jugoistočnoj strani više Sarajeva, u kojoj izvire lijepo vrelo, ima tako slatka crvena grožđa, da ga se čovjek ne može najesti.

*

Miljacka, koja teče sa Mokrajskih planina, pošto prođe sred Sarajeva, prošaš Carevu ćupriju, salijeva se sat niže Sarajeva u Bosnu.

Na vrelo Bosne izlaze sve sarajevske teferičlije i teferičuju pod šatorima i kolibama, pa love ribu pastrvu u mrežu, peku je te jedu, i mezeteći teferičuju.

*

Kako su zrak i voda vrlo fini, ljudi su većinom u obrazima rumeni. Stanovnici su zato dugovječni i vidio sam nekoliko tisuća ljudi sasvim ostarjelih, snaga ih izdala, a još žive preko sedamdeset godina i ne mogu bez ženskog sastanka.

Uopće su svi fini i pobožni, mali kao veliki, bogati kao siromašni.

Još sam vidio u čaršiji ljude, gdje pare broje, a kad počne poziv na molitvu, ostave pare onako u otvorenim dućanima i ne zatvorivši pohrle u džamije te povrativši se nastave rad u trgovini.

Lijene i nemarne nimalo ne miluju.

Čovjek, koji se sa znanošću bavi, ako zna lijepo govoriti i učiti, poštivaju ga i podare.

Vrlo su odvažni i dobri junaci, te u Budimu, Egri, Kanjiži i Bosni i Hercegovini svega 760 krajskih gradova danju i noću čuvaju bosanski junaci i brane ih od neprijatelja.

Ljudi se jedni bave izokola ratovima, jedni poslužuju, jedni su zanatlije i mjenjači, jedni su trgovci, jedni kod paša i aga upisani kao sluga, koji sabiru državni i aginski dug od naroda.

Ljudi u Bosni dugo žive i tako se mnogo plode, da od njihove djece nije moguće sokakom proći. Bog im dao još više!

*

U ovom se alajetu nalazi devet raznih rudnika, kakvih po mnogim drugim nema.

Premda se u Bosni nalazio i zlatni rudnik, Ferhat paša ga zatvorio zbog toga, što ima više troška negoli prihoda.

U Srebrenici takav je čist i fin srebrni rudnik, da osim u Sirkizu kraj Selenika i u Noribordu, tako čista srebra nema.

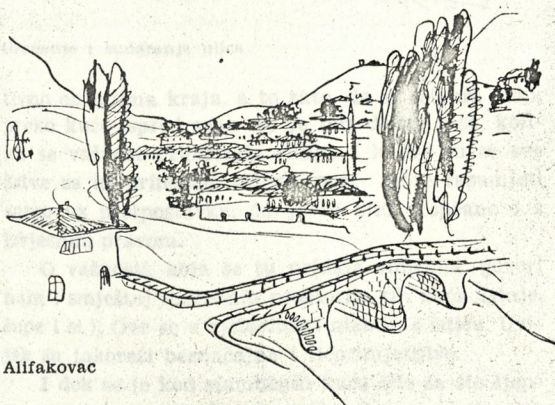
Ima rudnik za auripigment, za olovo i bakar, malo izmiješan zlatom. Željeznih rudnika ima mnogo u Fojnici i Varešu, a vadi se željezo bez računa.

Na zemlji ima po imenu »Saraj« nekoliko gradova; u Anadolui: Ak-saraj; među Perzijom, Kurdistanom i Tagistanom: Tabe-saraj; pokraj Erdilskog mora u Moskoviji: Sehri-saraj; u Rumeliji: Vize-saraj itd., ali Bosna-saraj od svih je najuređeniji i najljepši kameni grad! Oko šehera gore-dole teku bezbrojne vode, sa svake strane ukrašen je šumama, baščama i cvjetnjacima.

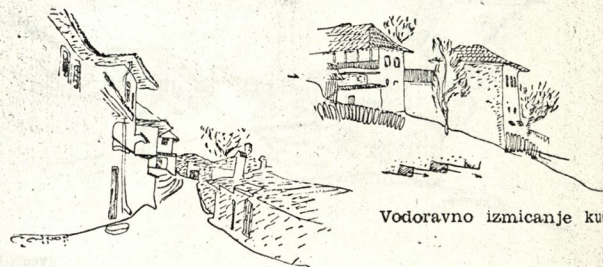
Pregledah ovaj grad po mogućnosti i prohodavši sa velikim muselinom Seri Ibrahimagom i ostalim prvacima i znamenitim ljudima oprostivši se odoh sa srećom iz Sarajeva.

PRAVO NA VIDIK - P.N.V*)

(SARAJEVO 1916 GODINE)

Alifakovac

Mjedenica — Vertikalno izmicanje kuća

Kako se onda može čovjeku osporavati PNV, kad si je to pravo stekao uz velike žrtve? Čemu to pravo razlikovati od svakog drugog stvarnog prava, kakvo na pr. stećemo, kad izvjestan niz godina prelazimo preko tuđeg zemljišta, vrta ili livade (prinudan put) kad odvodimo kišnicu na susjedno zemljište, itd.?

Jer, da je u zakonu predviđeno PNV, ne bi gradski predjeli u brdskim predjelima izgubili svoje slikovite draži.

Manjkom u zakonodavstvu mogu se upropastiti mnoge divne slike gradskih i zemaljskih predjela.

Da je ovakvo pravo nekad moralo postojati, svjedoče nam stari gradski predjeli. Možda se može u starim gradskim arhivima pronaći i pisanih propisa o tome.

*) Slobodno po arh. Pospišilu, Monatschrift für Städtebau, 1916, br. 617.

Današnjica, bogata raznim propisima, nije smjela tako jednostavno preći preko PNV.

Staro Sarajevo nam u tome daje vanrednih primjera. Ti su primjeri zanimljivi baš zbog toga, što potječu iz zemlje, u kojoj stanovnici, gradeći svoje kuće, još do nedavna nisu bili vezani pisanim zakonom, već su se rukovodili samo obzirima prema susjedima. Primjeri potječu iz gradskih četvrti, koje su nastanjene pretežno muslimanskim življem. Znatna razonoda za muslimanku baš su vidici. Dakle PNV nije samo stečeno pravo pojedinaca, već duboko zadire i u opće interese. Priložene slike prikazuju međusobne odnose zgrada odnosno gradskih predjela spram okoline.

Načelo, na kome se navedene dispozicije osnivaju, vrlo je jednostavno. Niske, strme ulice, koje vode uz brdo, ponajčešće stepenasto oblikovane, križaju se s drugima, koje su vodoravne. I jedne i druge se prilagođavaju konfiguraciji zemljišta kako s obzirom na svoje smjerove, tako i s obzirom na širine. Kuće tih ulica je lako pregledati iz ravnice. Svaka ima slobodan vidik u ravnici. Ovakav smještaj ne bi bio moguć, da su kuće vezane uz građevnu liniju.

Ima međutim slučajeva, da su kuće u ravnici, a da nemaju širokog vidika. Da bi se iz kuće ipak moglo gledati u život i vrevu ulice, izmišljeni su doksati-ekseri ili su široki vidici postignuti duhovitim smještajem kuće na križanju, grananju i sl.

Ima i slučajeva, kad je čovjek sa gornje strane vodoravnih ulica u pobočju izgradio kuću u vis, pro-

postizavalo, trebalo bi posvetiti posebnu studiju. Ovdje ukazujem samo na ulogu drveća, kojeg ima uz svaku staru džamiju, a pogotovo, ako je džamija u ravnici. Visoko drveće sa građevnom masom džamije nadvisuje svu okolinu, pa je ističe nadaleko uokolo. Lipe u dvorištima tih džamija nesumnjivo služe za dobivanje sjene — ali pokraj tih lipa su i jablanovi, vitki i visoki poput minareta, koji ne mogu služiti drugoj svrsi nego da ističu džamiju.

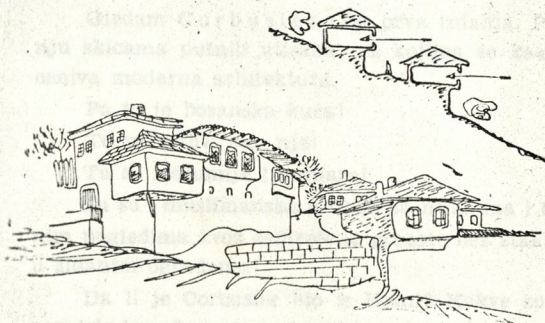
Prosto se ne može vjerovati, da je moguće s tako primitivnim i jednostavnim sredstvima postići toliko mnoštvo utisaka i takvo oblikovno bogatstvo kako u pogledu unutrašnjeg rasporeda, tako i u pogledu vanjskih izgleda.

Nažalost smo se danas već odviše udaljili od osjećaja svojih preda pa treba tek krčiti puteve do njihovog rada, koji je bio toliko jednostavan i prirodan, kao što su tvorevine rojeva pčela ili mrava.

Priložene slike pokazuju sarajevske ulice, koje takoreći stoje netaknute od europske civilizacije. Nekada je ovako organski bio izgrađen cijeli grad. Međutim danas se moderna građevna djelatnost, koja je vrlo jaka, ne obazire više na PNV. Još malo, pa će nestati tragovi kulture, koja je umjela s neznatnim detaljima urbanizma stvarati krasne cjeline. Do sada nismo ništa učinili, da njezine praktične vrijednosti i ljepote spasimo i preuzmemo u današnje i buduće gradnje.

Najveća je nesreća međutim u građevnim propisima, koji u brdskim predjelima grada dozvolja-

Vertikalno izmicanje kuća

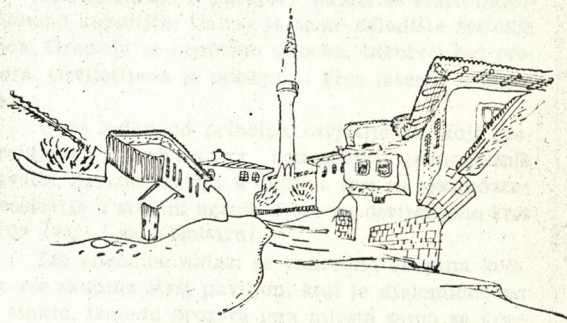

Grananje i sudaranje ulica

tivno običajima kraja, a to zato, da si osigura vidik preko kuće ispred sebe. To je nov dokaz zato, kolika se važnost pripisivala vidiku i kakve su se sve žrtve za nj prinostile, što se opet može razumjeti samo uz pretpostavku, da je to bilo skopčano i s izvjesnim pravom.

O važnosti, koja se tu pridaje vidicima, govori nam i smještaj sporednih prostorija tih kuća (staje, šupe i sl.). Ove se u cjelovitosti nikad ne ističu. Uvijek su takoreći beznačajne i neprimjetljive.

I dok se je kod stambenih kuća išlo za što ljepšim vidikom i izgledom, kod javnih se zgrada išlo za što boljim pogledima na njih, sa što više strana i sa što većih udaljenosti. Sredstvima, kojima se to

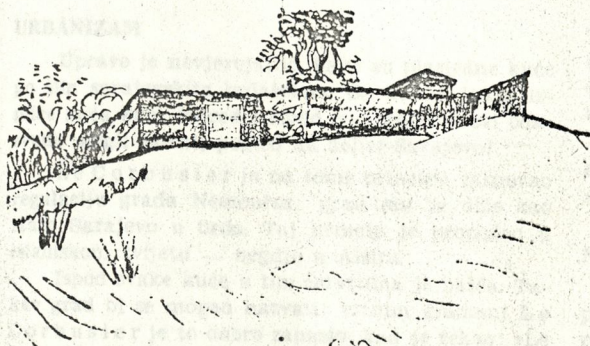

Mlinovi

vaju gust način gradnje i tvrdoglavo se drže građevne linije, koja je utvrđena na crtačoj dasci. Na taj način ne samo da kuće, kako one u strmim tako i one u vodoravnim ulicama, gube na vidiku u ravnici, već stvaraju gole i puste zabate. Ti se zabati vide iz daleka. Time kuće gube na ljepoti i na vrijednosti, koja proizlazi iz njihova položaja. Uništavanje starih gradskih predjela i prava na slobodne vidike, koja su vremenom stečena, moguće je spriječiti jedino zakonskim putem. Bilo bi dobro i poželjno, da se tim pitanjem pozabavi i odbor za čuvanje spomenika i da podigne svoj glas za zaštitu tih prava. Svaki pa i najmanji uspjeh može kod toga biti od velike koristi.

SARAJEVO I LE CORBUSIER

Kakva analogija? — Ali ona postoji.
Pokušat ću je otkriti.

Ograda, kiosk, drvo (Le Corbusier)

Gledam Corbusierova prva izdanja. Počinju skicama putnih utisaka, na kojima se kasnije osniva moderna arhitektura.

Pa to je bosanska kuća!

To su vrtovi oko nje!

Tu su i džamije i munare!

Tu su i muslimanska groblja sa nišanima i divnim pogledima kroz zamrežene prozore bez stakala, u zidanim ogradama!

Da li je Corbusier bio u Bosni? Kakve su to paralele između suvremene i bosanske kuće — između moderne i islamske arhitekture?

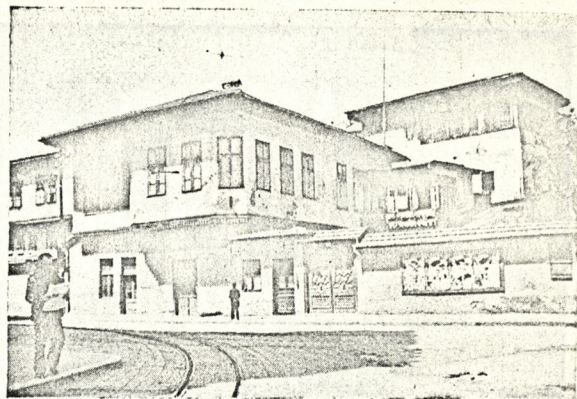
MATERIJAL

Corbusier osniva svoju arhitekturu na betonu. Čeličnom dosljednošću ga svuda zastupa.

Stari arhitekti nisu gradili u betonu. Beton im je bio prljav i prost materijal. Svuda su favorizirali kamen kao plemenit i vječan materijal.

U tom pogledu su islamski slogovi u povjesti arhitekture iznimka, jer najmanje upotrebljavaju kamen.

I betonsku gradnju treba lijevati u drvene kalupe, t. j. u oplatu. Betonska će dakle arhitektura poprimiti drvene oblike, a bosanska je kuća takoreći sva drvena.

»Alt oder modern?«

KONSTRUKCIJA

U Saračima ima staro konačište, zove se Kolobara-han.*) Pogledate li ga dobro, zapaziti ćete, da je sva zgrada na drvenim stupovima. Ljudi u njoj kao da stanuju u zraku!

Drvo treba odmaknuti od zemljine vlage, — eto, odatle zgrada u zraku!

Pa zar to nije osnovna misao Corbusierove arhitekture,

»Prostorije u zemlji, veli Corbusier, vlažne su i nezdrave, treba ih dići u zrak, na pilote!«

Samo što su Corbusierovi piloti betonski.

OSVJETLJENJE

Iza katedrale u Sarajevu nalazi se staro muslimansko kupalište. Danas je tamo skladište žestokih pića. Gradnja je neobično duboka, takoreći bez prozora. Osvjetljena je odozgo — kroz laterne u kupolama.

Opet jedan od principa osvjetljenja, koji upotrebljava Corbusier kod svojih jednoetažnih zgrada. Zgrade razvija u dubinu. Sve su sekundarne prostorije u sredini zgrade i sve su osvjetljene kroz krov (važi i za Kolobaru).

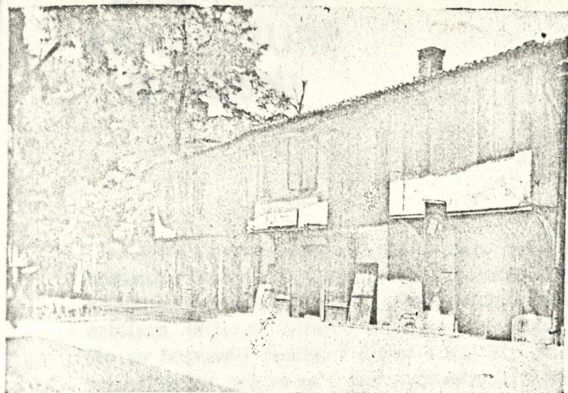
Iza vijećnice nalazi se vanredna skupina kuća. Iz ove skupine strši paviljon, koji je djelomično sav u staklu. Između prozora ima mjesta samo za drvene stupce, koji nose krovšte.

Neki njemački arhitekt, koji je boravio u Sarajevu, fotografirao je ovu skupinu zgrada i priopćio u nekoj njemačkoj reviji bez oznake, odakle je, samo sa upitom: »Alt oder modern.«

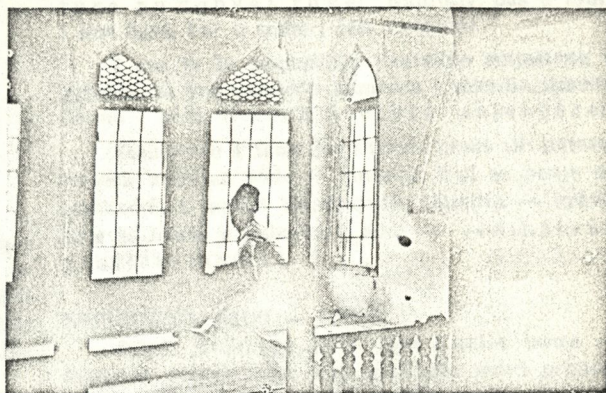
Lijevani beton omogućuje Le Corbusieru tzv. kontinuirane redove prozora duž fasada. Zgrada izgleda, kao da nigdje nije poduprta. Stupci su iza prozora. Dakle: kristalna zgrada!

Zapadnjaku je neobično, kad prvi put ugleda ograde oko džamija i groblja sa zamreženim prozorima bez stakala. I ovo je usvojio Le Corbusier. Takve su ograde na terasama iznad njegovih stambenih kuća, a iza toga prostiru se viseći vrtovi — poput vrtova kraljice Semiramide!

*) Izgorio pred nekoliko godina.

Kockasta arhitektura (Tomaševićev trg)

Ponutrica (muslimanske kuće)

URBANIZAM

Upravo je nevjerojatno, kako su plasirane kuće po tim sarajevskim brdašcima. Sa koliko takta izmiče kuća kući, izpred i izpod nje, kako bi svi odat svuda mogli uživati pogled na šehar-Sarajevo!

Le Corbusier je na tome principu zasnovao regulaciju grada Nemoursa: grad mu se diže kao staro Sarajevo u brdo. Taj princip je pronašao u islamskom svijetu — negdje u Alžiru.

Ispod svake kuće u tim četvrtima je bašća. Takav grad bi se mogao nazvati: vrtnim gradom! Le Corbusier je to dobro zapazio, kad je rekao: »Le Turc ne bâtit pas où il n'y a pas d'arbres!«

Ideal vrtnog grada morao mu je lebdjeti pred očima, kad je osnivao svoj »Ville radieuse«, sa kućama na pilotima, sa vrtovima na terasama, pretvarajući čitav grad u veliki park. Među takvim kućama nema prljavih dvorišta današnjih naših gradova.

PLASTIKA

Popnimo se dalje u tu četvrt. Ulice su uzke. Nisu građene za samovoze. Kuće u prizemlju sve su u jednoj trasi, ali se iznad nas sve razmiče, diže, nadvisuje i izraynava u lijepe plastične cjeline.

Poslije okupacije Bosne, Austrija je slala ovamo svake godine pitomce svoje akademije po »motive«, da bi na taj način regenerirala svoju arhitekturu.

A i samome Le Corbusier u ova arhitektura nije nepoznata. Nije bio u Bosni, ali se je mnogo zadržavao u Carigradu. I nije beznačajno, ako uočimo njegovu rečenicu:

»Arhitektura nije problem romantike, već je problem plastike«.

*

Le Corbusier ne gradi bosanski, jer pripada drugoj kulturi i živi u drugome svijetu. Ali svakako usvaja srodne mu konstruktivne i plastične principe tog orijentalnog gledanja na svijet — a plastika je u starom Sarajevu zbilja sjajna!

U Zagrebu su sve nove kuće glatke: stakleni pojasi između zidnih pojaseva, sve u jednoj ravnini.

Te kuće izgledaju kao kutije. Nova sarajevska arhitektura nije fenomenalna — ali je ipak sva u nekim »erkerima«. Oduzmite toj arhitekturi erkere, pa ne znam, šta će ostati.

Erker to je bosanski »doksat«. Ali osim doksata staro Sarajevo ima još i izvjestan prostorni način gradnje, kojeg novi dijelovi grada nemaju.

NAMJEŠTAJ

U muslimanskim prostorijama gotovo nema pokućstva. Ormari ulaze u zidove, a iz zidova istupaju niske sećije, na kojima musliman radi, jede, spava, ukratko živi.

Kakav kontrast europskoj prostoriji, koja je sva zatrpana pokućstvom, gdje zapravo prostora ni nema, a pogotovo u zadnje vrijeme, kad je ta prostorija svedena na minimum.

Corbusier je i tu usvojio orijentalni princip lijepog plastičnog prostora; on je protiv pokućstva, pa čak i postelje uklapa u zid.

Mislim, da se nigdje čovjek ne može bolje poučiti o racionalnom namještaju kao u aščinicama Bašćaršije — toliko su one racionalno opremljene!

DUSEVNA PODLOGA

Nakon svih navedenih paralela mislim, da je teško negirati srodnost između moderne i islamske arhitekture. Savremena arhitektura doduše često prelazi u krajnosti, koje čovjeka i odbijaju. Ali sam ipak htio ukazati na izvore te arhitekture, tim više, što su ti izvori svima naša domaći.

Ispred mnogih drugih gradova ima Sarajevo posebnu dispoziciju za arhitekturu. To specijalno proizlazi i iz islama. Islamska nauka naime zabranjuje prikazivanje prirodnih uzora i likova u umjetnosti. Na taj način onemogućuje razvoj slikarstva i kiparstva, pa se islamski svijet tim intenzivnije izživljava u apstrakciji. t. j. u ornamentici umjesto u slikarstvu, u arhitekturi umjesto u kiparstvu.

Staro je Sarajevo zapravo muzej posebnog kiparstva, koje ću nazvati: arhitektonskom plastikom.

DVA POLA ARHITEKTURE U BOSNI

Bosansko selo nam je dalo dvije tvorbe: bosansku kuću i bosanski ćilim. Bosanska kuća je kubična. Bosanski ćilim je geometrijski ornamenat: ozbiljan, trijezan, otmjen u bojama — tugaljiv, kao što su bosanski pejzaži i klima i kao što je tugaljiva borba sa prirodom i šestomjesečnom zimom.

Jedino umjetnost lebdi iznad te borbe čovjeka s prirodom — neoskvrnjena, sa svojim dubokim čovjekoljubljem, prekrasnom arhitekturom i pjesmama bosanskim.

BITNE OSOBINE BOSANSKE SEOSKE ARHITEKTURE

Između mnogobrojnih ograna vode, između korita i puteva, slobodno su smještene vodenice na Plivi — slične stanicama organskog tkiva, do kojih vode arterije i vene (biološka osnova gradnje).

Vodenice su na stupovima, na pilotima, kako bi na turbine dobile što jače mlazove (sinteza likovnosti i utilitarnosti).

Sve je tu domaće i od domaće građe, kao prema onom Tessenovom načelu:

»U jelovu šumu, jelovu kuću od jelove građe!«

Ne smeta, ako je sve onisko — to je arhitektura na dohvat ruke! Naprotiv, baš u tome i ima čara, laš u tome i jest vještina!

I sva je ta geometrija vanredno smještena u prirodu, na vodu, između kamenja i zelenila, između dolina i brda (l'architecture paysagère).

Zamislimo k tome još i život: preko tih puteva, između mlazova vode — čovjeka, koji se penje do pretkuća, a ispred klopotaćućih mlinova — krave, koje se hlade u žuborećoj vodi — jedinstven grafički motiv!

USPOREDBA SELO — GRAD

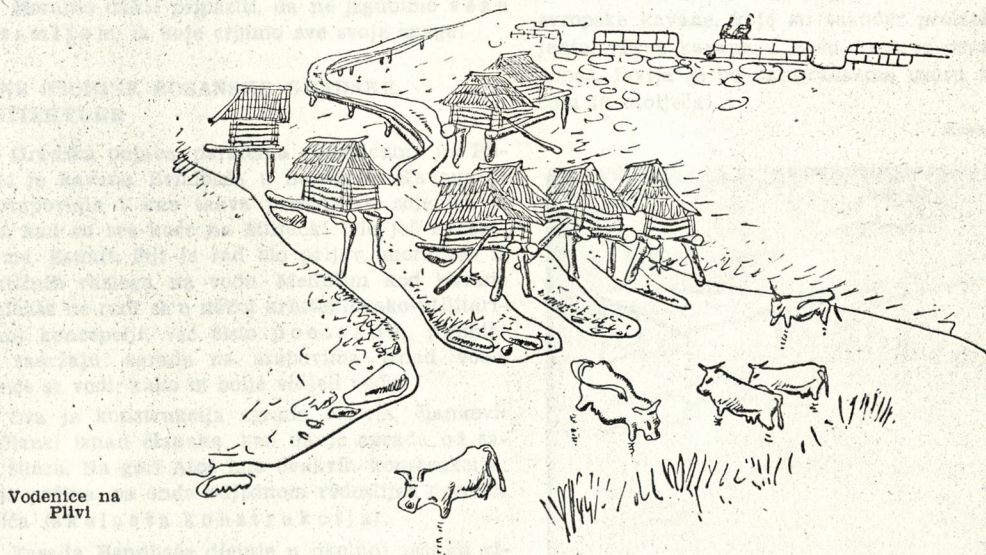
Seljak danomice gleda izlaz i zalaz sunca — fenomen prvoga reda, koji građanin jedva primjećuje iz svoje mračne ulice. Gradski čovjek ne može nikamo bez ure — seljaku je sunce ura.

Gradski čovjek gradi velike prozore, da u svoj dom uhvati što više jadne gradske prirode, seljak živi čitav dan u prirodi, pa kad dodje kući, ograđuje se od prirode — zato su prozori njegove kuće tako maleni.

Gradski čovjek s umjetnošću unosi prirodu u svoj dom — dok je seljak crpi na samome izvoru.

Gradski je čovjek prema seljaku kao umjetna biologija prema prirodnoj. Elementarne vrijednosti većinom dolaze sa sela u grad!

Seljak je neovisan, on gradi sa elementima, koje dobiva neposredno iz zemlje — gradski je čovjek ovisan, on gradi veleobratnim tvorevinama.

Vodenice na
Plivi

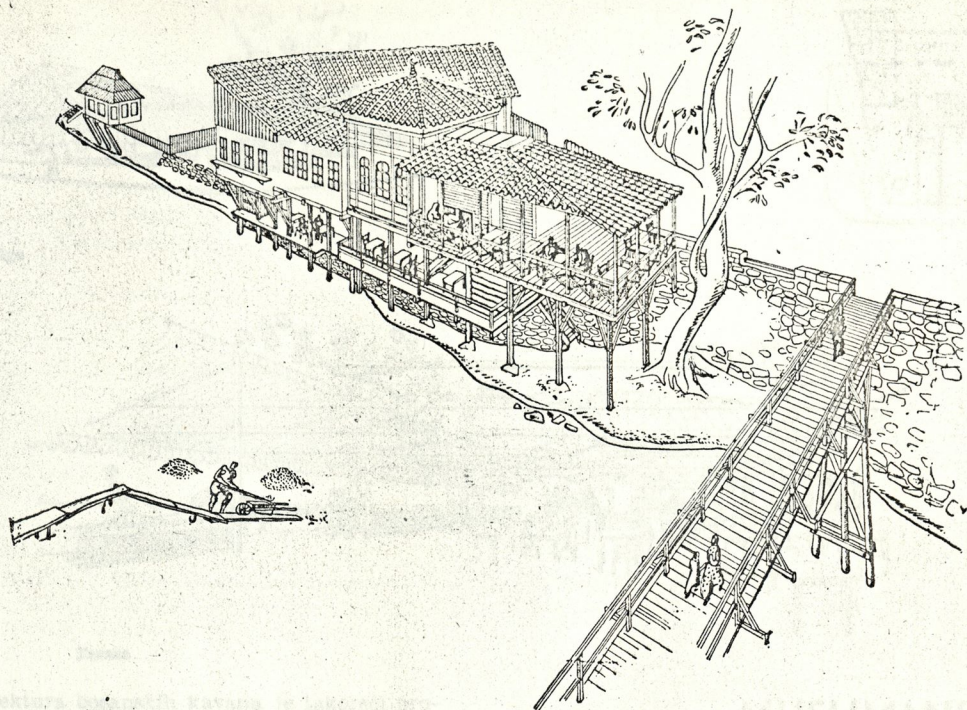
I sva je ta građa prirodno upotrebljena: šindra i balvani, piloti i lopatice, pa mlinsko kamenje (strukturna arhitektura).

Repeticija istih kubičnih kućica u bosanskim selima, koje variraju samo u međusobnom položaju, daje rijedak, ozbiljan — monumentalan dojam.

Gradski je čovjek specijalista — seljak je naprotiv primitivno sveznajući, sve izrađuje sam: od kuće i pluga do lijesa.

Gradski je čovjek progresivan — seljak je konzervativan.

Gradski čovjek radi više spirituelno, duhovno — seljak više fizički.

Šabanova kavana — Bendbaša

Grad prema selu je kao duh prema materiji. Duh je onaj, koji vodi i upravlja — ali duh prepušten samome sebi je labilan i nestalan — bez materije ne može.

Moramo dakle pripaziti, da ne izgubimo vezu sa zemljom, iz koje crpimo sve svoje snage!

BITNE OSOBINE BOSANSKE GRADSKJE ARHITEKTURE

Gradska pojava, paralelna vodenicama na Pliv, to je kavana Bendbaša u Sarajevu. Kavana je na stupovima i kao takva preostatak sojenica iz doba, kad su sve kuće na Miljacki bile još na stupovima. Esnafi, čiji je rad bio prljav, moradoše iz praktičnih razloga na vodu. Međutim kod kavane Bendbaše ne radi se o nekoj arhitektonsko-utilitarničkoj koncepciji, već čisto poetskom, pjesničkom sadržaju: zgrada na stupovima iznad vode, primiče se vodi, kako bi bolje vidjeli vodu.

Sva je konstrukcija zgrade lagana, člankovita. Članci iznad članaka, kao da je zgrada od samih šibica. Na gori Atos ima ovakvih konstrukcija: divlja pećina, pa onda odjednom redosljed drvenih stupića (skelasta konstrukcija).

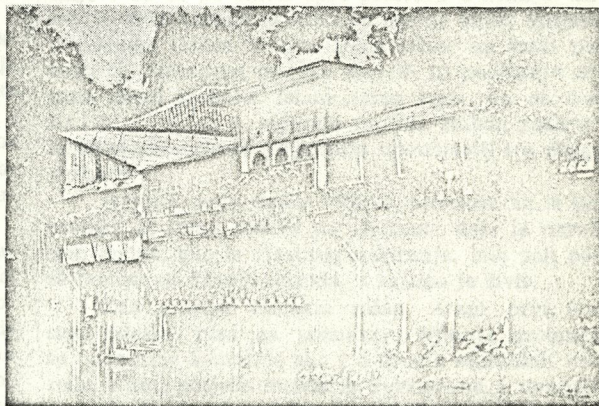
Fasada Bendbaše djeluje u okolnoj prirodi više dekorativno negoli plastično — kao neka Picassova slika. U skelastoj konstrukciji razabiremo razne konstruktivne i arhitektonske elemente, pokraj punih geometrijskih površina. — Sva se ta arhitektura osniva na kontrastima između punoga i praznoga!

Sam smještaj kavane — na vodi, između jablanova i vrba, pokraj drvenog mosta, duž Miljacke,

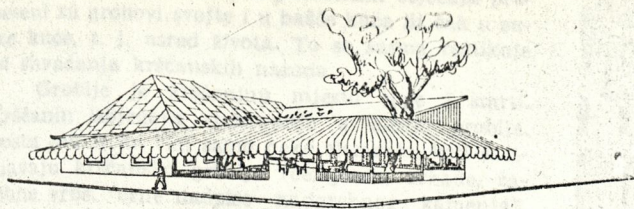
sa pećinom i cestom iza nje — govori o bujnoj, romantičnoj prirodi i vještini placementa par excellence!

Kako li su u tome pogledu siromašne različite evropske kavane, koje su također proizašle iz Orijenta. (Prva kavana u Beču, koja je prva u Evropi uopće, javlja se po carigradskom uzoru tek polovicom 18. stoljeća).

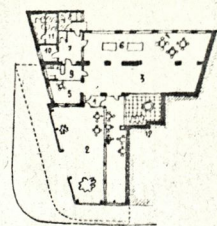
Kavana na vodi

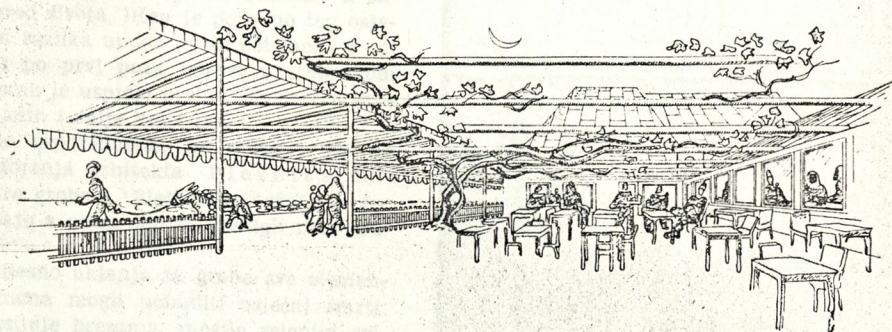
Naše bosanske kavanice su većinom vrtni paviljoni, ukomponirani u prirodu, sa krasnim izgleđima — dok su kavane zapadne Evrope većinom ugrađeni prostori, u visokim kućama, bez prirode, bez vegetacije, bez vode, bez ičega, što bi nas moglo privući.

Kavana Volga

Osnova

Terasa

Arhitektura bosanskih kavana je takoreći proizvoljna, nazvat ću je aglomeracijom za razliku od komponirane arhitekture. Bosanske se kavanae neprestano dograđuju prema raspoloživom prostoru i sredstvima, prema potrebi i novim željama — ali uvijek s velikom suptilnošću i oblikovno svjesno (zgrada u stalnom porastu — das wachsende Haus).

Usprkos tome, što su pojedini dijelovi Bendbaše iskvareni raznim dogradnjama, usprkos tome, što je na pr. Gramer gradnjom njenog srednjeg dijela uveo u aglomeraciju osovину sa primjesom baroka, prvotnu koncepciju nije nitko mogao uništiti — svi su joj se morali prilagoditi.

I ljudima, koji tu merače, sva je ta arhitektura na dohvat ruke — nijedna prostorija nema veću visinu od 2,20 m. Usprkos tome, koliko prostorno bogatstvo! Sve je tu plastično i prozirno: stotinu raznih pogleda u prostore i prirodu! Ljeti se staklena pregrada u bašči sasvim ukloni — onda priroda prelazi u prostor, i obratno: kuća se preobrazuje — elastična kuća!

I dok u suvremenoj arhitekturi forsiramo plastične elemente, ovdje je sve prirodno, samoniklo, spontano. Kolikogod su ove i ovakve zgrade u propadanju, njihova je arhitektonska vrijednost velika! Kolikogod su jednostavne, toliko su i oblikovno bogate. Pokraj njih su sve evropske kavanae, sa svojim nemogućim raskošom i udobnošću — oblikovno siromašne.

Zgrade poput Bendbaše su danas većinom u ruševnom stanju. Zašto se ne poprave?

Trebalo bi svakako sve te zgrade, koje su od vrijednosti, popisati, obnoviti (restaurirati) i sačuvati ih. One bi mogle postati neiscrpnim izvorom naše suvremene likovne umjetnosti.

MUSLIMANSKA GROBLJA

»Islamska nauka pripovijeda, da je tijelo od zemlje i da se po smrti opet pretvara u zemlju. Samo je duša besmrtna. Ona se poslije smrti vinjava u nebeske visine. Prema tome islam ne traži počasti za zemaljske ostatke mrtvih ni podizanje nišana iznad grobova. Islam samo traži, da se dobrim djelima sjećamo mrtvih. Nakon rastvorbe mrtvaca moguće je groblja upotrijebiti i u druge svrhe*).

Groblja, koja danas vidimo, proizašla su iz tih propisa. K tome dodoše još elementi, koje je narod sam dodao, bilo iz vlastitog naziranja, bilo pak pozajmicom od drugih naroda, s kojima je živio.

Kao primjer uzimam nišan. Arapi, prvi nosioci islama, nisu ga poznavali. Njihove grobnice su podzemne komorice kao i u drugih semitskih naroda. Nišan potječe možda iz Turkestana, a donijeli su ga u Bosnu Turci. Možda je nišan u srodstvu s prethistoričkim menhirima.

Kako bi se narod uvijek »dobrim djelima« sjećao mrtvih, smješteni su grobovi na vidna, prolazna mjesta, u sredinu naseobina.

*) Vidi članak H. A. Bušatlića u Novom Beharu, Sarajevo, god. IX., str. 271.

Iz navedenih kao i iz porodičnih osjećaja preneseni su grobovi svojte i u bašče kuća ili čak u same kuće, t. j. usred života. To se sasna razlikuje od shvaćanja kršćanskih naroda.

Groblje je kršćaninu mjesto tuge i smrti. Kršćanin izbjegava stanovanje u blizini groblja. Dosta mu je da vidi samo neke elemente, koji sačinjavaju kršćansko groblje (čemprese, arkade, žalobne vrbe, crne nadpise nadgrobnog kamenja), pa da osjeti: memento mori! Kršćaninu je možda najtužniji dan u godini dan Sviju Svetih, kada posjećuje svoje mrtve.

Muslimanski grob usred grada odnosno u samoj kući — usred života, lišen je potpuno tog osjećaja smrti. Ova razlika upada svom oštrinom u oči kršćaninu, koji po prvi puta boravi u islamskom svijetu. Muslimanu je uspjelo prebroditi smrt u grobu, dok je kršćanin i dalje kultivira.

Kad ovako uspoređujem, ne mogu a da ne spomenem nastojanja arhitekta Plečnika na polju arhitekture grobova. Plečnikove težnje se čudnovato poklapaju s onim, što su postigli naši muslimani. *medžidi grobova*

Plečnik svjesno uklanja sa groba sve elemente, koji bi u nama mogli pobuditi osjećaj smrti: čemprese zamjenjuje brezama, mogile zelenim cvjetnim poljanama, crne mrtvačke nadpise živo crvenima i t. d.

Odakle ova srodnost? Možda je u toj težnji nešto slavenskog. Dobro bi bilo jednom utvrditi, koliko se odražava utjecaj slavenske duše u našim muslimanskim grobljima.

I sad me više ne iznenađuje, kad se sjetim Plečnikovih izjava o muslimanskim grobljima:

»Sniježno bijeli kamenovi, svi jednoobrazni, koji se, pošto su bez temelja, jedan drugome klanjaju iznad zelenih čilimova, koje im tvore zeleni travnjaci — možda su najljepša groblja na svijetu!«

U toj jednoobraznosti ima zbilja nešto lijepo, sređeno, sasvim moderno (standardni oblici!).

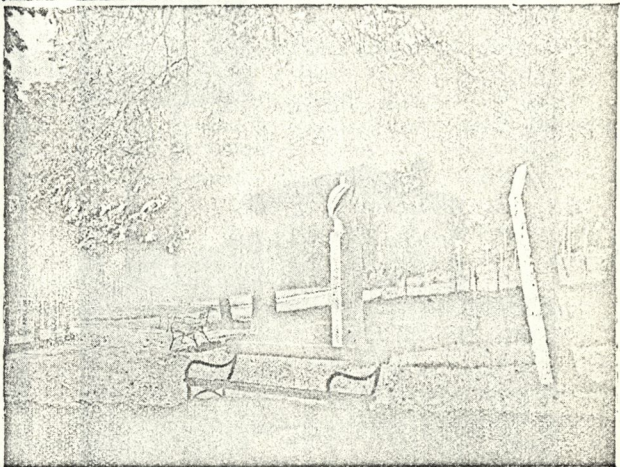
Austrija je znala kroz muslimanska groblja otvarati nove ulice ili groblja pretvarati u parkove. Nova groblja je iz higijenskih razloga smještala na periferiju.

Mislim, da to nije samo rad Austrije, već je to put moderne civilizacije uopće: put razuma protiv osjećaja. I ja sâm tražim u učinjenom zlu nov način rješavanja. Pri tome mislim na park preko puta zgrade Velike župe. *Velika župa*

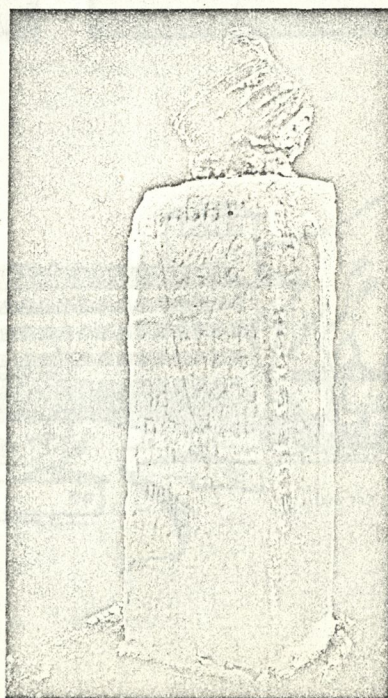
Još malo pa će nestati onih vrtova, koji su pravilo starog Sarajeva. Mjesto njih će se između kuća stvoriti prljava dvorišta i — ako bude gradska općina dovoljno dalekovidna — javni parkovi.

Pa zar nije prirodno, da mjesta za te parkove potražimo na mjestima starih groblja. To je sasvim u smislu islamskog shvaćanja groba, t. j. grobova usred života, a udaljenih od gradske buke, gdje se gradski čovjek može predati kontemplaciji o dobrim djelima.

Na pr. Zagreb ima svoj Zrinjevac sa poprsjima slavnih Hrvata. Sarajevo nema nešto takvo. A možda je i razumljivo, da Sarajevo uopće nema spomenike čovječjih likova, jer islam zabranjuje prikazivanje čovječjeg lika u umjetnosti.

Groblje i bogomolja
Groblje u parku

Ali Sarajevo ima historiju pisanu u nišani-
ma, t. j. povijest naroda, koji je bio vjerski prepo-
tentan, pa je onda, kad se nije smio izživljavati u
bogumilstvu, prešao odmah na islam. Nišani iznad
muslimanskih grobova često pokazuju motive iz tog
predislamskog kršćanskog života. I ovih će spome-
nika biti sve manje, i manje, još malo, pa se ne
će moći naći ni klesara, koji umije isklesati taj
tradicionalni lik.

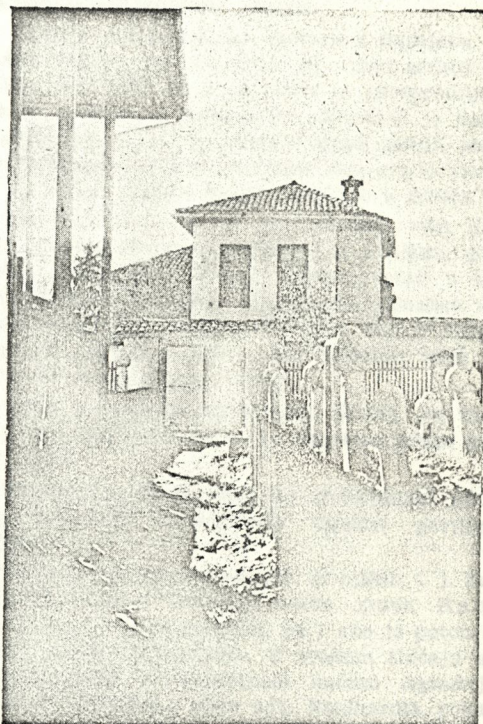
Dakle: park u groblje, grobove usred
grada, povjest u moderan život!

Da svoj prijedlog poduprem primjerom, vratit
ću se još jednom Plečniku.

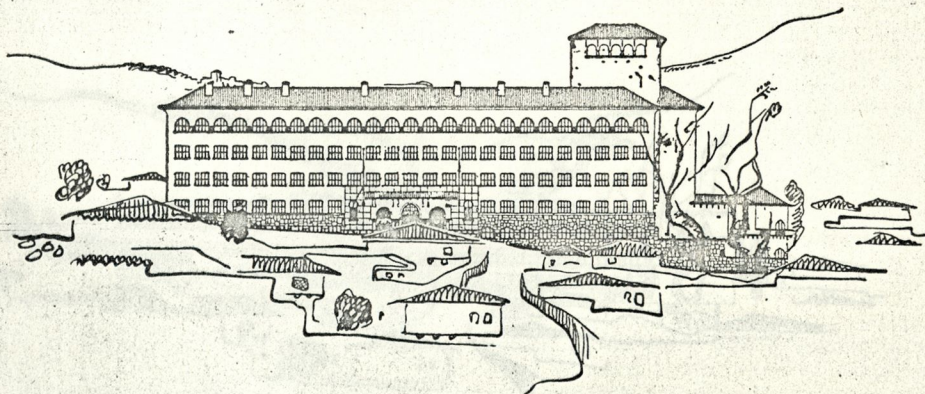
Staro groblje usred Ljubljane trebalo je uklo-
niti. Na tome groblju je velik dio slovenske povi-
jesti prošloga vijeka. Tražeći rješenje, obratio se je
grad Ljubljana Plečniku. Plečnik je pred-
ložio, da se na tome mjestu zasadi javni park, u

Nišani na groblju

Groblje i kuća

Šerijatska gimnazija — izvedbeni projekat

taj park da se smjeste najljepši historijski najvažniji nadgrobni spomenici staroga groblja, a ispred perivoja da se podigne crkvice kao neki slovenski Pantheon.

Konkretno dakle: u novoj regulaciji grada Sarajeva bi gradska općina morala sebi osigurati prvenstveno pravo na zemljišta, gdje su danas muslimanska groblja. Ta groblja bi trebalo sačuvati i upotrijebiti za pluća budućeg Sarajeva, t. j. za javne parkove.

SLUČAJ ŠERIJATSKE GIMNAZIJE U SARAJEVU

Sarajevo bi imalo dobiti željezničku stanicu u maurskom slogu, pa onda šerijatsku gimnaziju — u pseudoorijentalnom i, ako bude tako dalje išlo dobit će i X i Y drugih takvih građevina. To je, kao da damo preličiti u obiteljskom salonu sve portrete pradjedova kakvom soboslikaru. Ima stvari, koje treba poštivati, ali ovo nije pravi respekt. Kakogod sam se uvijek zalagao za islamsku arhitekturu, nikada nisam mislio na kopije, već na neke principe u toj arhitekturi, koji su i naši i savremeni, pa ih treba zadržati.

U slučaju šerijatske gimnazije radi se o nekoj arhitekturi Alfred Kellerovih hotela, ko-

jima je taj bečki arhitekt htio usrećiti našu Dalmaciju. Ovakva arhitektura lukova, pa lučica i tornjeva jest pseudoarhitektura. Na taj se način stvar ne rješava. Postupak me mnogo podsjeća na strane turiste, koji na glave stave fesove.

Kad bi koji Amerikanac htio sagraditi neboder na Stradunu u Dubrovniku, ili još bolje, na Markovom trgu u Veneciji — uvjeren sam, da bi protiv toga ustao čitav svijet. Ili drugim riječima: u svakoj kulturnoj sredini se eksploativnost mora podrediti tradicionalnom obilježju i svaki arhitekt mora utilitarnost dovesti u sklad sa arhitektonskim i urbanističkim principima okoline.

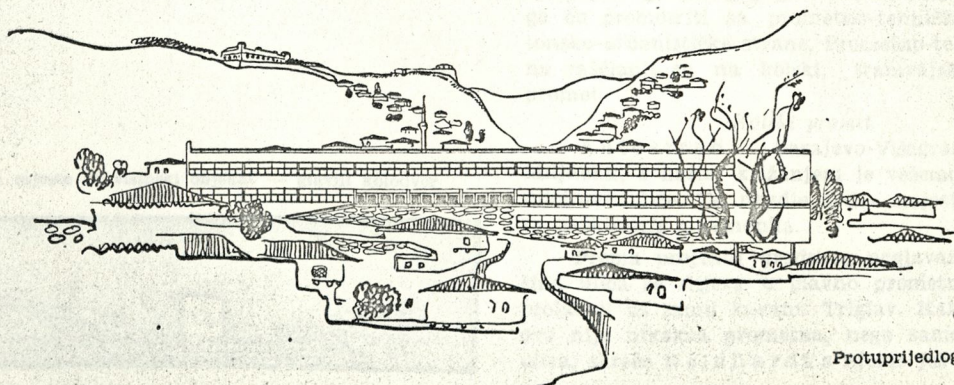
Neboder željezničarske zadruge u Sarajevu, pa neboder vakufa, pa nazovimo još i ovaj toranj šerijatske gimnazije od 9 spratova sa predgrađnjom visokom 6 etaža — neboderom. Sarajevo je dakle na najboljem putu da postane grad samih kula, što se apsolutno protivi značenju toga grada. Sarajevo se naime dosada uvijek razvijalo u širinu.

Le Corbusier je prvi podigao svoj glas protiv ovakvog načina izgradnje i to u Alžiru, gdje evropska civilizacija pomalo pretvara grad u kaznionu. Svatko bi morao respektirati slobodan vidik tog terasastog predjela Sarajeva, koji je sličan u Sarajevu, kao i u Alžiru. Taj slobodni vidik je svojina sviju građana Sarajeva.

Treba prilagoditi arhitekturu okolini, jer inače smo na najboljem putu, da dobijemo drugu karnu Jajce!

Visokim objektima, kao što je šerijatska gimnazija, sakrivaju se najljepši dijelovi poetične pozadine.

Postavlja se pitanje visokih ili niskih t. j. horizontalnih škola u vrtovima, kakve grade Baudouin i Lods u Francuskoj, pa i ako je potonje, za naše prilike, apstrakcija. U svakom slučaju se treba prilagoditi horizontalnom načinu izgradnje ambijenta! (Priložene slike arh. Neidhardta pokazuju vodoravnu zgradu i montažu ovakove šerijatske gimnazije u lokalnoj okolini) Moderna arhi-

Protuprijedlog

tektura, ako je dobro riješena, a ne pseudomoder-na, prilagođuje se što više postojećoj arhitekturi, jer svojom suzdržljivošću ostavlja postojećoj da dođe svojom ljepotom do izražaja. Ako zemljište nije dovoljno za ovakvu slobodno stojeću gradnju, ne smije to biti razlogom, da se počinu zlo. U ostalom, uvijek jedna te ista pjesma, kao i kod gradnje bivšeg sokolskog doma, pjesma, koja dovodi do istiskivanja i silovanja terena. A da je u tu okolinu moguće smjestiti utilitarnu građevinu, najbolje potvrđuje Bijela Tabija, koja je vanredan primjer, kako treba zgrade plasirati!

Šerijatska gimnazija je prvi potez k pretvaranju tog vrtlog predjela Sarajeva u koridorski sistem — dok je zeleni grad bio i ostatak će vječitim idealom čovječanstva!

*

Kako je moglo doći do ovakvog projekta? Dva su momenta tu u pitanju: sposobnost i samovlašće. Trebalo je raspisati javni natječaj, pa bi svi arhitekti mogli reći svoju riječ, trebalo je putem natječaja tražiti najsposobnije rješenje.

Samovlašće je tipična pojava 19. i početka 20. stoljeća, gdje je svaki u glavnom gradio, kako je mislio i kako je htio. Danas naprotiv raspoložemo već tradicijom i iskustvom u izgradnji, pa moramo znati, što se smije a što i kako se ne smije graditi!

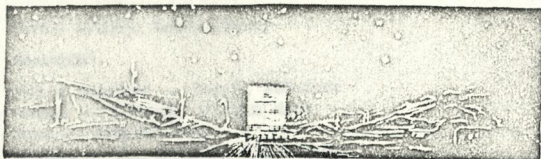
*

Daljnji slučaj Tašlihana u Sarajevu ponovno je pokazao, da se pojedini blokovi ne mogu rješavati, ako se ne zna, gdje će prolaziti glavna prometna arterija Sarajeva.

Posljednji čas je kucnuo, da se konačno pristupi regulaciji Sarajeva — jer samo zonskom podjelom Sarajeva možemo dobiti sliku o tome, šta i kako treba graditi. U suvremenoj regulacionoj osnovi moraju biti točno određene najveće visine javnih zgrada, čime se uklanja opasnost preopterećenosti terena i izgradnja kojekakvih monstruma. To, urbanistički rečeno, znači odrediti zone niske gradnje u gornjem i zone visoke — čak i vrlo visoke gradnje — sa horizontalnom tendencijom u doljnjem gradu t. j. dijelove vrtlog grada gore i trgovački dio grada dolje.

U Sarajevu se mnogo raspravlja, što i kako bi se smjelo, a kako ne bi smjelo graditi — napose među stručnjacima — ali do sada se nije pošlo aktivnijim putem, kojim bi se spriječilo, da svak gradi što hoće.

Jedino mjesto za visinski objekat — glavni kolodvor

REGULACIJA KRIŽANJA ISPRED ALIPAŠINE DŽAMIJE

Pavelićeva ulica stvara ispred Alipašine džamije ulično križanje od pet ulica odnosno šest krakova.

Sve je tu na okupu: Velika Župa, Rizničko ravnateljstvo, Ravnateljstvo šuma, Mirovinski zavod, Vojna bolnica, Kotarsko poglavarstvo, Učiteljski i Ustaški dom, budući Dom tehničke radnosti, slikokazi Tesla i Trebević, te Drina. Radi se dakle o upravnom i zabavnom gradskom središtu!

U tom središtu, a na samom križanju, već su danas smještene dvije kavanice (Triglav i Volga). Postoje svi preduvjeti, da se u budućnosti ovdje razvije neobično živ kavanski život. Provincijalci, koji poslovno dolaze u grad, odsjst će u kojoj od tih kavanica. Bit će to dakle neka vrst sarajevskog Montparnassa!

Kad se jednom ovdje sve izgradi, izgubit će križanje na Marijinom dvoru na svojoj prvobitnoj vrijednosti, jer je upravno središte grada ispred Alipašine džamije, a ne ispred Marijinog dvora!

Kod spomenute džamije je kao neki zglob između starog i novog Sarajeva. Pa kao što je zglob na čovječjem tijelu savršeno riješen obzirom na svoje funkcije — zašto ga ne bismo mogli jednako riješiti, kad se radi o urbanističkom pitanju?

Nije riječ ovdje o nečem nemogućem. Svi novčani preduvjeti su naime tu — nalazimo se u središtu grada, na jednom od najprometnijih mjesta. Štogod ovdje izgradili, mora se isplatiti!

PROMETNO-TEHNIČKA STRANA.

Usporedit ću niže prijedlog arh. Neidhardta s rješenjem gradskog poglavarstva. Oba ta prijedloga ću promotriti sa prometno-tehničke i arhitektonsko-urbanističke strane. Prometno-tehničku stranu raščlanit ću na kolski, tramvajski i pješački promet.

Kolski promet.

Autostrada Sarajevo-Višegrad uz samu Miljacku; s našim križanjem je većemo preko Kućićeve ulice. Tu negdje treba smjestiti i square za parkiranje automobila.

Prema projektu gradskog poglavarstva Alipašina ulica se slijeva u glavno prometno križanje, prolazeći uz samu kavanu Triglav. Kako međutim ovo nije nikakva prometna, nego samo stambena ulica, skreće Neidhardt s njome još prije kava-

ARTERIJA ISTOK ZAPAD

prema Višegradu

Miljacka

Kapija — Bijela Tabija, Bendbaša

Bazar — Baščaršija

Trg ispred vojarne Kralja Tvrtka

Dvorane:

Trg Kralja Stjepana Tomaševića

Foyer — Križanje ispred Alipašine džamije

Vestibil — Marijin dvor

ulaz u Sarajevo

tehnika i kultura

Kapija — Nova željeznička postaja

Shema arterije Istok—Zapad

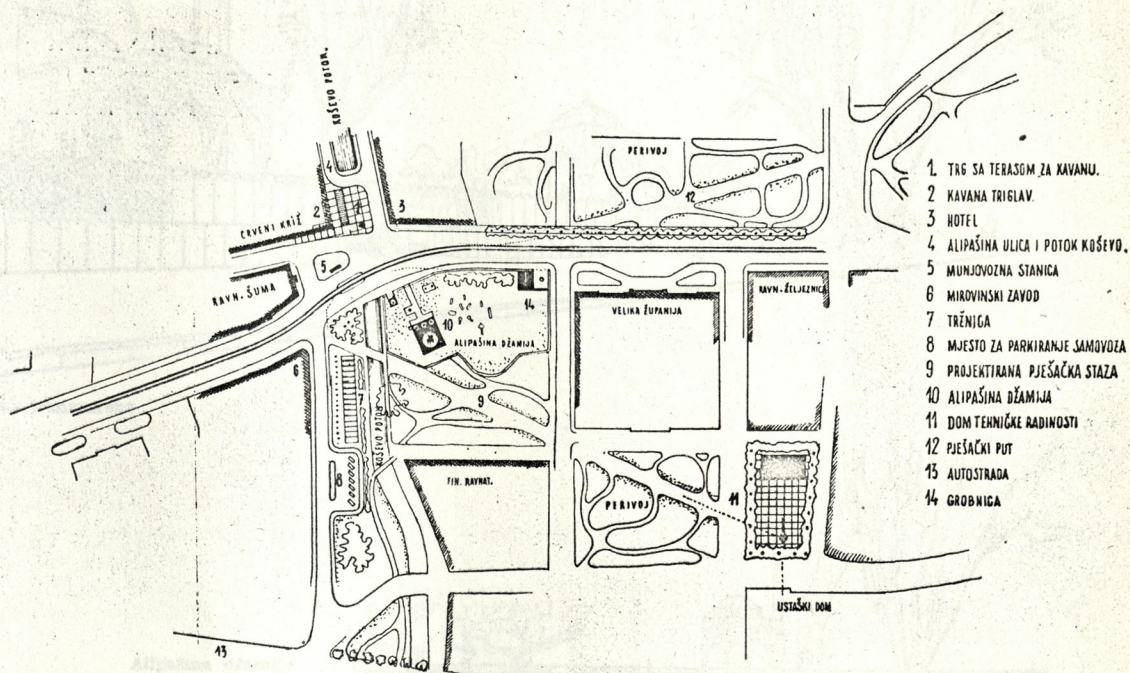
Analogija:

ulaz u Sarajevo — kapija, kolodvor
 vestibil — križanje, Marijin dvor
 foyer — Alipašin dvor
 dvorana — Trg Stjepana Tomaševića
 bazar — Baščaršija

željeznička stanica

prema Ilidži

SREDIDBA KRIŽIŠTA ISPRED ALIPAŠINE DŽAMIJE

ne Triglav u Fra Jukića ulicu i prekriva pločama dlo potoka Koševo ispred kavane Triglav. Na taj način ostaje malen prekrasan trg, gdje bi se mogao razviti sav kavanski život.

Rezultat je u ostalom posve u smislu orijenta: s kavanom iznad žuboreće vode!

Sam potok nije teško očistiti t. j. izgraditi mu korito.

Zamislite sada tu terasu ispred kavane: sa čeličnim stolovima i stolicama, sa ćeradastim krovom u živim bojama, sa cvijećem i oleanderima te rasvjetnim tijelima.

Tramvajski promet.

Na ovakvom križanju nije teško osigurati i mjesto za jednu tramvajsku postaju, koja bi bolje odgovarala nego li predviđene dvije postaje.

Gradsko poglavarstvo predviđa tramvajsku prugu na obje strane Pavelićeve ulice — Neidhardt predlaže prugu u sredini ulice. Na taj način dijeli ulicu u dva prometna smjera (lijevi i desni) a po načelu autostrade (Zweibandstrasse).

U sredini ulice bi svaka postaja dobila zaštitno ostrvo za pješake. Time bi se znatno umanjile prometne opasnosti.

Pješački promet.

Uza sve navedene prednosti osigurava Neidhardtov prijedlog znatno i pješački promet preko Jukićeve i Kumičićeve ulice dijagonalnim pješačkim stazama i to:

jednom od Ravnateljstva šuma prema Forumu kulture odnosno Domu za tjelesnu kulturu,

drugom, koja djelomično već postoji, od Velike župe prema Trumbićevoj ulici.

Tim stazama bismo odteretili glavnu prometnu ulicu od pješačkog prometa i taj promet usmjerili kroz perivoje u pojedine dijelove grada.

ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKA STRANA.

Raščlanimo i promotrimo i tu stranu pitanja obzirom na njene elemente. Ti elementi jesu: 1. drveće, 2. spomenici (monumenti) i 3. prostor sa višespratnim zgradama.

1. Drveće.

O važnosti drveća u islamskoj arhitekturi najbolje govori poslovica:

»Osmanlija ne gradi, gdje nema drveća«.

Drveće je kao pluća grada, u kojima su kuće samo kao neke membrane.

Čovjek bez prirode je kao otkinut od organskog života.

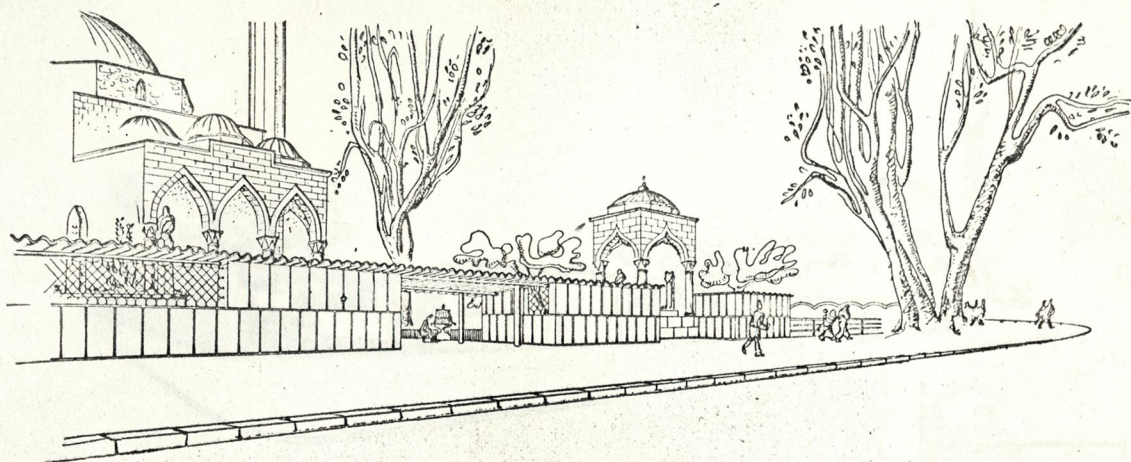
Savremena arhitektura trebala bi prije da ruši kuće unutar grada nego li drveće. Izgleda, da mi u Sarajevu radimo baš obratno!

*

Nema razloga, kojima bi se mogla opravdati sječa drveća ispred Velike župe ili Alipašine džamije.

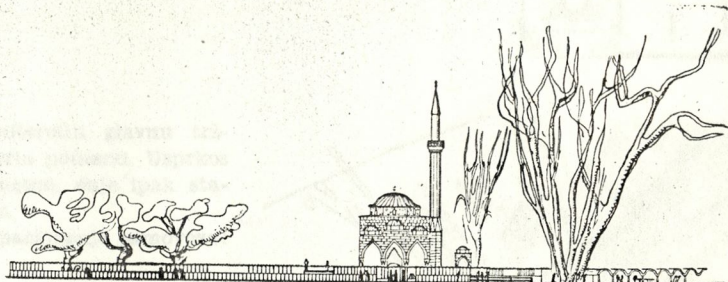
U Zagrebu na Zrinjevcu raste drveće iz samog pločnika. U Tuškancu je drveće sačuvano i usred puteva usprkos relativno živog prometa. Zašto da se i u Sarajevu ne držimo tih načela?

U Sarajevu se nemilosrdno ruše stoljetna stabla! Oni, koji to rade, trebali bi se barem pitati:

Ograda — transparent

Alipašina džamija

koliko li je samo vremena trebalo, dok je ovakvo drvo izraslo!

Postojeći drvoređ ispred županije trebalo je sačuvati. Pješački se je promet mogao odvijati iza pločnika, pa makar u samome perivoju, a moglo se je s pločnikom nastaviti u park i tu stvoriti neki mali korzo, dakle ogradu uopće skinuti kao kod kakvog francuskog parka, gdje se promet prosto slijeva u perivoj.

Da se osvrnemo sada još i na onu skupinu drveća uz potok Koševo, koja je od neprocjenjive ljepote.

Na nju je pogled uperen još od Marijinog dvora. Izgleda kao čovječja ruka, koja se pruža prema nebu i obuhvaća onu prekrasnu graduaciju tijela Alipašine džamije!

Drveće veže elemente raznih mjerila u cjeline i stvara vidlike, koji ostaju stalno u pameti. O ovakvom prostoru se može reći, da ima karaktera za razliku od prostora bez drveća, koji je pust i dosadan.

2. Spomenici.

Zar postoji građevina iste veličine, koja bi djelovala monumentalnije nego li Alipašina džamija!

I to s kakvim elementima: kubus i kalote kroz onaj transparent lukova, pored čunja s valjcima — sve samo geometrijska tjelesa! K tome još i struktura kamenog zida, odnosno limenog pokrivača t. j.

sve! Pitam se: što još ima tražiti kubizam kraj ovakvih uzora?

Sve stare džamije u grobljima okružene niskim, zidanim ogradama s mrežastim »demirli« prozorima bez stakala, smještene su kao u nekim tanjurima transparentnih (prozirnih) oboda.

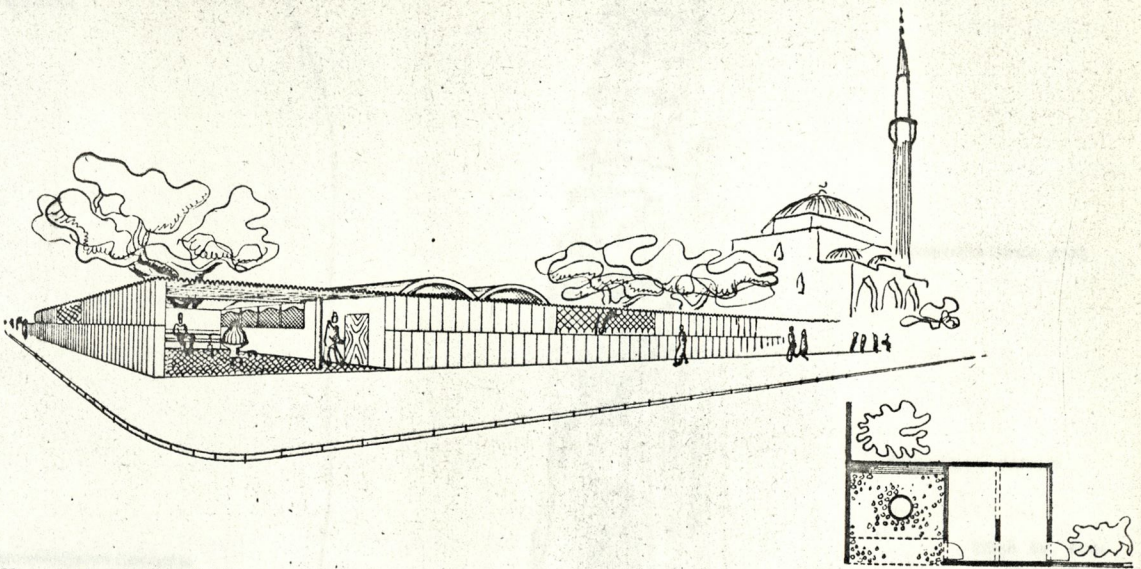
Otkada su Alipašinoj džamiji sa njenim turbetima, šadrvanom i nišanima skinuli ogradu, izgubila je svoju određenu arhitektonsku sliku i sve je zaplivalo u prostoru beznadnog izražaja.

Treba dakle ukloniti postojeću željeznu ogradu i zamijeniti je novom zidanom! Treba toj arhitektonskoj koncepciji stvoriti zidani paravan, koji će povezati sve ovdašnje arhitektonske biser-plastike u jednu cjelinu; koji će izlučiti sakralni, unutrašnji od vanjskog, javnog, života i sačuvati ga od gradskog meteža!

Počnimo s onim turbetom dvojice šehida, koje je bilo s druge strane ulice a sada je perušeno. Prenesimo i uzidajmo ga u našu ogradu, u ugao kraj Velike župe a po uzoru onog ugrađenog paviljona u ogradi Begove džamije i evo početnog takta naše kompozicije!

Ogradu je moguće riješiti i na savremen način, kako je to na slikama prikazano.

S druge strane ograde a ispod palače Mirovinskog zavoda — tržnicu! Zasnajmo je po principu gradnje moderne Baščaršije t. j. prizemne gradnje s krovovima u obliku valovitih segmenata ili produženje samo perforirane ograde i nastavak koncepcije džamije, jer je istog mjerila i srodne arhitekture!

Novo turbe dvojice šehida

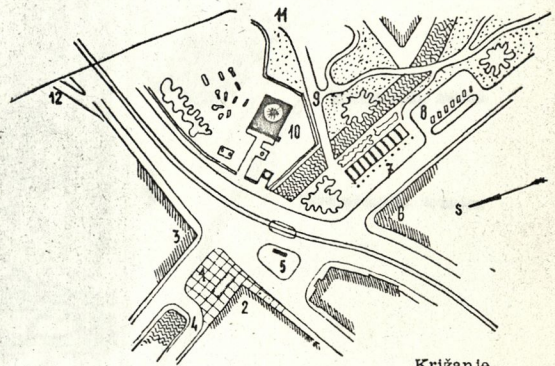
Ovom tržnicom bismo odteretili glavnu tržnicu. Mjesto je za tu svrhu vrlo podesno. Usprkos tome naime, što je vrlo prometno, daje ipak stavovitu separaciju od prometa.

Iza tržnice square za parkiranje samovoza!

*

Obazrimo se sada još, prije nego li produžimo naša razmatranja:

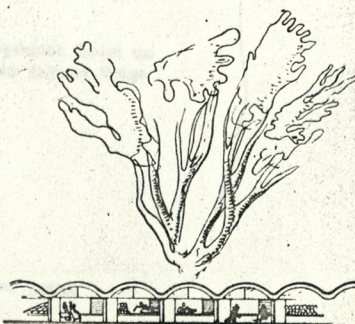
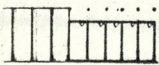
Pločnik, pa niska transparentna ograda, između turbeta i tržnice. Ona povezuje svu tu koncepciju u visini čovjeka, određuje joj konture i

Križanje

Legenda

1. terasa kavane
2. kavana Triglav
3. kavana Volga
4. Alipašina ulica
5. munjovozna stanica
6. mirovinski zavod
7. tržnica
8. parkiranje samovoza
9. diagonalne pješačke staze
10. Alipašina džamija
11. Dom tehničke radinosti
12. pješački put
13. autostrada uz Miljacku

Tržnica

omogućuje gradacije. Stotinu raznih vidika nam se otvara kroz mrežaste prozore — na nišane i šadrvan, pa preko turbeta i zajedničke terasaste grobnice, pa dalje i na više, kroz drugi transparent arkada na džamiju i minaret! Sve je to lijepo stepenovano od niskog prema visokom, te zatim povezano po drugi put u visini neba visokim drvećem. A skupina je kao cjelina smještena u meander-prostor višekatnih kuća — kulisa.

PROSTOR VIŠEKATNIH ZGRADA

Sarajevo sada proživljava svoju treću fazu izgrađivanja. Prva je bila faza niskih prizemnica, druga dvokatnica, i sada treća: četverokatnica i peterokatnica.

Prikazana koncepcija se naime nalazi, ako je gledamo prostorno, u jednom meander-prostoru višekatnih zgrada. Ovaj prostor sačinjavaju: Velika Župa, Rizničko i Šumsko ravnateljstvo, Mirovinski zavod, Crveni križ te preko kavane Volga — perivoj.

Do sada je plašt tog trga bio na nekoliko mjesta isprekidan i rastrgan. Mislim na mjesto,

Miljacka

Novoprojektirani park

Samovozna postaja

Ulica Dr. Ante
Pavelića

Ravnateljstvo financija

Mirovinski zavod

Novoprojekt. tržnica

Alipašina džamija
sa grobljem

Ravnateljstvo šuma

Tramvajska postaja

Velika županija

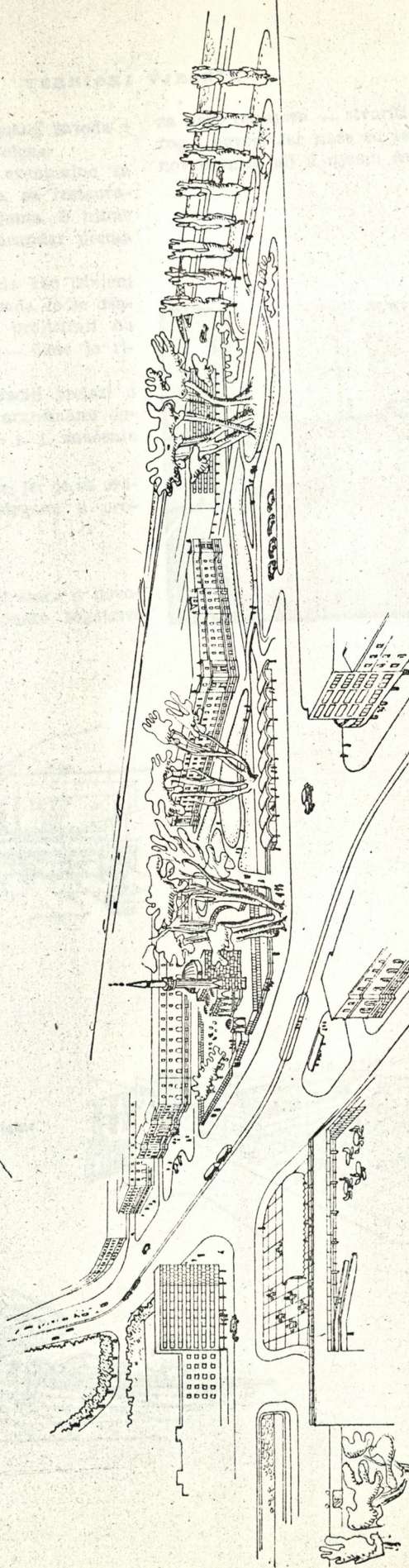
Ravnateljstvo željeznica

Novoprojektirana kavana
Triglav s terasom

Novoprojekt. hotel na
mjestu kavane Volge

Košev potok

Srednja Križnica
ispred Alipašine džamije

gdje se danas gradi palača Mirovinskog zavoda i na mjesto, gdje se nalazi kavana »Volga«.

Tu bi trebalo izgraditi hotel, eventualno sa dvoranom za ples i javne priredbe, sa restauranom, kavanom i klupskim prostorijama. S njime bi povezali kontinuitet i završili meandar prema perivoju.

Do sada su ova mjesta izgledala kao izbijeni babji zubi u ovome prostoru — od sada će se džamija sa njenim elementima moći projicirati na okolne kulise tog višekalnog trga — čime je riješeno i mjerilo trga.

Sva koncepcija u nekoj graduaciji prelazi u višekatnu okolinu. Tek u ovakvom aranžmanu dobiva džamija svoje pravo značenje t. j. značenje spomenika — monumenta!

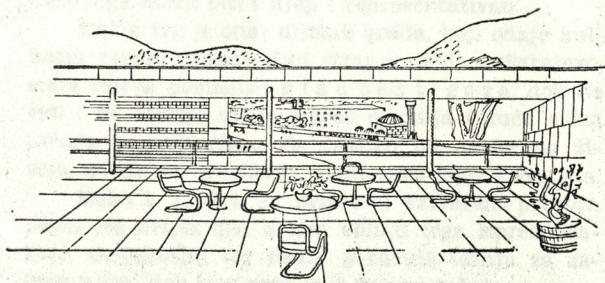
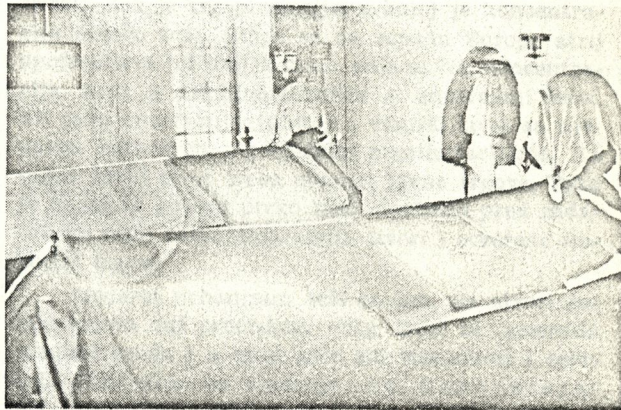
Džamija sada nema to značenje, jer je sa svojim elementima nepovezana i rastrgana u prostoru beznadnog izražaja.

*

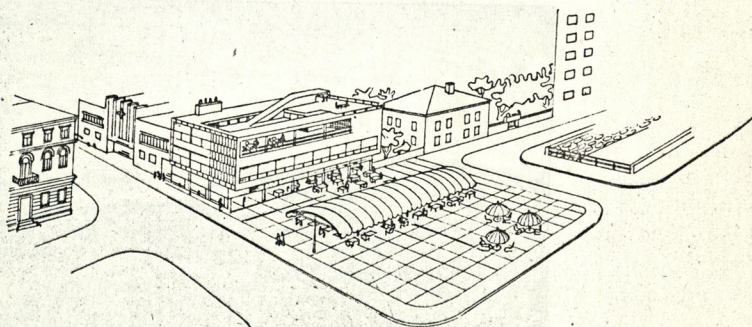
Ovako nam je uspjelo sačuvati staro u novome: iz starog smo crpli arhitektonsko bogatstvo

za novo Sarajevo — stvoriti sintezu između starog i novog. Jer naše su težnje stvoriti nov život, nov promet, ali u njemu sačuvati stare vrijednote!

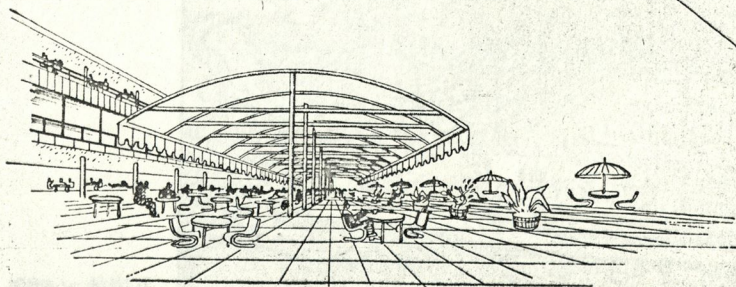
Ponutrica starog turbeta

Prijedlog za izgradnju nove Kavane Triglav

Nova kavana Triglav

Terasa iznad potoka Koševo

SARAJEVSKI TRGOVI

Grad je složen organizam kao što je složen organizam i stan, samo što stan služi jednoj porodici, a grad kud i kamo većem kolektivu, većoj porodici, odnosno zajednici. Između grada s jedne i stana s druge strane zapravo je razlika samo u mjerilu. Svaka prostorija u stanu ima svoje određeno funkcionalno mjesto. U gradu bi isto tako moralo biti sa pojedinim funkcionalnim zonama. Grad Sarajevo nažalost toga nema, pa su u njegovom izgrađivanju kroz posljednjih nekoliko desetljeća bile moguće kojekakve pogreške.

Što je »foyer«, aula ili svečana dvorana u kakvoj palači, to su trgovi u gradu: najsvečaniji prostori. Grad treba da u svojim trgovima pokaže svoje najljepše lice. Nije trg samo utilitarna naprava za promet, za manifestacije i slično — trg osim toga mora biti i lijep i reprezentativan.

Dakle trg je onaj dijelak grada, koji odaje kulturnu razinu grada! Kad stranac dođe u Sarajevo, mora isprva pomisliti: grad bez trgova, dok ne vidi i ne otkrije atrijske ispred džamija i kuća a iza ograda sa prozorima. Za razliku od modernog života, ovdje su sve javne svečanosti ispred svetišta.

Meka t. j. atrijski = prizemni zatvoreni prostor. Islam još uvijek živi u tom obliku trga ispred džamije. Orijentalni trg dakle pokazuje težnju za zatvaranjem, dok je u zapadnoj Europi težnja za stvaranjem otvorenih trgova. Dakle dvije razne koncepcije!

I zapadna Europa je iz početka poznavala atrijski t. j. zatvoreni trg, dok nisu renesansa i barok stvorili otvoren prostor, u koji ima svatko pravo ulaza — za razliku od atrijskog, u koji mogu ući samo pravovjerni, odnosno kod stambenih kuća i palača samo članovi porodice i uzvanici. Atrij služi intimnom životu za razliku od trgova, koji su namijenjeni javnosti.

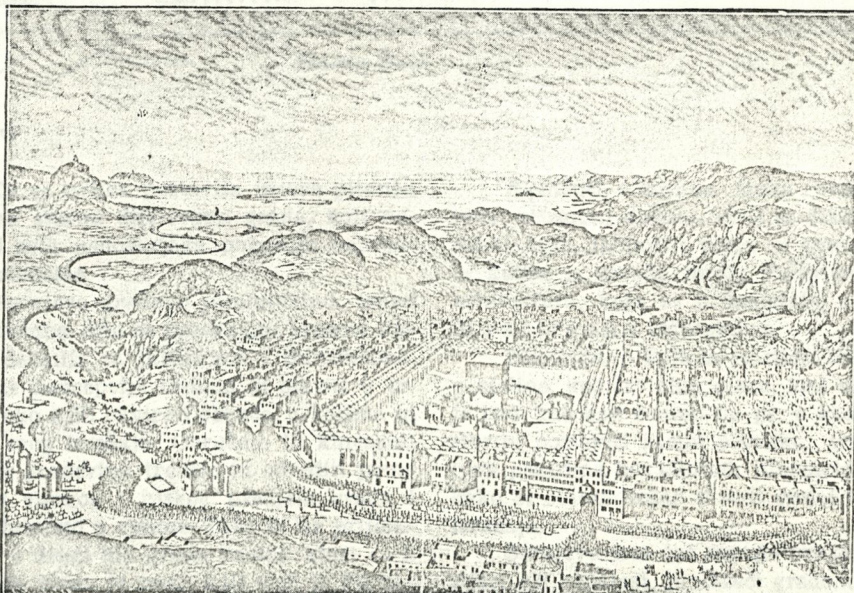
Atrij je prostor, u kome se čovjek može koncentrirati, dok je trg prostorija, u kojoj je koncentracija mnogo teža. Stoga se na zapadu Europe atrij upotrebljava još uvijek tamo, gdje se želi koncentracija. Atrij = arkadno dvorište = unutrašnji život. Ali osim unutrašnjeg postoji i vanjski život sa njegovim kulturnim i političkim manifestacijama. Za takav javni život treba stvoriti javne trgove. Tako je Sarajevo gotovo preko noći stavljeno pred zadatak, da osim zatvorenih atrijskih stvori i otvorene slobodne trgove.

Moderni urbanizam teži za tim, da stvori što više trgova duž prometnih ulica, kako bi rasteretio središte grada i u grad unio što više sunca i zelenila. Podsjećam na riješenje Le Corbusiera: nizanjem trgova duž ulica razveo je čitav grad u prostore, koji se prelijevaju jedan u drugi.

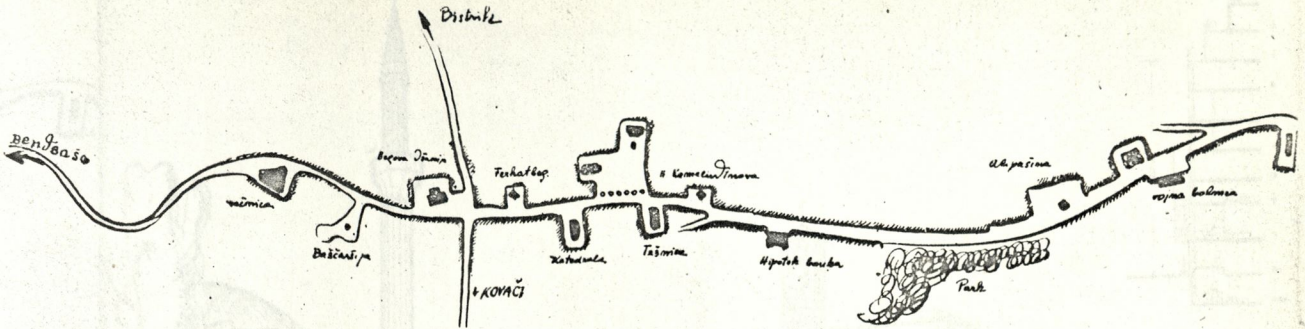
Svugdje međutim, gdje postoji kultura, postoji i poštivanje i osjećaj za sve ono, što nam je prošlost dala dobra, ili drugim riječima: samo barbarski periodi nemilosrdno ruše i stide se svoje prošlosti.

Ne smijemo početi ni putem, kojim je pošla bivša Austrija, putem dobronamjernim, ali bez pravog shvaćanja stvari. Austrijski arhitekti vidjeli su u Bosni samo egzotiku, pa su mislili, da će Bosnu usređiti egzotičnim gradnjama u maurskom slogu i nekoj kolonijalnoj arhitekturi.

S time u vezi podsjećam na nemoguću gradsku vijećnicu u Sarajevu ili na one pregradnje ispred Careve džamije! Možemo postaviti i kriterij za lako raspoznavanje svijih griješaka i kopija, koje su im-

Meka — Atrij u gradu

Arterija Istok — Zapad, skverovi

portirane. Nijedna od domaćih džamija nije na pr. simetrična, iz jednostavnog razloga, što svaka ima samo jedan minaret sa strane i jer je svaka ukomponirana u prirodu. Ne moraju dvije strane biti iste, pa od tuda asimetrične tvorbe. Pokušaj, da se kod Careve džamije postigne simetrija, nije uspio, pa je zbog toga Careva džamija zapravo potpuno samovoljna arhitektura.

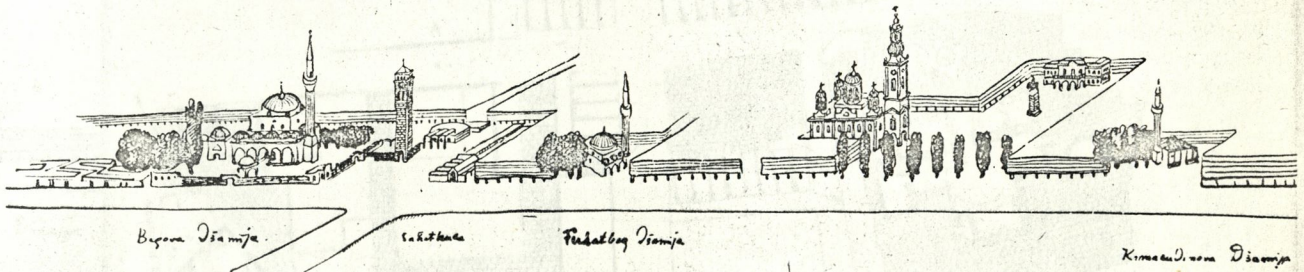
BAŠČARŠIJA — PAVELIĆEVA ULICA ILI NOVI TAŠLIHAN

U pogledu Baščaršije i drugih starih dijelova Sarajeva vladala je do nedavna apsolutna desorijentacija. Pitanje se je pokrenulo sa mrtve točke tek raspisom natječaja za izgradnju novog Tašlihana.

Nigdje rješavanje urbanističkih pitanja nije toliko teško, kao što je tamo, gdje se isprepliće Istok

jedinstvena grupacija stare arhitekture. Sada je pogled na tu arhitekturu potpuno rastrgan. Tu bi se morali ugledati na Kineze, koji podižu porte ili glorijske, kad koji od najljepših pogleda na svoje gradove žele uokviriti ili naročito istaknuti, da ga na taj način tim intenzivnije uzmagu proživljavati. Odatle je onda još samo korak dalje do tvorevina stare sarajevske arhitekture, gdje se sa niskim prozorima u ogradama izabiru i stvaraju pogledi te prijatni odnosi između promatrača s jedne strane i promatranog objekta s druge.

Izgradnja novog Tašlihana u sklopu postojeće arhitekture Begove džamije sa urbanističkog gledišta je vrlo delikatna problem. Ovdje ne bi trebalo stvarati neku fenomenalnu arhitekturu. Trebalo bi stvoriti stijenu — zid, sa nekoliko niša, da ta stijena posluži samo kao pozadina prekrasnim postojećim arhitektonskim tijelima pred sobom.

Meander — trgovci

sa Zapadom. Tu se uvijek postavlja iznova pitanje, što li će biti sa starih dijelovima grada, koji neminovno pored svih nedostataka pokazuju vanredne oblikovne kvalitete.

Staro je Sarajevo građeno piramidalno: iznad niskih kuća i dućana dižu se bazilikalni krovovi hanova i kupole džamija sa jablanima i minaretima. Ove piramidalne koncepcije trebalo bi staviti u trgovce i stvarati oko njih okvire i obruče, u kojima bi mogle doći do svog izražaja. Obručem ili kineskim zidom modernih građevina trebalo bi odrediti jasne granice između visokog i niskog predjela grada i povezati ih međusobno u cjeline. Tako bi na prijelazima iz jednog u drugi dio grada nastali ulazi — a jedan od glavnih ulaza je onaj, koji vodi iz Ferhadijeve ulice u Baščaršiju.*) Na tome mjestu nastaje

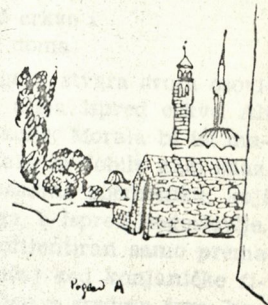
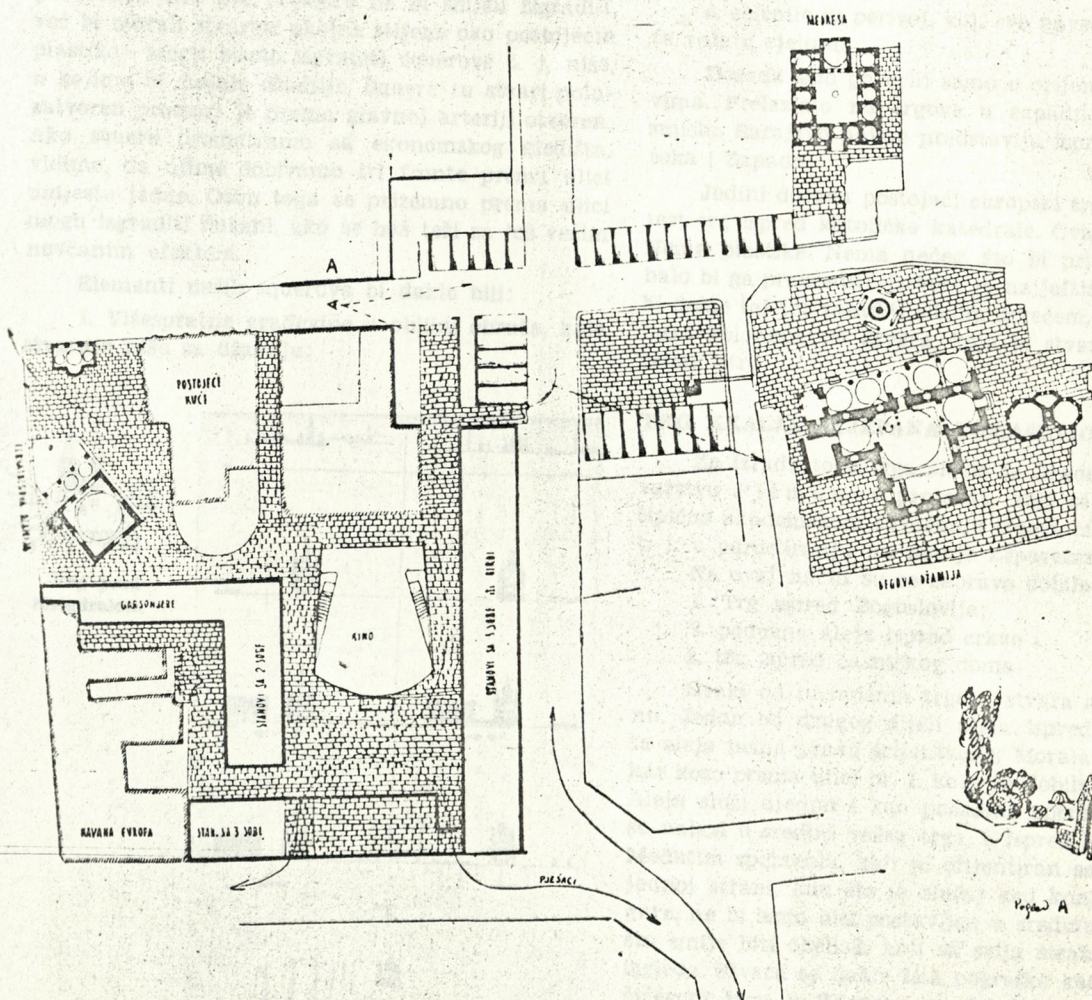
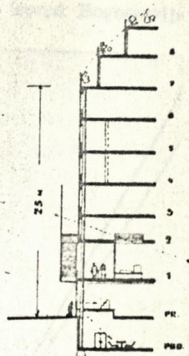
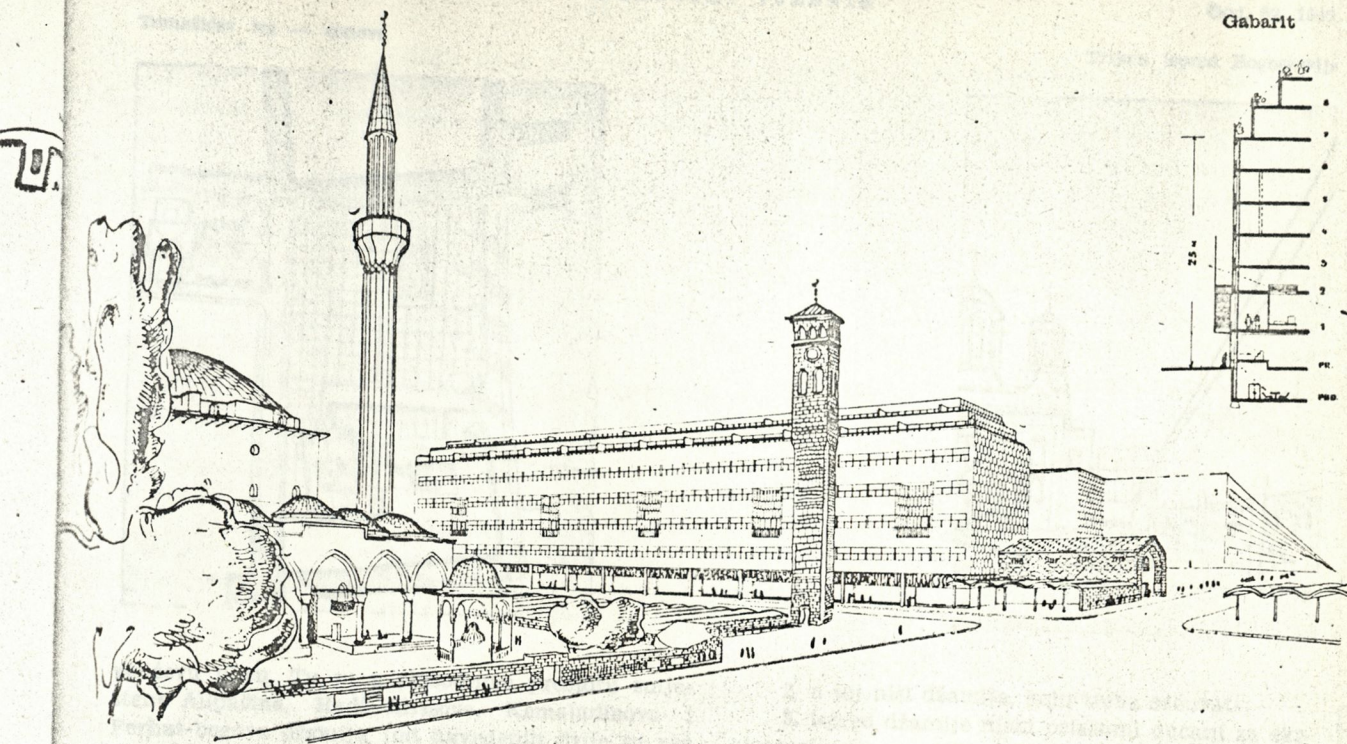
Elementi, s kojima treba ovdje raspolagati, jesu: prizemni dućani, atrij sa česmom i džamijom, sahat kula, jablani i porta te konačno stijena — zid = kulisa = fasada novog Tašlihana. To mora biti arhitektura, koja se prilagođuje, a ne samovoljna ili rastrgana arhitektura.

Elemente, o kojima je riječ, treba onda slagati u cjeline, kao što čine djeca, kad slažu domina. To je isto, kao kad želimo na pr. u kakvu dnevnu prostoriju postaviti lijepu plastiku: traži se nenametljiva pozadina bez okolnih predmeta — čista stijena kako bi objekt došao u svoj svojoj ljepoti do punog izražaja.

Sarajevo ima još mnogo ovakvih bisernih plastika. Ali nažalost, prolazeći gradom, dnevno vidimo kako nestaju najljepši predjeli. Uzmimo samo Pa-

*) Vidi str. 255

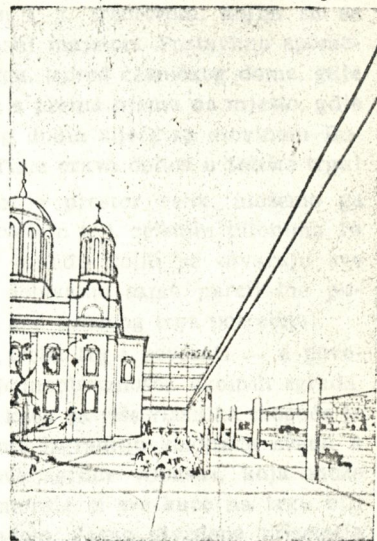
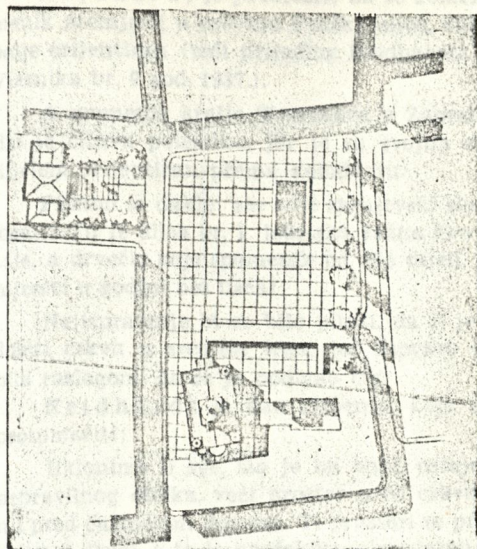
Gabarit

Begova džamija i novi Tašlihan

Tomašićev trg — osnova

Trijem ispred Bogoslovijske

veličevu ulicu. Tu su u slobodnom prostoru smještene Alipašina, Hadži-Idrizova, Kemaludinova i Ferhat-begova džamija (od navedenih dvije su već porušene). Sve ove prostore ne bi smjeli izgraditi, već bi morali stvarati okolne stijene oko postojećih plastika! Mogli bismo izgraditi squerove t. j. niše, u kojima bi stajale džamije. Square (u stvari poluzatvoren prostor) je prema glavnoj arteriji otvoren. Ako square promatramo sa ekonomskog gledišta, vidimo, da njime dobivamo tri fronte prema ulici umjesto jedne. Osim toga se prizemno prema ulici mogu izgraditi dućani, ako se baš teži za još većim novčanim efektom.

Elementi naših squerova bi dakle bili:

1. Višespratne građevine u obliku obruća, koje stvaraju nišu za džamiju;

2. u toj niši džamija, koju treba sačuvati;

3. ispred džamije niski prizemni dućani za eksploataciju i

4. zelenilo ili perivoj, koji sve navedene elemente veže u cjelinu.

Dosada smo govorili samo o orijentalnim trgovima. Prelazimo na trgovu u zapadno europskom smislu. Sarajevo naime predstavlja ispreplitanje Istoka i Zapada.

Jedini dosada postojeći europski trg u Sarajevu jest trg ispred katoličke katedrale. Ovaj je trg gol. Nema plastike. Nema ničeg, što bi privlačilo. Trebalo bi ga preurediti. Drveće je najjeftinije. Trebalo bi dakle taj trg zasaditi sitnim drvećem, stvoriti kao neku kolonadu od drveća, koja bi stvarala optički, zeleni atrij.

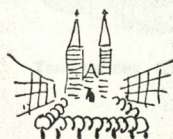
TRG KRALJA STJEPANA TOMASEVIĆA

Za izradu toga trga služio je Gradskom poglavarstvu Pičmanov projekat, koji se osniva na tipično akademskom shvaćanju trgova iz 19. stoljeća t. j. u parceliranju na manje nepovezane prostore.

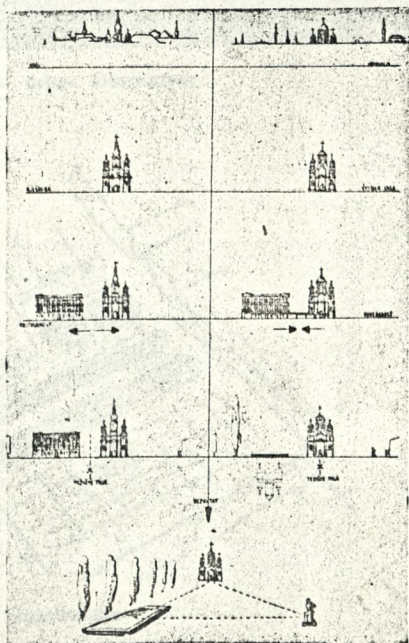
Na ovaj način su se zapravo dobila tri trga:

1. Trg ispred Bogoslovijske;
2. podužna aleja ispred crkve i
3. trg ispred časničkog doma.

Svaki od navedenih trgova stvara svoju osnovu. Jedan od drugog dijeli aleja ispred crkve. Ali ta aleja nema prave orijentacije. Morala bi ići makar koso prema ulici br. I. kako bi dobila neki izlaz. Aleja služi ujedno i kao pozadina spomeniku, koji se nalazi u sredini većeg trga, a ispred Bogoslovijske. Međutim spomenik, koji je orijentiran samo prema jednoj strani, kao što je slučaj kod konjaničke figure, ne bi smio biti postavljen u sredinu trga, kao što smije biti obelisk, koji sa sviju strana jednako izgleda. Stvara se dakle ista pogreška kao na Jelačićevom trgu u Zagrebu sa Jelačićevim spomenikom i na trgu kralja Tomislava sa Tomislavovim spomenikom.

Trg pred
Katedralom

Grafička analiza
trokutne relacije

Neidhardt je predložio, da se Jelačićev spomenik premjesti u osovinu Praške ulice, kako bi bio bolje orijentiran (vidi prijedlog Neidhardta u Grad. Vjesniku br. 9 god. 1937.).

A spomenik kralja Tomislava u Zagrebu pobudio je čitavu polemiku, jer je sa svojim stražnjim dijelom orijentiran prema kolodvoru.

Pitamo se dakle: zar nije sarajevski slučaj analogan? Tu je ulica br. I. jednako važna kao i sve ostale, a drveće, koje spomenik od nje dijeli, jest šest mjeseci u godini bez lišća!

Najispravnije bi se bilo pitati, da li je moguće dobiti crkvu u središte trga, jer zapravo je crkva bila razlogom, da se je podigao trg.

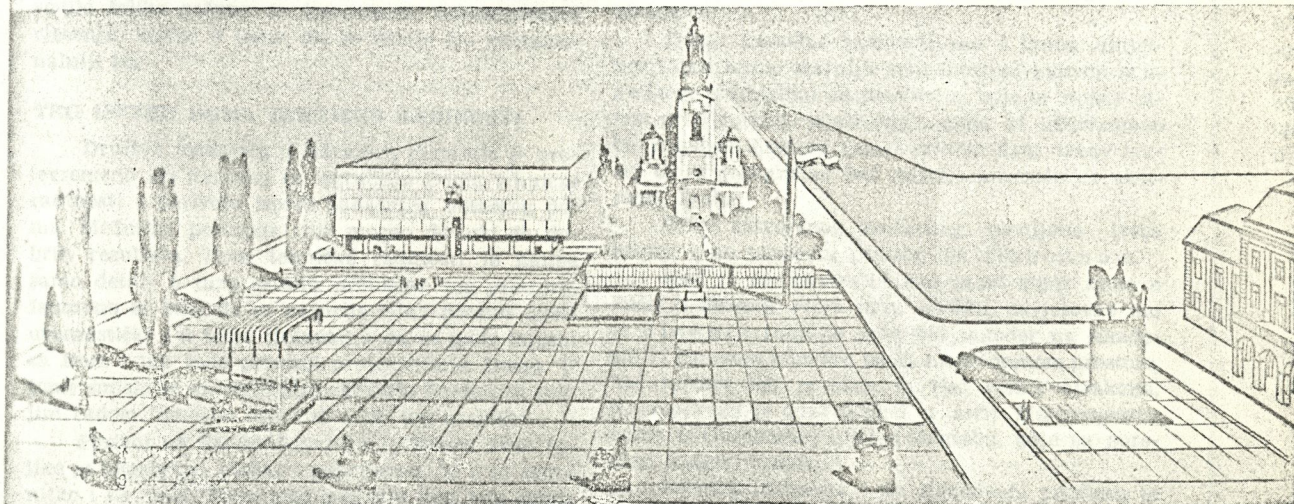
Neidhardt je dao rješenje, koje ću ovdje protumačiti:

Uklonimo li sve, što je na trgu, ostaje prostor nepravilnog oblika, veći prostor pred crkvom i manji pred časničkim domom. Ti prostori se prelijevaju jedan u drugi, a to je neočekivano moderan prostor!

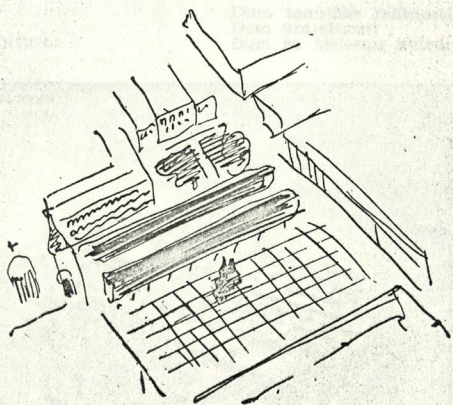
U tome prostoru je crkvu lako optički centrirati trokutnom relacijom t. j. sredstvom, kojim su se služili već i renesansni majstori. Postavimo spomenik u nišu malog trga, ispred časničkog doma, gdje ima ispravno zaleđe, a prema njemu na mjesto, gdje se osovina časničkog doma siječe sa osovinom Bogoslovijske — bazen. Time crkva dolazi u težište trga!

Međutim, pošto je prostor velik, možemo ga umanjiti visokim drvećem t. j. zelenim pilonima (u većim razmacima), između kojih se otvaraju sve novi vidici. Dakle, dobivamo samo parcijalne poglede na trg, što je kod praznog trga potrebno!

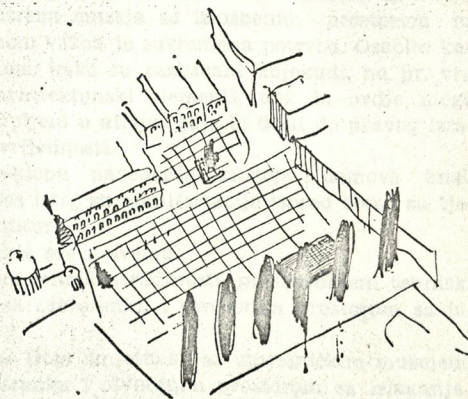
Osim gornjega treba trg i povezati — a povezati ga je moguće jednoobraznošću okolnih zgrada. Povezanost pak kod kuća sa više vlasnika moguće je postići, ako propišemo izgradnju kolonada svuda u prizemlju. Osim nove zgrade »Spasa«, koja može ostati zatvorenom, morale bi sve kuće na trgu biti izgrađene sa kolonadom. Jasno utvrđena prizemlja

Tomaševićev trg — druga alternativa

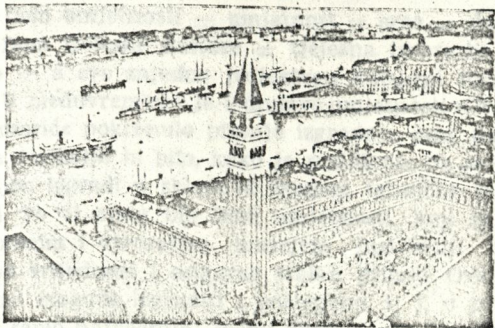

Projekt gradskog poglavarstva

Protuprijedlog

dala bi na ovaj način trgu harmoničnost, kojoj se divimo na trgovima Bruxellesa, Venecije itd.

Pred Bogoslovijom bila je zamišljena još i terasa sa govornicom, što je važno kod svakog manifestacionog trga.

Elementi Tomaševićevog trga dakle jesu: crkva, bogoslovija, spomenik, arkade, zelenilo i voda.

Izgleda međutim, da se nije u slučaju toga trga vodilo toliko računa o ispravnom urbanističkom rješenju, koliko o tome, da se dobije što senzacionalniji trg.

TRG ISPRED DOMA TEHNIČKE RADINOSTI

Društvo inženjera u Sarajevu raspisalo je svoje vrijeme uži natječaj za izgradnju Doma tehničke radinosti u perivoju ispred sadašnjeg Ustaškog doma. Međutim, postupak nije mogao dovesti do dobrih rezultata. Dom tehničke radinosti je naime samo detalj u nizu ostalih problema tog prostora. Ispravno bi bilo, da se najprije čitav prostor riješi urbanistički i u tome rješavanju da se nađe mjesto za Dom i tek tada pristupi projektiranju Doma. U tome smislu je na natječaj odgovorio Neidhardt svojim radom. Iznosim osnovne misli tog projekta.

Perivoj uz Veliku Županiju i Ustaški Dom toliko je neugledan, vlažan i neprijatan, da u nj skoro nitko i ne ulazi. Treba tom perivoju dati više sunca i oživjeti ga modernom i sunčanom arhitekturom.

Ispred starih neorenesansnih palača Velike Župe i Željezničkog ravnateljstva moguće je smje-

stiti samo arhitektonsku plastiku, koja smije biti najviše jednokatna, sa solarijem. Plastika kuće se ima smatrati horizontalnim reljefom na zemlji. Domu tehničke radinosti ne bi smjeli dati oblik namjane kuće, jer je to u suštini niska klupska gradnja. Ni u kojem slučaju ovdje ne bi smio doći kakav visinski kolos!

Osim društva inženjera želi i društvo umjetnosti podignuti svoj Dom umjetnosti sa izložbenim prostorijama. Čovjek se pita: čemu Dom tehničke radinosti smjestiti osamljeno u zabitan kutić, gdje bi se izgubio, kad bi bilo reprezentativnije smjestiti dvije atrakcije zajedno t. j. i Dom tehničke radinosti i Dom umjetnosti?

Postavimo li oba doma za sebe u razne dijelove grada, dobit ćemo dvije važne tekovine, ali bez snažnijeg izražaja. Ako ih, obratno, povežemo u urbanističku cjelinu, ali da sačuvamo individualnu samostalnost svakog od tih objekata, potencirat ćemo njihovu reprezentativnost i stvoriti forum kulture, koji će biti lakše povezati i sa gradom i sa građanstvom.

Domu tehničke radinosti kao i Domu umjetnosti dali bismo trajniju vrijednost sa kakvim muzejem (za razliku od prostorija, koje bi služile samo privremenim izložbama), čime bi istovremeno bio osiguran društvu i neki prihod. Kroz takav muzej bi se građanstvo baš najviše povezalo sa akcijama Doma.

Pored zatvorenog izložbenog paviljona treba misliti i na izložbeni prostor na slobodnom.

Kad je Meštrović kao mlad kipar imao u Beču u Secesiji svoju prvu izložbu, savjetovao mu je Plečnik (koji je tada bio također na Akademiji), da svoje plastike izloži na otvorenom prostoru. Taj novitet bio je tada za Beč velika atrakcija. Nezaboravan je onaj pogled u atrij Meštrovićevog doma u Gospodskoj ulici u Zagrebu, gdje su poređani njegovi radovi.

Potreba izlaganja i na slobodnom prostoru je neminovna. Naročito za kipare. Ovakva kolekcija skulptura dala bi našem kiparskom podmlatku podstreka. Mladi kipari bi i te kako nastojali, da im plastike dobiju mjesta u ovakvom kulturnom atriju.

Potreba muzeja sa izložbenim prostorom na slobodnom važna je suvremena potreba. Osobito kad pomislimo, kako su razbacani kojekuda na pr. vrijedni arhitektonski elementi, dok bi ovdje mogli biti okupljeni u atriju, gdje bi došli do pravog izražaja i vrijednosti.

U sklopu navedenih muzeja i domova imali bismo još i trg za manifestacije ispred doma za tjelesnu kulturu.

Dakle sve u svemu:

Dom tehničke radinosti, plus izložbeni tehnički muzej, sa zatvorenim i otvorenim prostorom za izlaganje;

plus Dom umjetnosti sa umjetničkim muzejem, sa zatvorenim i otvorenim prostorom za izlaganje;

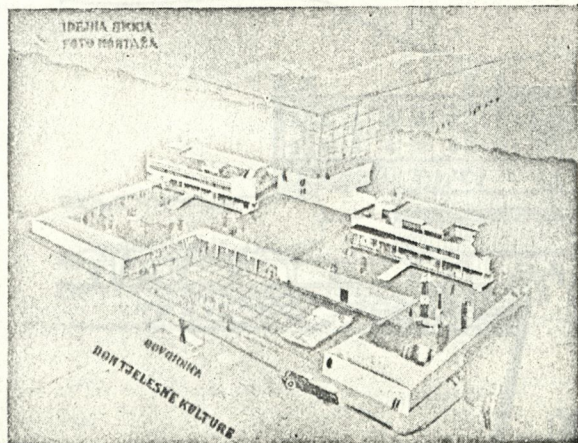
plus trg ispred doma za tjelesnu kulturu.

Dakle pored kolonada, koje vežu navedene objekte međusobno: sedam elemenata.

Drugim riječima:

Forum kulture:

Dom tehničke radinosti
Dom umjetnosti
Dom za tjelesnu kulturu

Dom tehničke radinosti = tehnika = nauka
= duh;

Dom umjetnosti = umjetnost = srce = duša;

Dom tjelesne kulture = tjelesna izobrazba = tijelo — a sve zajedno jedinstven kulturni forum.

U međuvremenu je i društvo umjetnosti »Cvijeta Zuzorić« pokrenulo pitanje izgradnje svog paviljona. Najbolje bi bilo, kako je razloženo, da se taj paviljon izgradi u sklopu s Domom tehničke radinosti. To bi onda bio Dom umjetnosti, koji bi sa zatvorenim i otvorenim muzejem instituciji dao trajnu vrijednost i osigurao stalan prihod. Ovakav je dom moguće izgraditi i postepeno, t. j. u prvoj etapi samo najvažnije: jednu dvoranu za izlaganje, dvije prostorije za upravu i stan kućepazitelju — kako to i predviđa spomenuto društvo umjetnosti.

Ali prilike su bile uske i desorijentacija u pogledu smještaja prilično sveopća. Bilo je čak i stručnjaka, koji su tvrdili, da Sarajevu ne može pomoći ni sredidbena osnova.

Pošto nije bilo ljudi širih horizonata, ljudi koji bi htjeli promatrati stvari kolektivno, a ne usko, parcijalno i pojedinačno, ljudi, koji bi imali smisla da pristupe široko zasnovanim koncepcijama — odvojilo se je obje akcije: onu za podizanje Doma tehničke radinosti s jedne strane i onu za podizanje Doma umjetnosti s druge.

OD DOMA TEHNIČKE RADINOSTI DO DOMA UMJETNOSTI

Koncem 19. stoljeća nastala je kod stanovitih skupina umjetnika težnja, da izgrade svoje izložbene paviljone. Redovno ti paviljoni nisu nikakve velike građevine, već malena svetišta umjetnosti.

Tako su nastali: Secesija u Beču (Olbrich), Mánes u Pragu (Gočar), Jakopičev paviljon u Ljubljani (Fabiani) itd. Takvi paviljoni brzo postadoše žarištima umjetničkog stvaranja. Redovno ne služe samo likovnim umjetnostima. Na pr. u bečkoj Secesiji izlažu se osim slika i knjige, a održavaju se i plesne priredbe, koncerti itd. Dakle ukratko: takvi paviljoni mogu postati stjecištima sviju umjetnosti.

Društvo »Cvijeta Zuzorić« u Sarajevu željelo je svojim skromnim sredstvima izgraditi takav umjetnički paviljon.

Kada treba skromnim sredstvima postići maksimalan efekat, treba potražiti pozadinu, koja bi svojim refleksom obogatila podignuti objekat. Tako je izbor pao na bivši Dušanov perivoj kao najsunčaniji perivoj Sarajeva. Perivoj je u blizini Miljacke t. j. vode! U pozadini je vojarna kralja Tvrtka, koja nas svojim rampama i travnjacima sjeća na schönbrunsku arhitekturu!

Novi paviljon bi u spomenutom perivoju došao na mjesto, gdje se je nalazio kiosk sa kavanicom, a kavana bi se smjestila u prizemlje paviljona.

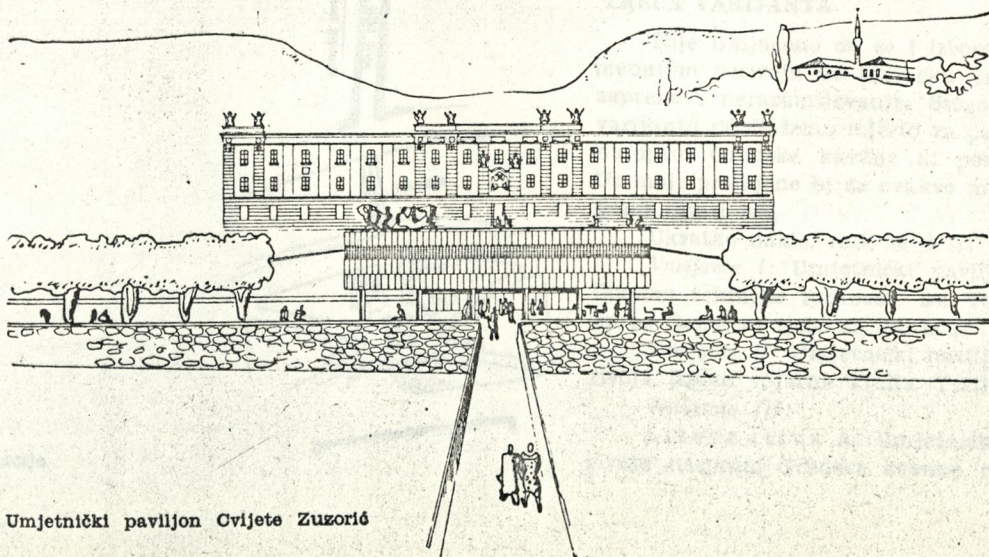
Zamisao paviljona u sklopu sa kavanicom ima prednost, što bi takva kavana postala stjecištem kulturnog i umjetničkog sarajevskog svijeta i života, a umjetnički paviljon bi time postao žarištem toga života.

Kavanica u paviljonu ima osim toga i mogućnost ljetnog plasiranja u slobodnom prostoru, a može služiti i kao buffet za vrijeme raznih priredaba u prvom katu paviljona.

U prizemlju bi pored kavane, a odvojeno od nje, bile još dvije prostorije za upravu spomenutog društva umjetnosti te vestibul u sredini sa stepeništem.

U prvome katu bi bili: izložbeni prostor elastične osnove, da ga možemo upotrijebiti i za izložbe i za razne druge priredbe.

Za razne priredbe su potrebne dvije dvorane: veća i manja. Manja treba da je tako udešena, da može služiti i kao pozornica za plesne priredbe, koncerte, muziku, literarne večeri, predavanja i slično, dok bi veća istovremeno služila kao auditorij. Mala

Umjetnički paviljon Cvijeta Zuzorić

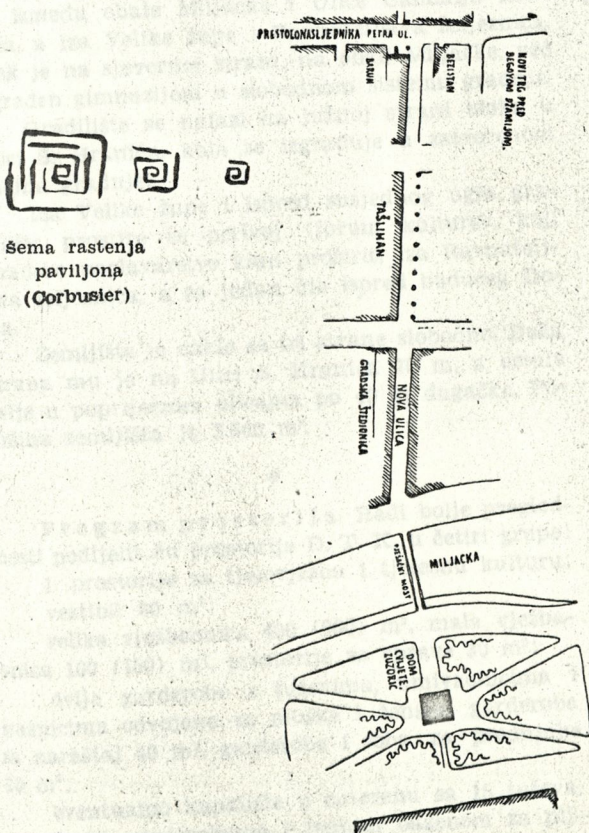
dvorana bi se od veće mogla odvojiti vratima na posmik i spojiti sa nekoliko stepenica, a eventualno i sa podom u dvije razine.

Za izložbe je potreban velik prostor sa četiri zida, koji se može podijeliti niskim pregradama, kulisama, smještenim slobodno u prostoru tako, da dobijemo veće i manje prostore i niše, već prema vrsti slika i plastika, koje se izlažu. Kulise treba da su mnogo niže od stropa, kako bi time zadržali cjelinu i kontinuitet prostora. U prostoriji nam je potrebno što više stijena za slike i maksimalna koncentracija promatrača tih slika. Stoga što manje otvora — prozora u stijenama!

Osvjetljenje treba da je takvo, da ne zablješćuje oči i da se ne odrazuje od izlaganih slika. Dakle izvor svijetla treba sakriti na način električnog difuznog svijetla. To je moguće postići dovođenjem danjeg svijetla kroz kontinuirani red prozora u konkavni sadreni pojas (reflektor) u stropu, odakle bi se svijetlo odbijalo tako, da niti udara u oči, a niti se odrazuje sa promatranih slika. Sredinu prostora bi trebalo osim toga osvijetliti nadsvjetlom pomoću laterne u krovu.

Pristup iz dvorane na terasu stepenicama.

Na terasi izložba skulptura. Za slikarsku izložbu i malu plastiku — apsolutna koncentracija: zatvoreni prostor. Za veliku plastiku: slobodan prostor vani. Kiparski simboli dali bi krunu arhitektonskoj koncepciji i stvorili bi silhuetu spram ulice.

Situacija

Smjer hodanja se u paviljonu nigdje ne smije križati. Pristup u prizemlju u sredini. Zatim spiravno obilaženje u katu i na terasi tako, da se posjetilac nikad ne vraća na isto mjesto. Povratak sa terase bio bi posebnim vanjskim stubištem odnosno rampom.

*

Vanjsku arhitektonsko-plastičnu koncepciju mogao bih označiti slijedećom trodjelnošću:

1. Miljacka sa bedemom ciklopskog zida;
2. Slobodno stojeći umjetnički paviljon;
3. Iznad svega vojarna sa okolišnim vijencem brda.

*

Prikazat ću još i pristup iz grada do samog paviljona. Najprometniju pješačku arteriju Sarajeva (Pavelićeva ulica — Bašaršija) trebalo bi izravno povezati s paviljonom tako, da se građani Sarajeva već izdaleka upozore na kulturnu ustanovu, čiji cilj je kulturno unapređivanje građanstva. Poželjno bi bilo, da se to kulturno žarište smjesti tako, da se vidi iz glavne arterije.

Urbanistički bi se to donekle moglo postići tako, da se produži čikma pokraj Bezistana duž još neizgrađenog novog Tašlihana i uz Gradsku štedionicu na već postojeću čikmu malog pješačkog mosta u obliku kineskog brvna preko Miljacke u pravcu perivoja do umjetničkog paviljona.

Prelazeći Miljacku, t. j. žuboreću vodu, ulazimo ovako u zeleni perivoj do paviljona, koji je u prizemlju sav raspušten u kolonadu, kako bi se dobilo što više pokrivenih terasa za kavanu ispod paviljona za vrijeme vremenskih nepogoda.

Dakle intimni, društveni život u prizemlju, u kolonadi kavanice; totalna koncentracija u izložbenom prostoru u I. katu; rasterećenje na terasi, u izložbi velikih kipova u slobodnom atriju, gdje se plastika projicira prema nebu i zelenilu okolišnih brda, na kojima su kućice razasute poput dječjih igrački — jedinstven okoliš sa vanrednim panoramama u prekrasni orijentalni vrtni grad, koji se stepenasto uspinje prema Trebeviću i Poligonu!

I sva ta raznolikost doživljaja ima samo jednu svrhu: propagiranje umjetnosti!

TREĆA VARIJANTA

Nije isključeno da se i izborom mjesta u spomenutom perivoju uz Miljacku također naide na zapreke i nerazumijevanje. Stoga još kao zadnju varijantu predlažemo mjesto za paviljon u perivoju nasuprot Gradske kavane ili pored Park-kavane. Uz male promjene bi za ovakvo mjesto mogao program ostati isti.

Ukratko dakle, radi se o tri varijante:

Varijanta I: Umjetnički paviljon u sklopu sa Domom tehničke radinosti iza Velike županije a ispred Doma za tjelesnu kulturu.

Varijanta II: Umjetnički paviljon u sredini Perivoja ispred vojarnе kralja Tvrtka.

Varijanta III:

Alternativa A: Umjetnički paviljon u perivoju naspram Gradske kavane, iznad vodoskoka,

na uzvisini, sa stepenicama do Svačićeve ulice. Ovdje bi trebalo prokrčiti nešto drveća, kako bi se dobilo više sunca.

Alternativa B: Paviljon u perivoju pokraj Park-kavane, gdje u perivoju već postoji slobodan prostor, koji je dosta sunčan.

Spomenute alternative imaju još i tu prednost, što bi s njima paviljon stupio u središte gradskog života.

Obraden je u glavnom smještaj sa urbanističkog gledišta. Detaljnom rješavanju paviljona moguće je pristupiti tek onda, kada bude konačno utvrđeno mjesto njegovog podizanja.

DOM TJELESNE KULTURE

PROGRAMSKI DIO

Iz raspisa za natječaj idejnih skica za gradnju bivšeg Sokolskog doma (D. T. K.)

Situacija. Zemljište, na kome se ima dom izgraditi, nalazi se u središtu grada u jednom bloku između obale Miljacke i Ulice Sandalja Hranica, a iza Velike župe i Ravnateljstva željeznica. Blok je na sjevernoj strani, na obali Miljacke, već izgrađen gimnazijom u slobodnom sistemu gradnje.

Gradilište se nalazi na južnoj strani bloka u Ulici S. Hranica, koja se izgrađuje u zatvorenom načinu gradnje.

Iza Velike župe i ispred susjednog ugla gradilišta prostire se perivoj (forum kulture), koji Gradsko poglavarstvo kani proširiti iza Ravnateljstva željeznica, a za jedan dio ispred budućeg Doma.

Zemljište je dakle sa tri strane slobodno. Duža strana mu je na Ulici S. Hranica 70 m, a ostale dvije u popriječnim ulicama po 40 m dugačke. Površina zemljišta je 2.860 m².

★

Program prostorija. Radi bolje preglednosti podijelit ću prostorije D. T. K. u četiri grupe:

1. prostorije za tjelovježbu i tjelesnu kulturu: vestibil 80 m²;

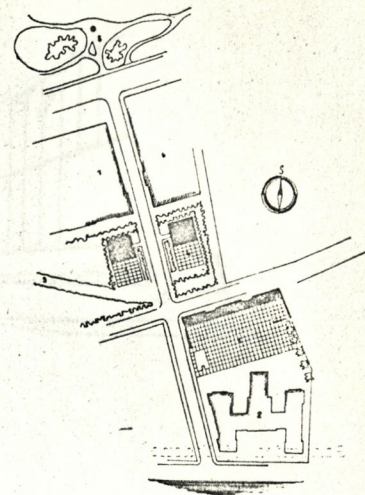
velika vježbaonica 400 (600) m², mala vježbaonica 100 (150) m², prostorije za sprave 30 m²;

dvije garderobe s tuševima, umivaonicima i nužnicima odvojeno za muške i ženske, garderoba za naraštaj 40 m², garderoba i soba za prednjake 20 m²;

eventualno kupalište u suterenu sa 15 tuševa, potrebnim garderobama i jednim bazenom za plivanje veličine 150 m².

LEGENDA:

1. Dom za tjelovježbu sa vježbalištem
2. Gimnazija
3. Miljacka
4. Dom tehničke radionosti
5. Dom umjetnosti
6. Željezničko ravnateljstvo
7. Županija
8. Perivoj

2. Prostorije za priredbe:

Svečana dvorana za zabave i priredbe 400 (600) m² sa galerijom, ložama, komorom za kino i operatera, sa pozornicom, potrebnim ložama za glumce i sobom za muziku 50 m²;

foyer, buffet i kavana oko 50 m².

3. Društvene i administrativne prostorije:

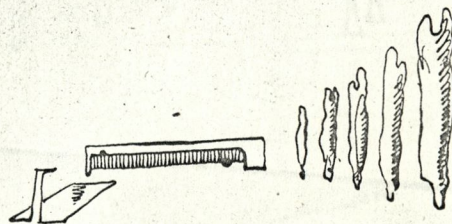
3 kancelarije za društvo od po 18 m²;

3 uredske sobe za župu od po 18 m².

soba za sjednice 50 m² i tjelovježbarski muzej 30 m².

4. Stanovi:

stan za nadzornika doma, 2 sobe, kuhinja, kupaoa i nusprostorije;

Bazen — dom — jablanovi

stan za podvornika, soba, kuhinja i nusprostorije;

dvije sobe za tečajce.

Ostalo. Dom mora biti monumentaln i reprezentativan.

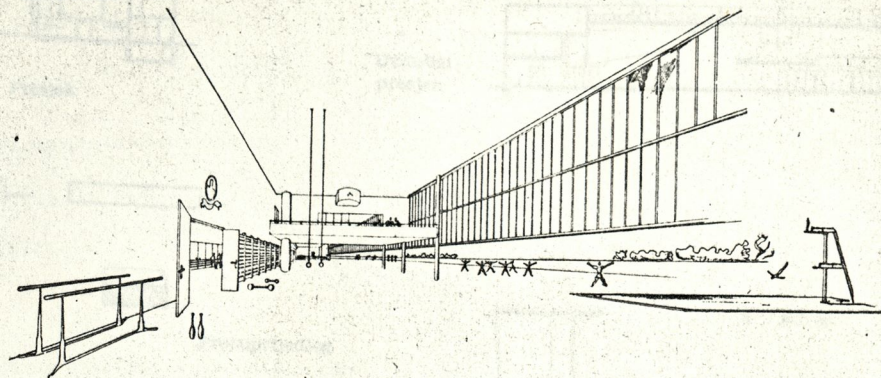
Najviši vodostaj podzemne vode 2,00 m.

★

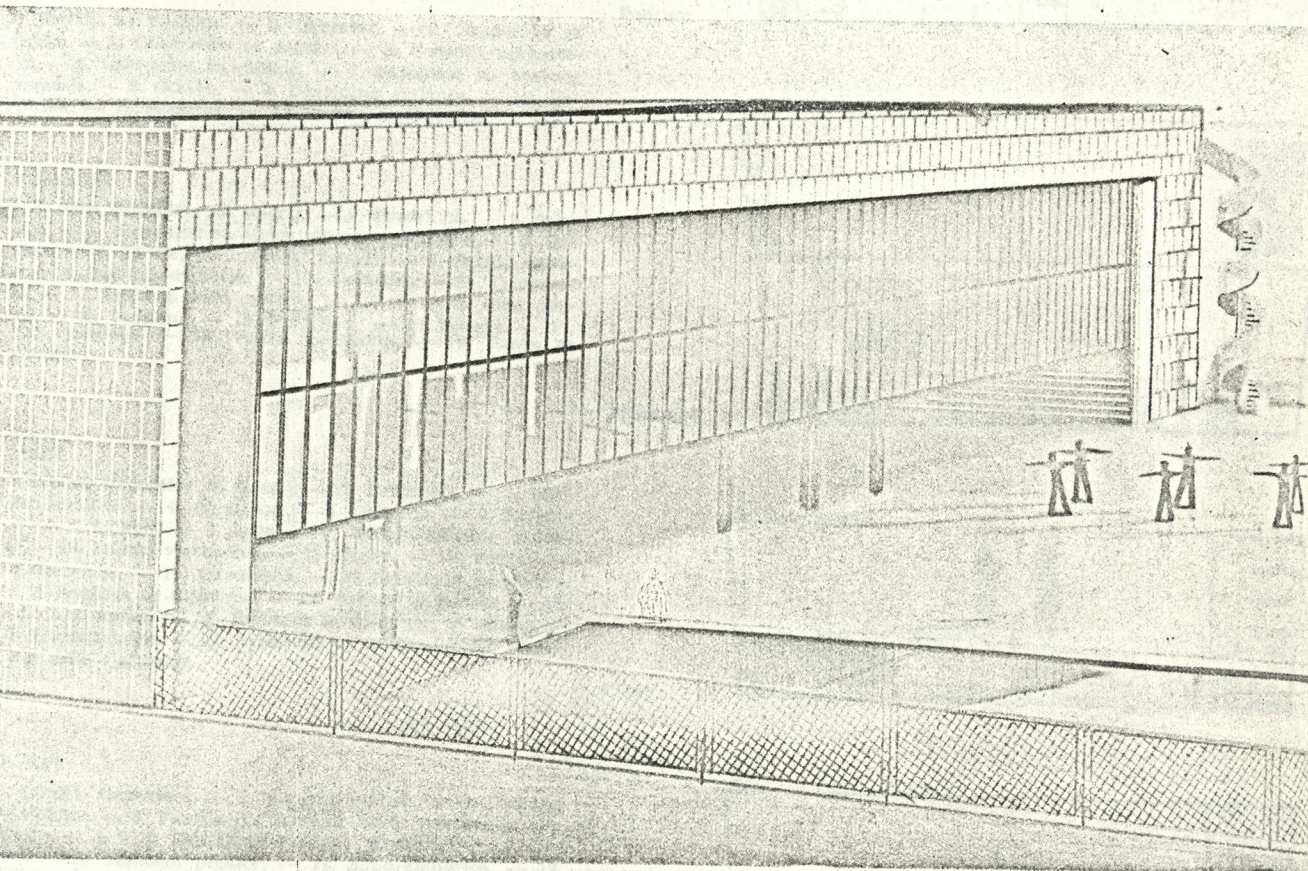
Osvrt. Iz programa se razabiru sve moguće težnje i želje, koje nadmašuju glavnu svrhu takvih domova t. j. da služe tjelesnoj kulturi. Iz sviju tih želja je teško stvoriti organsku cjelinu.

Drugo pitanje, koje se posebiće odnosi na naš slučaj, jest pitanje zemljišta. Domove za tjelovježbu trebalo bi graditi na prostranim zemljištima, blizu vrtova i šuma, po mogućnosti i blizu tekućih voda. Predmetno zemljište nije dovoljno veliko i nalazi se u središtu grada. Da je zemljište nedovoljno, morali su uvidati i sami raspisivači natječaja, tra-

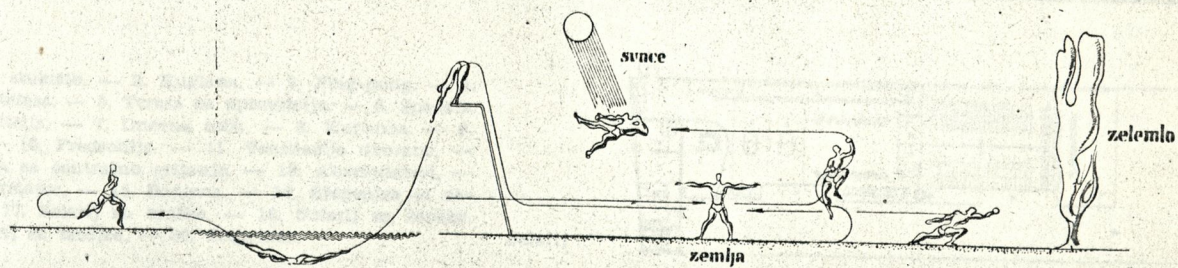
perspektiva iz viješnice.

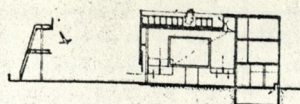
Ponutrica vježbaone

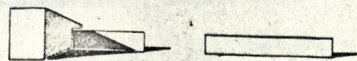
Dom i vježbalište

Rasplet života u domu

Presjek

Postojeći dom

Protuprijedlog

LEGENDA:

PODRUM

1. Dvorana za muziku. — 2. Orkestar. — 3. Garderobe za muške. — 4. Garderobe za ženske. — 5. Podrum upravitelja. — 6. Spremište za stolice. — 7. Sklonište od zračnog napadaja. — 8. Gorivo. — 9. Centralno grijanje. — 10. Radionica. — 11. Rezerva. — 12. Bazen za plivanje.

PRIZEMLJE

1. Spiralno stepenište za solarij. — 2. Pozornica. — 3. Šap-talac. — 4. Stepence za tjelovježbarske priredbe. — 5. Orkestar. — 6. Kulise. — 7. Muški zahodi. — 8. Ženski zahodi. — 9. Svečana dvorana. — 10. Vestibul. — 11. Garderoba. — 12. Spavaća soba portira. — 13. Dnevna soba portira. — 14. Vestibul. — 15. Prednjaci. — 16. Sprave. — 17. Mala vježbaona. — 18. Velika vježbaona. — 19. Bazen za plivanje.

I KAT

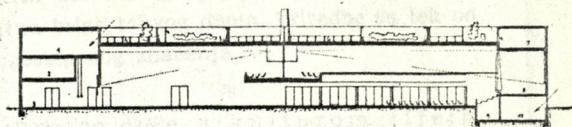
1. Spiralno stepenište za solarij. — 2. Pozornica. — 3. Lut-kino kazalište. — 4. Recitator. — 5. Dvorana. — 6. Reflektor. — 7. Balkon. — 8. Lože. — 9. Balkon svečane dvorane. — 10. Balkon vježbaone. — 11. Foyer. — 12. Buffet. — 13. Garderoba. — 14. Garderoba. — 15. Svlačiona za ženske. — 16. Praonica sa tuševima. — 17. Zahod za ženske. — 18. Zahod za muške. — 19. Praonica sa tuševima za muške. — 20. Praonica nogu. — 21. Svlačiona za muške. — 22. Nadviješnje male vježbaone.

II KAT

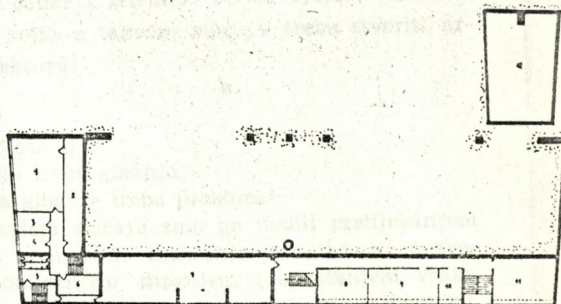
1. Spiralno stepenište. — 2. Filmsko platno. — 3. Dvorana za sjednice. — 4. Ventilacija dvorane. — 5. Ventilacija vježbaone. — 6. 7. 8. Društvene matične prostorije. — 9. Zahodi. — 10. Pomoćni prostor. — 11. Kino-komora. — 12. Reflektor. — 13. 14. 15. Društvene župske kancelarije. — 16. Garderoba. — 17. Predavaona za tečajce. — 18. Praonica sa tušem i zahodima. — 19. Spavaona za tečajce.

SOLARIJ

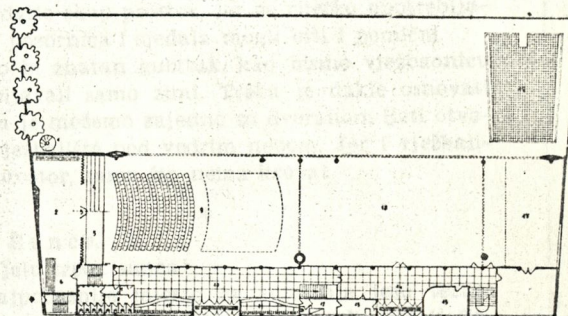
1. Spiralno stubište. — 2. Kuglana. — 3. Ping-pong. — 4. Društvena terasa. — 5. Terasa za upravitelja. — 6. Spavaća soba upravitelja. — 7. Dnevna soba. — 8. Kupaona. — 9. Kuhinja. — 10. Predsoblje. — 11. Ventilacija dvorane. — 12. Dimnjak za centralno grijanje. — 13. Akumulatori. — 14. Transformator. — 15. Radiona. — 16. Stepence sa zahodom. — 17. Solarij za muške. — 18. Solarij za ženske. — 19. Solarij za tečajce. — 20. Stepence.

Uzdužni
presjek

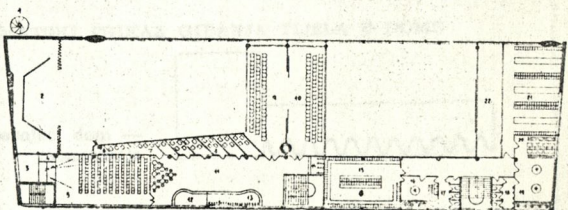
Podrum

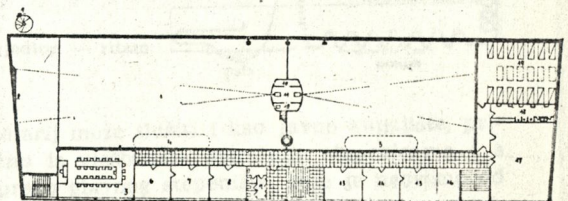
Prizemlje

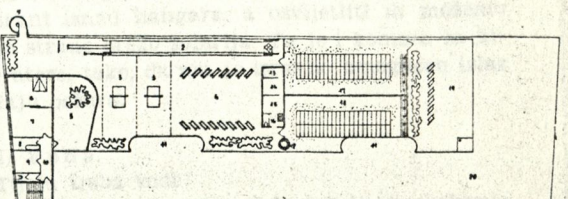
I kat

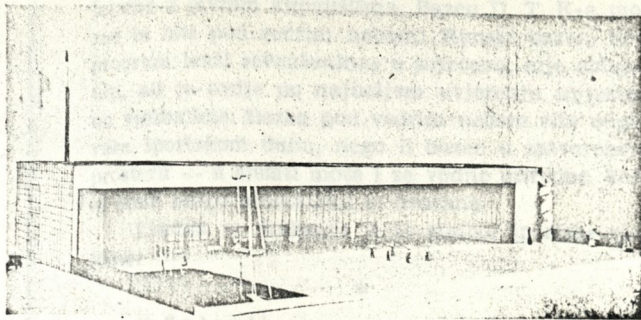

II kat

Solarij

Dom — hangar

žeći što manju izgrađenu površinu, kako bi što više zemljišta ostalo za ljetno vježbalište. Vjerojatno su predmetno zemljište izabrali radi reprezentacije, jer je u središtu grada, a povoljnijim nisu raspolagali.

IDEOLOŠKI DIO

(Po natječajnom projektu arh. J. Neidhardta)

Konstrukcija. Arh. Neidhardt dao je rješenje u obliku hangara, t. j. zgrade, koja je smještena na sjeverni kraj zemljišta i koja se čitavom svojom južnom stranom otvara u vježbalište.

Ovakvom se konstrukcijom dobiva 110% površine za vježbalište, što nije paradoks! Računajmo: 60% zemljišta + 25% vježbaonica i dvorana, koje se dizanjem stakla na južnoj strani hangara mogu pripojiti vježbalištu, plus još 25% solarija na krovu hangara, koji je stepenicama vezan za vježbalište, dakle sveukupno 110%.

Glavne dvije skupine prostorija D. T. K., t. j. prostorije za vježbu i priredbe, smještene su na južnu stranu hangara, dok su sve ostale prostorije u etažama na sjevernoj zatvorenoj uličnoj strani hangara.

Raspon hangara iznosi sa južne otvorene strane 55 m. Svladan je željeznom rešetkastom konstrukcijom, koja leži na 5 stupova.

Ovakovo rješenje nije proizašlo iz nekih formalističkih težnja, nego iz želje, da se što bolje zadovolje potrebe.

★

Idejni temelji:

U središtu suvremene arhitekture je čovjek i pitanje te arhitekture je problem društvenog razvoja. Relaciju između čovjeka i doma može se prikazati slijedećim analogijama:

jedan čovjek = individuum;

jedan prostor = ćelijica

više ljudi = zajednica;

više prostorija = dom.

Dakle dom služi ljudima. A šta oni rade u takvim domovima? Vježbaju, t. j. njeguju ili kultiviraju svoja tijela, katkada se i natječu, pa onda pridolaze gledaoci, koji prate igru.

Dakle aktiv i pasiv:

vježbač i promatrač — vježbalište i auditorij.

Ali kultura tijela prevladuje, ona je primarna briga takvog doma. Priredbe su tek od drugostepenog značenja.

★

Počnimo dakle s kulturom tijela. Za nju su potrebna 4 preduvjeta: zemlja, voda, sunce i zelenilo. To su ujedno elementi, od kojih u takvom slučaju treba stvoriti arhitekturu!

★

1) Zemlja.

Tijelu treba gibanja!

A za gibanje treba prostora!

U našem slučaju smo ga dobili prelijevanjem prostora u prostor. Današnja tehnika to dozvoljava: pomicanjem, dizanjem i spuštanjem vrata, a prema potrebi, lako nam je proširiti vježbaonicu, ako nam je premalena, u svečanu dvoranu — ili obratno. Dvorana za priredbe je naime u ovakvom domu odviše skup prostor, jer se rijetko upotrebljava — a pozornica i sjedala mogu biti i pomični.

Bio bi znatan gubitak, kad bismo vježbaonicu upotrebljavali samo zimi. Treba je dakle osnovati tako, da je možemo zajedno sa dvoranom ljeti otvoriti u vježbalište pod vedrim nebom. Jer i vježbalište je prostor, samo što nema krova!

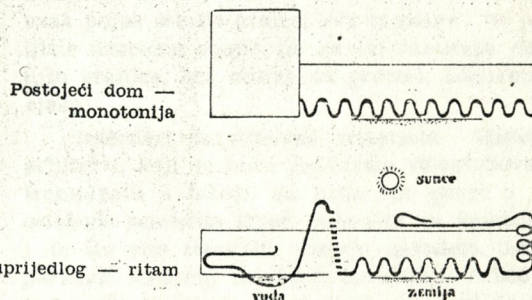
★

2) Sunce.

Tijelu treba sunca!

Najpodesnije mjesto za sunčanje jesu terase na krovovima. To su onda pravi viseći vrtovi! Zovemo ih solarijima.

ŠEMATSKI PRIKAZ GIBANJA TIJELA U DOMU

Solarij može služiti i kao javno kupalište, pristupačno iz vježbališta spiralnim stepenicama i s ulice preko glavnog stepeništa, koje je neovisno od ostalih prostorija doma.

Tu su smješteni stanovi D. T. K. na sjevernoj strani iznad hangara, a osvijetliti ih možemo s južne strane preko solarija. Tu je i komora za kinooperatera, tako, da mu je izravno omogućen izlaz u slučaju požara.

★

3) Voda.

Tijelu treba vode!

Jedna od najzdravijih tjelovježbi jest skakanje u vodu i plivanje! Zatvorene bazene za plivanje

Imamo u javnim kupalištima. Bazen D. T. K-a morao bi biti pod vedrim nebom! Rimski bazen, koji program traži »eventualno« u suterenu, nije obližan, ali je ovdje po najboljem uvjerenju smješten na vježbalište. Bazen pod vedrim nebom više odgovara športskom duhu, nego li bazen u zatvorenom prostoru — a služiti može i za vodne priredbe, koje se onda mogu promatrati iz dvorane.

Ljestva za skakanje je tu simbol športske vještine!

★

4) Zelenilo.

Tijelu treba zraka!

Zelenilo je sinonim za zrak. Drveće naime diše i pri tome čisti zrak. Najidealnije mjesto za D. T. K. bila bi šuma. Skućen prostor u gradu ne dozvoljava nam da razvijemo površinsku šumu — treba nam dakle visinskog drveća: aleju od jablanova ili kanadskih topola — visinsku šumu, koja bi se protezala od doma pa do gimnazije. Njome bismo povećali čitav blok u jednu urbanističku cjelinu.

★

Dozvolite mi sada, da vas pratim po tome domu. Zamislite si zdravo, mlado tijelo, koje se kreće po zemlji tamo amo, pa se onda kao u vrhuncu igre popne u zrak, iz zraka spušta u vodu, a iz vode uzdiže na sunce: kakvo li je to stepenovanje životnog impulsa, kakva satisfakcija i na kraju odmor!

Pa zar to nije prostorna ideja u pokretu! To je pravi život, veselje, plastika, dinamika i dramatički rasplet! Za razliku od doma, kakav je program zamislio i kakav je jury želio i kakav je izgrađen t. j. doma sa zatvorenim vježbalištem, zatvorenim bazenom i bez solarija.

Pa zar je zaista svejedno, da li u dom ulazimo s veseljem ili mehanički?

Pokretne snage suvremene arhitekture su zanos, veselje i pastja — dok programi kao da nas samo koče u razvoju, napretku i životu!

Preostaju nam još priredbe t. j. pitanje auditorija i aktera, svečane dvorane i pozornice.

Dvorana za priredbe je pristupačna posebnim ulazom iz ulice, pa se u njoj mogu prirediti razne priredbe neovisno od života u ostalim dijelovima doma.

Pozornica u dvorani je pokretna i opremljena stepenicama, da se na njoj mogu prikazivati i gimnastičke figure i da bude što intimniji odnos između auditorija i aktera. Srednji dio pozornice moguće je i otvoriti, pa donji prostor upotrijebiti za orkestar. A pošto je pozornica pokretna, moguće ju je i premjestiti pa priredbe održavati:

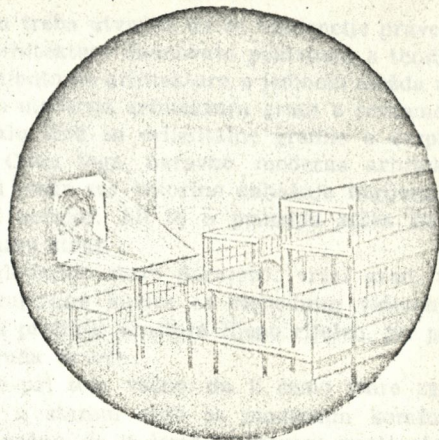
ili u samoj dvorani

ili na vodi

ili pod vedrim nebom, kada svi prostori služe priredbi.

★

Ostalo: Dom je smješten na sjevernu stranu zemljišta tako, da počasni ulaz dolazi u osovину budućeg perivoja. Ulaz je nešto monumentaln, kako to traži program. Osim orkestra i donjih prostorija sve su prostorije izvan zemlje.

Kino na slobodnom
Projekt Higlea. Ured za osiguranje radnika u Sarajevu

NEBODER—PAVELIĆEVA ULICA—BAŠČARŠIJA

NEBODER

Neboderi su američanskog porijekla. Rodila ih je nezasićena težnja pojedinaca za iskorištavanjem zemljišta. Rodno mjesto im je New York. Tu kroz uzak pojas zemlje prolazi sva trgovina; tu je zemljište neobično skupo, pa ga eksploatiraju do krajnjih granica, bez obzira na promet, higijenu i čovjeka.

Neboderi su produkt velegrada. Moderni ih arhitekti, koji se bave gradnjom velegradova, upotrebljavaju u težnji, da time, što grade u visinu, oslobode zemljište ispod nebodera za komunikacije i da što više zemljišta između nebodera ostave za parkove. Moderni arhitekti zamišljaju nebodere ne jedan tik uz drugi, već u razmacima od po 200 do 400 metara!

Neboder je 10, 20, 40, 60 puta ista osnova, a prema broju spratova 100, 1.000, 10.000 puta isti prozor. Dakle: s jedne strane konstruktivni problem, a s druge šematizam.

Uz put nekoliko riječi i o ekonomičnosti nebodera. Neboder kvadratične osnove, kakav bi trebao biti sarajevski — Kemaludinova kula — ne isplati se, jer mu otpada odviše prostora za komunikacije, a premalo na korisne prostorije. Rentabilnija bi bila dugoljasta osnova.

U bivšoj Jugoslaviji je prvi neboder bio t. zv. ljubljanski, koji se nije nikako rentirao. U projektu je bio zamišljen sa samim uredima, ali su

se oni kasnije pomalo morali pretvarati u stanove. Kod nas naime ljudi neće uredske prostorije (kancelarije) iznad prvog kata. I dok su iznajmljene uredske prostorije nosile u ono vrijeme godišnje 1.000 din na m², stanovi su nosili samo 140 din. Dakle omjer prihoda je kao 1:7. Na taj se način ljubljanski neboder nije isplaćivao ni sa 1% godišnje.

Dosta je zanimljivo znati, kako je nastao taj neboder. Uprava Mirovinskog fonda mislila je ograničiti sredstva gradnje time, što je Ljubljančanima propisala građevnu površinu. Ljubljančani su to mimoišli tako, da su površinu zadržali, a zgradu izgradili u vis.

*

Da je bar sarajevski neboder projektiran na uglu bloka kao ljubljanski — ili, da je u osovini Pavelićeve ulice, na mjestu Zemaljske banke, mogao bi postati point de vue, simbol našeg Sarajeva!

Okako se diže negdje usred bloka, bez pravog prijelaza iz predgradnje. Vidici su ovdje odviše kratki, pa nas podsjećaju na pojave iz Nürnberga i Innsbrucka, na ostatak viteških gradova, german-ski srednji vijek i gotiku.

Ima stvari u svakom gradu, koje sačinjavaju njegovu fizionomiju i ličnu notu. Tu ličnu notu treba svakako poštivati i respektirati.

Po toj noti razlikuju se helenistički od got-skih gradova. Sarajevo pripada po svojoj fizionomiji helenističkoj kulturi, pa bi se svi drugi momenti morali podrediti njezinoj strukturi.

Hoćemo graditi neboder, a pridržavamo staru širinu ulica od 10—12 m. Sarajevo još, hvala Bogu, toliko ne oskudijeva na zemljištu, a graditi u visinu se i ne isplati.

Budimo iskreni i priznajmo, da se tu radi o forsiranom efektu američkog porijekla, koji nema ništa zajedničkog sa našim ambijentom, sa našom prirodom i našom okolinom.

Nameće se pitanje: čemu od zapadne kulture uzimati samo ono, što ne odgovara ovoj okolini; zašto da od te kulture ne preuzmemo ono, što nam zbilja odgovara?

Otkada je Austrija okupirala Bosnu, Sarajevo je urbanistički polagano počelo propadati. Ali to nije samo sudbina Sarajeva, već sudbina svih orijentalnih gradova (Fez, Alžir, Tanger i t. d.), koji su postali manje više kolonijalnim gradovima.

Ne radi se tu o stilovima, radi se o pristupa-nju iskrenom rješavanju problema. Ne radi se ni o samom Sarajevu ni o islamskoj arhitekturi — već gotovo o svim našim gradovima!

Zadnjih desetljeća smo i te kako rušili postojeće zgrade u našim gradovima, mijenjali izgled tih gradova, a mjesto porušenih podizali zgrade, koje su mnogo gore od porušenih. Sve pod izgovorom modernosti! Kad bi se ovako produžilo, brzo bi se izgubila ljepota i osebnost naših gradova, brzo bi se ti gradovi pretvorili u velike moderne kaznionice, a ulice gradske bile bi samo hodnici tih kaznionica.

I tu treba utvrditi, da se tendencije prave moderne arhitekture čudnovato poklapaju s tendencijama orijentalne arhitekture, s jednom možda razlikom, što moderna arhitektura gradi u suvremenom materijalu, dok su orijentalne gradile u čerpiću i drvetu. Osim toga, naravno, moderna arhitektura uzima u obzir sve tekovine današnje higijene, sav moderni komfor. Ali to u principu ništa ne mijenja samu stvar.

Pogledajmo staro Sarajevo: vrtni grad, terasasto grupirane kućice sa slobodnim vidicima, k tome još problem prostora lijepo riješen, pa priroda, posvuda drveće...

Nije pri tom važno, da li ćemo stare zgrade obnoviti u starom stilu sa modernim komforom, nego je važno, da li ćemo od staroga znati očuvati neke principe, koji su naši i suvremeni.

PAVELIĆEVA ULICA

Nije potrebno da svaki arhitekt bude i urbanist — ali je neminovno potrebno, da se prilagodi urbanističkoj slici!

Pojedinca arhitektu možemo i opravdati, ako urbanistički slabije smjesti pojedinu zgradu. Ali nikako ne možemo opravdati gradska poglavarstva, koja nemaju regulacionih osnova, a nisu sve poduzela, da na vrijeme dođu do takvih osnova. Zadnjih se desetljeća u našim gradovima mnogo gradilo. Bez sredidbenih osnova su time samo otešćane ispravne regulacije. Nisu tu u pitanju samo uski privatni interesi — već čitav kompleks pitanja, koja sva duboko zadiru u interese sviju građana.

Dopustimo li, da svaki gradi samo po vlastitim interesima, brzo ćemo dobiti grad kao sa vodenom glavom, grad pseudekonomije.

Jer grad sa raznolikim svojim potrebama nije ništa drugo nego živ organizam poput čovječjeg tijela. Taj organizam mora odgovarati: higijenskim, ekonomskim, prometnim i urbanističkim potrebama i zahtjevima, a sve to mora zajedno sačinjavati jedinstvenu cjelinu. Na žalost se u Sarajevu ne osjeća jedinstvena i cjelovita regulatorna volja.

Svi napredniji gradovi imaju točno određene predjele ili zone za trgovinu, upravu, industriju, stanovanje i t. d. Kod nas je sve to pobrkano, bez pravog reda — kaos, a taj kaos produživati, znači upropašćavati grad.

U ovakvim prilikama bez regulacionih osnova posve je razumljiva desorijentacija, koja nastaje uvijek, kada na pr. treba izabrati mjesto za kakvu novu javnu zgradu. Nedavno je takva desorijentacija nastupila u Sarajevu, kad je pokrenuto pitanje novog kazališta.

I samo u tome ex lex stanju moguće je pojedincima mimolaziti i izigravati opće interese i graditi samo i isključivo prema svojim privatnim probitcima i u svoju vlastitu korist.

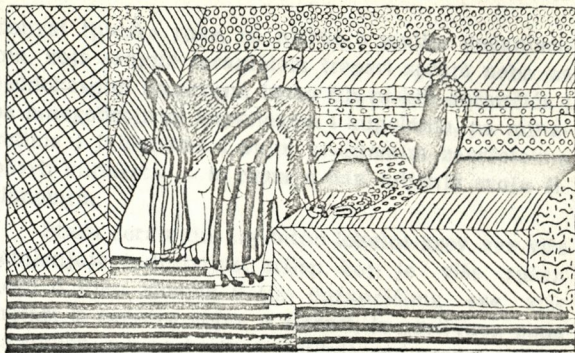
Glavna arterija i pluća Sarajeva je Pavelićeva ulica. Ako dozvolimo, da nam ta pluća zakržljaju, uvenut će nam takoreći i ostali grad.

Svuda, gdje je u trgovačkom dijelu grada, city-a, jak pješački i trgovački promet, treba izbjegavati koridor — hodnik — kanal — ulicu, pa stvarati što ljepše i što veće površine — prostore — oko glavne gradske arterije. Na taj način ćemo dati oduška city-u, što je od neprocjenjive vrijednosti za zdravije građana, a da o potrebama prometa i ne govorim.

Zamislamo iz Pavelićeve ulice uklonjeno još i drveće, ono ispred Alipašine džamije, pa ispred Begove džamije i t. d., ostat će sama pustoš i razvaline. Svako postojeće drvo, koje raste usred grada, 10 do 20 metara visoko, od neprocjenjive je vrijednosti za građane, pa bi ga upravo zakonski trebalo zaštititi.

Danas je još moguće birati: ili koridor-ulicu ili prostornu ulicu, t. j. ulicu, koja se na pojedinim mjestima, gdje je to moguće, proširuje u prostore u obliku meandera. Predlažemo i tražimo prostornu ulicu, je r za takvo rješenje ima Pavelićeva ulica sve predispozicije od Marijinog dvora do Baščaršije. Odlučno smo protiv koridorske ulice, t. j. legla prašine i tuberkuloze.

U Pavelićevoj ulici i uopće u sarajevskom »city-u« trebalo bi zabraniti svako građenje, dok Sarajevo ne dobije svoju regulacionu osnovu! Ovakva zabrana ne bi bila nikakav sarajevski specificum. Neki vlasnici zemljišta u Zagrebu su i po šest godina morali čekati na građevnu dozvolu jedino iz razloga, što regulaciona osnova još nije bila gotova. Forsirane i nedovoljno promišljene gradnje mogu naime više škoditi nego li koristiti razvoju grada.

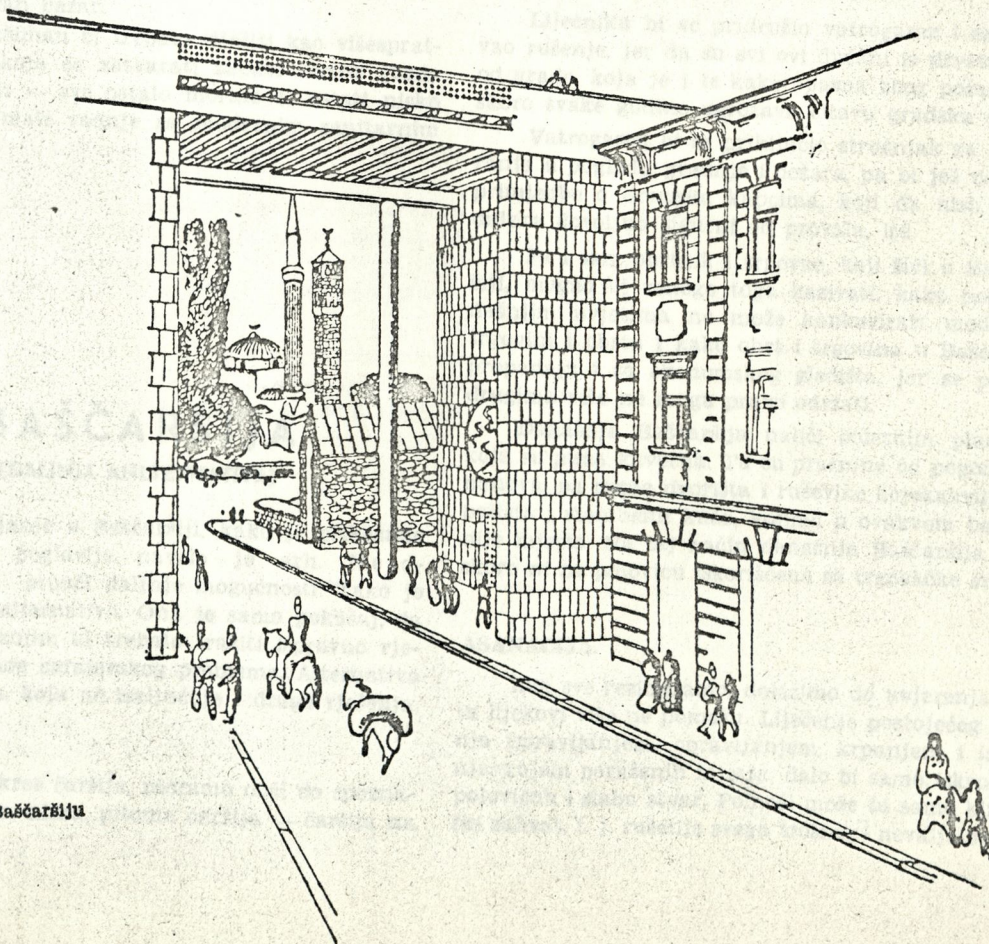

BAŠČARŠIJA

Baščaršija sarajevska bila je nekad gradsko trgovačko središte, gradski city. Međutim je s vremenom trgovina prešla u Pavelićevu ulicu. Baščaršija je umrla kao city. Od toga je ništa više ne može spasiti. Težnja, da se opet od nje stvori city, bila bi protivna prirodnom razvoju, bila bi bez pravoga smisla. Baščaršiju nije moguće održati kao neko trgovačko središte, ali je u njoj i te kako moguće zadržati malog obrtnika!

Ali naravno i obrt se mora prilagoditi općem napretku i općoj težnji za napretkom; i on se mora u izvjesnom smislu modernizirati.

Baščaršija je u prvom redu higijensko pitanje — svi drugi principi, koji su sada tamo provedeni, ispravni su i takoreći moderni!

Ulaz u Baščaršiju

Pa zar Bašćaršija ne podsjeća, kad se njome prolazi, na modernu veliku trgovačku kuću, gdje se može kupiti sve i sva! Zar po mnoštvu proizvoda, koji se tu nude na prodaju, ne podsjeća n. pr. na »Kastner i Öhlera« u Zagrebu, samo s tom razlikom, što u Bašćaršiji ima mnoštvo vrijednih malih obrtnika, koji izlažu svoje vlastite rukotvorine, dok je tamo samo jedan vlasnik, koji prodaje veleobrtne proizvode.

Prolazeći Bašćaršijom, čovjek kupuje. Često ne toliko iz potrebe, koliko takoreći iz epidemije. Život Bašćaršije animira na kupovanje.

Daleko sam od turističke romantike, daleko od sentimentalnosti i fantazije. Težnja mi je samo da polazeći od urbanističkih principa ne podcijenim ni turističko-ekonomске momente. Jer Bašćaršija je i prvorazredna turistička atrakcija. Ona je trgovačka kuća pod otvorenim nebom — orijentalni bazar — skladište prerazne robe, razvijeno horizontalno.

U ovakom bazaru se ne isplate stanovi iznad prizemlja. Zemljište treba iskorišćavati vodoravno samo za dućane, kao kod kakve tržnice. U bazaru nitko ne stanuje osim možda putujućih trgovaca. Kolubara-han se ni u kojem slučaju ne bi smio izgraditi više od jednog kata. Nema tu mjesta velikim palačama, jer ove trebaju širokih ulica. Sve je tu samo veliki bazar sa uskim uličicama i niskim kućama. Ne spada ovamo ni kolni promet. Čemu sa kolima saobraćati unutar trgovačke kuće? Glavni promet neka se odvija po periferiji čaršije!

Kao jedinstvenu cjelinu treba promatrati Bašćaršiju i kao cjelinu je sačuvati odnosno pretvoriti u moderan bazar.

Novi Tašlihan bi trebalo riješiti kao višespratnu zgradu, koja će zatvarati zabate novog grada prema čaršiji — sve ostalo moralo bi ostati nisko i otvoreno: male radnje sa modernim sanitarnim konforom!

BAŠĆARŠIJA

(DALJNJA ALTERNATIVA)

Raspravljanje o Bašćaršiji, kako je prikazano u prijašnjem poglavlju, navelo je arh. Neidhardt, da prouči daljnje mogućnosti. Tako je nastala nova alternativa. Ona je samo pokušaj, da se nađe put, kojim bi trebalo tražiti ispravno rješenje tog važnog sarajevskog problema. Alternativa je idejna skica, koja ne isključuje i druga rješenja.

DIAGNOZA.

Prolazeći kroz čaršiju, moramo doći do spoznaje, da ova mala, niska, pitoma čaršija — čaršija na

dohvat ljudske ruke, sa niskim i malim dućančićima, koja svojom ćeramidom treperi spram neba, sa jednokatnim hanovima iznad tih niskih dućančića i sa mnogobrojnim kupolicama i kupolama, pa minaretima i jablanima i onim kruškastim završecima povrh minareta — iz dana u dan mijenja svoju fizionomiju.

Staru ćeramidu, taj bitno lokalni krov, sve više zamjenjuje industrijski crijep, koji je više ružan nego li lijep. Čovjek u tim dućančićima sve više prelazi iz čučućeg stava u sjedeći, iz uzvišenog poda na stolicu, a u vezi s time mijenja se i uređaj i izraz samih dućana. Dućančići se sve više zatvaraju ostakljenom merkantilnom stolarijom. Ovako je to već danas sve jedno s drugim pobrkano. Još koju godinu, pa će Bašćaršija izgledati kao ropotarnica.

A da ni ne govorimo o neodrživim higijenskim prilikama. Gdjegod zavirite u avliju — svuda zaudara po plijesni i gnjiloći, a množina noćnih životinja i posred bijela dana plazi po zemlji.

Pa, ako još k tome konzultiramo liječnike, vatrogasce, stručnjake za osiguranja, instalatere te konačno same obrtnike i trgovce, koji u Bašćaršiji žive, svi će nam govoriti o neodrživom stanju, koje ovdje vlada.

Tako bi na primjer liječnik prigovorio zbog krovova, koji prokisavaju, zidova, ako ih uopće ima, koji da su pretanki, prostorijama, da su zbog toga zimi strahovito hladne. Ima tu čak prostorija bez svijetla i ventilacije, bez vode i prave čistoće. Zbog toga da dolazi do raznih bolesti, do išijasa, reume i tuberkuloze.

Liječniku bi se pridružio vatrogasac i savjetovao rušenje, jer da su svi ovi dućani iz drveta, t. j. od građe, koja je i te kako opasna zbog požara, pa skoro svake godine ugrožava čitavu gradsku četvrt.

Vatrogascu bi se priključio stručnjak za osiguranja u pogledu gradnje i požara, pa bi još dodao i primjedbe o drvenim kopcima, koji da nisu ni iz daleka dovoljno sigurni od provala, itd.

Pa i sam obrtnik i trgovac, koji živi u Bašćaršiji, mogao bi mnogo toga kazivati, kako pod sadašnjim uvjetima ne može konkurirati modernoj trgovini i obrtu i kako obrt i trgovina u Bašćaršiji propadaju i sa ekonomskog gledišta, jer se prema drugima više ne mogu pravo održati.

Današnja Bašćaršija naliči bolesnim plućima, koja su puna kaverna. Tu su praznine od pogorjelih hanova, pa razna dvorišta i ruševine kojekakvih kupališta i stambenih kuća, kojima u ovakvom bazaru nije mjesto. Na taj način današnja Bašćaršija nije skoro ni na polovicu iskorišćena za trgovačke svrhe!

ASANACIJA.

Ako sve rezimiramo, dolazimo do uvjerenja, da tu lijekovi više ne pomažu. Liječenje postojećeg stanja ispravljanjem, opravljavanjem, krpanjem i ispuňjavanjem porušenih mjesta, dalo bi samo iskrpanu polovičnu i slabu stvar. Pomoći može tu samo kirurški zahvat, t. j. rušenje svega trošnog i nevaljalog, pa

enda sprovesti urbanizaciju, t. j. podjelu u zone. Zona sa područjem visokih građevina došla bi oko čaršije, zona niskih građevina ili bazara unutar ove zatim zona starih kulturnih građevina te park, koji bi povezao sve navedene elemente u jednu cjelinu!

Ti pothvati ne bi se smjeli nazvati neekonomičnima, jer se radi o životu i spasu ljudi, koji tu žive. Gdje je ugroženo ljudsko zdravlje, moderni urbanizam traži jasne, higijenske i odlučne akcije, bez obzira na sentiment!

S ovakvim rješenjem se ne želimo udaljiti od onih principa, koji su u čaršiji dobri i apsolutno ispravni, t. j. od dućana u okviru bazara.

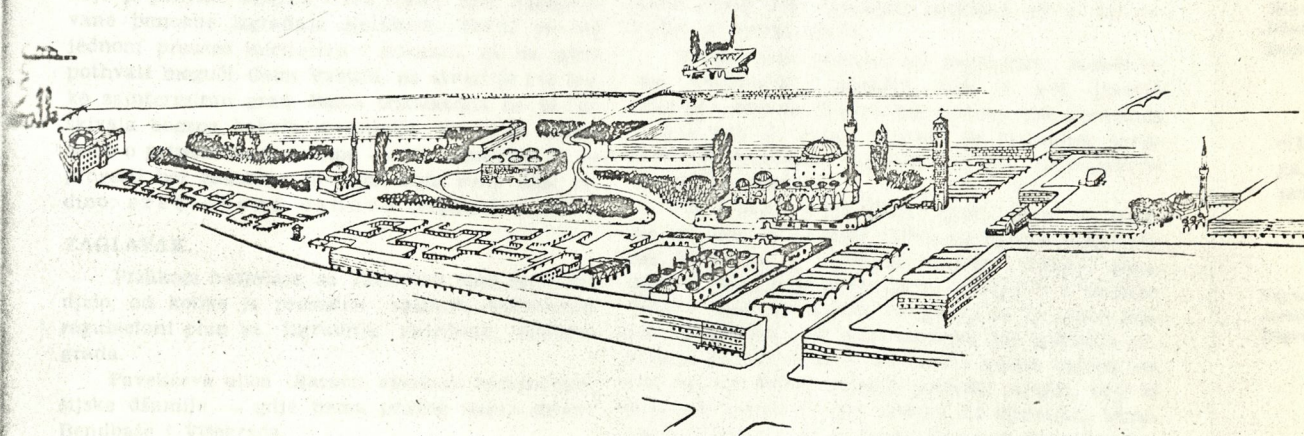
Male radionice i dućančići, ašćinice i trgovine voća i povrća, prouzrokuju zadržavanje — naročito ljeti — treba ih dakle suvremeno higijenski urediti. Zadržavanje možemo paralizirati parkom, koji treba postaviti u neposrednu blizinu.

Notre Dame u Parizu je na svojoj prednjoj strani očajno gola — bez prave organske veze s

Tako bi u tome parku, koji je Sarajevu neophodno potreban, a pogotovo na ovome mjestu, ponovno isključile sve stare ljepote: nišani i šadrvani, pozadi ograde sa zamreženim prozorima, pa arkade i turbeta, pa male i velike kupole i munare — sve lijepe umjetničke tvorevine prošlih vremena na zelenim čilimima između drveća!

Zamislite u takvome perivoju još i kavanice, mljekare, slastičarne, kioske itd., a kad bi sve ostalo bilo porušeno i podignuto u zoni za obrt i trgovinu. Obrtnike, koje treba spasiti i čiji spas leži u modernoj higijeni, smjestiti u neku vrstu modernog bezistanu, koji neka se provlači u obliku meandra a poput široke vrpce unutar perivoja usporedno s Pavelićevom ulicom.

Moderan bazar sa svima higijenskim uredajima, sa centralno smještenim pisoirima, nužnicima, praonicama, modernim instalacijama i centralnim grijanjem, bez opasnosti požara i prokisavanja, bez opasnosti štetnog upliva vlage na skupocjene pro-

Idejna skica za regulaciju Baščaršije

okolinom. Bolji je taj prijelaz sa strane i odostraga, gdje nas uslijed parka i drveća njena visina ne bude u oči. Drveće i park su naime plastični, oblikovni elementi, koji su u stanju da povežu građevine međusobno kao i sa čovjekom.

Rušiti dakle sve, što je trošno i nevaljalo i na ta mjesta smjestiti lijepi park, u kome bi ležali svi oni kristali starih, velebnih arhitektonskih koncepcija — bez bojazni, da će ove stare arhitektonske građevine izgubiti na svojoj intimnosti i ljepoti, jer park je sa svojim niskim i visokim drvećem plastičan elemenat, koji može zamijeniti niske, stare kućice i dućane.

U takvom parku trebalo bi sačuvati sve značajnije građevine od trajnog materijala: Begovu džamiju sa okolinom, t. j. sa turbetima, grobljem i dogradnjama, pa nisku medresu sa arkadnim trijemovima, pa Morića han na stupovima, premda je od trošnog materijala — samo bi ga trebalo izolirati u parku i osloboditi od zidova u prizemlju — pa baščaršijsku i Čekrkadžinu džamiju, te Brusa Bezistan, preuređen možda u gradski muzej.

izvode — mogao bi u svakom slučaju konkurirati drugim trgovcima i obrtnicima. Osim toga kolektivnom i racionalnom izgradnjom pomoglo bi se i malo me čovjeku. Naravno, rezultat ovisi, kao i u mnogim drugim problemima, u prvome redu o dobrim arhitektima odnosno urbanistima.

TRANSAKCIJA.

Prijedlog ne bi bio potpun, kad se ne bi mislilo i na mogućnost njegove financijalne realizacije. Treba ispitati imovinsku i stalešku organizaciju i strukturu današnje čaršije. Prilikom požara Kolubare stekli smo neki uvid u to. U Kolubari je bilo bezbroj malih posjednika, od kojih je svaki imao po 4, 8 ili 16 m² prostora t. j. sve skupa bezbroj prostorija različitih vlasnika, jedan vlasnik uz drugoga pa čak i jedan iznad drugoga. Zar to nije već kao neki moderni sistem etažne svojine?

Inače je čaršija sama podijeljena u kvartove (četvrti) po zanatima: kazandžiluk, bravadžiluk, čurčiluk i t. d. Zgradom odnosno kvartom upravlja viša vlast, najčešće Vakuf, koji možda posjeduje u

tome dijelu čaršije najviše prostora. Sve u svemu: trgovačka kuća ili bazar sa stotinu obrtnika pod jednom upravom. Vlasnik prostorije nije uvijek i producent, pa prostoriju samo iznajmljuje. U boljim vremenima je najamnina bila izdašnija. Zadnjih godina najamnina rapidno pada, jer obrt i trgovina sele u zapadni dio grada, gdje su prilike povoljnije. To je vrlo značajan simptom! Još malo, pa će se općenito morati osjetiti, da su moguća samo dva izlaza: asanacija, ili vegetiranje i propast.

Nastaje pitanje: tko bi i kako mogao provesti asanaciju? Postoji zakonski postupak, t. zv. komasacija, po komu mogu općina ili sami vlasnici onih zemljišta, koja više ne odgovaraju svim potrebama, spojiti ta zemljišta u cjelinu, pa onda sortirati u zone: za promet, parkiranje, konzerviranje i za izgrađivanje, zatim korisna zemljišta podijeliti na prijašnje vlasnike srazmjerno vrijednosti udjela, koje su dali u komasaciju. Zakon o komasaciji ne predviđa izgrađivanja i dijeljenja zgrada. To je onda stvar zainteresiranih korporacija.

Pitanje je, tko da izvede takvu transakciju, koja je prilično sigurna i bez rizika. Kod namjeravane ponovne izgradnje Kolubare, Vakuf je već jednom preuzeo inicijativu i dokazao, da su takvi pothvati mogući. Osim Vakufa, na stvari je i te kako zainteresiran grad. Sama transakcija ne bi iziskivala bogzna kakvih investicija, jer bi se radilo samo o prizemnim dućanima — ali, nemoguće ju je provesti bez zakonske podloge, koju može dati jedino: sredidbena osnova (regulacioni plan).

ZAGLAVAK.

Prilikom natječaja za Tašli-han opet se je vidjelo, od kolike je presudne važnosti definitivni regulacioni plan za izgradnju pojedinih dijelova grada.

Pavelićeva ulica (Sarači) završava kod baščaršijske džamije — gdje nema pravog izlaza spram Bendbaše i Višegrada.

Od deset natjecatelja za Tašli-han, svaki je donio drugo rješenje, jer nije imao podatke sredidbene osnove, koji jedino mogu indicirati ispravno rješenje toga kompleksa. Stvar je moguće sasvim drugačije rješavati, kad je ulica određena za pješački promet a kolni promet prebačen duž Miljacke i Pavelićeve ulice.

Vakuf, koji je raspisao natječaj za Tašli-han, trebao je zapravo tražiti urbanističko rješenje ne samo Tašli-hana i njegove okoline, već čitavog grada od kolodvora do Bendbaše, a to naravno prelazi dužnosti Vakufa i spada u kompetenciju gradskog poglavarstva: Tašli-han se je naime pokazao kao čvor na užetu, koji nije moguće ni svezati ni razvezati, a da se ne pokrene čitavo užje.

SMIJE LI SPOMENIK U SREDINU TRGA*)

(Prilog pitanju regulacije Tomaševićeva trga)

Da dobijemo neki kriterij ogledajmo najprije položaje česama i spomenika na starim i sredovječnim trgovima!

Na rimskim forumima ne nalazimo spomenike u sredini trgova. Pogledajmo samo kod Vitrova, koji veli: »Sredina trga nije za spomenike, već za gladiatore!« Što se više približavamo novijem vremenu (gdje spomenici ulaze u sredine trgova), pitanje postaje sve zamršenije — kao da izmiče svakom kriteriju. Međutim je u tome razvoju Mihelangelov David tako vanredno smješten, da ni ne trebamo ići mnogo dalje.

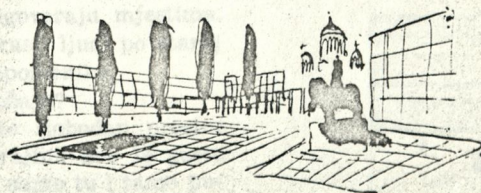
Ovako smo prispjeli do zagonetke podsvijesnog, umjetničkog osjećaja, koji je kod starijih majstora stvarao čudesa bez zakona, bez paragrafa — dok smo mi danas uvjereni da ravnalom, šestarom i geometrijom možemo riješiti najsuptilnija umjetnička pitanja!

Tu i tamo u pojedinim slučajevima još izgleda, da nam je moguće razabrati zakone podsvijesnog stvaranja, t. j. pronaći razloge i navesti argumente: zašto koja stvar dobro djeluje — u drugom slučaju opet sve izgleda drugačije pa se opire svakoj formulaciji. Ali ipak, možemo bar pokušati, razumom dokučiti stvari. Po svemu naime izgleda, da smo mi već davno izgubili prirodni osjećaj, koji bi nas podsvijesno mogao dovesti do ispravnog shvaćanja. Potrebno je pristupiti liječenju kronične bolesti u nama t. j. geometrijske pravilnosti, liječenju sa protuotrovom razumljive teorije. Samo tako opet možemo postići slobodnu koncepciju starih majstora i opet svijesno upotrebljavati sredstva, koja su u doba žive umjetnosti podsvijesno vodila vodila umjetnika.

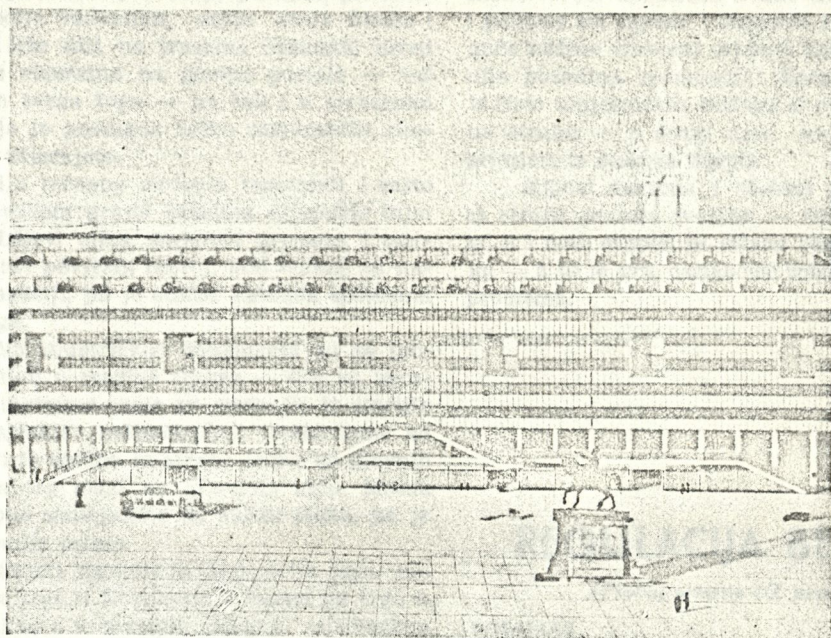
★

Nabačeno pitanje izgleda skromno i usko ograničeno — ali ipak je teško na nj riječima odgovoriti. Možda će nam primjer iz svakodnevnog života pomoći preko teških definicija — međutim, već unaprijed molim, da mi se oprostí banalnost tog primjera.

*) Vidi C. Sitte: Städtebau.

Tomaševićev trg, Sarajevo

Regulacija
Jelačićeva trga,
Zagreb

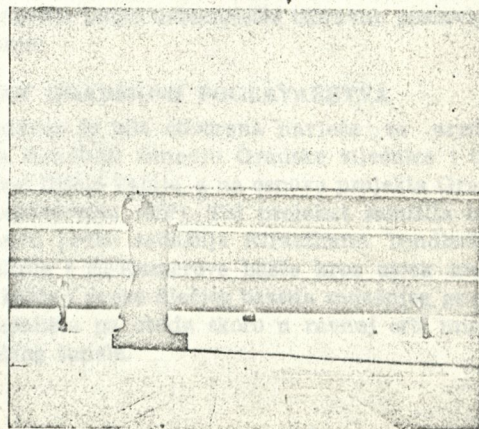
Spomenik
pomaknut u os
ul. Stipe Javora

Zanimivo je, kako kod djece, kad modeliraju, crtaju ili kad se igraju, ima uvijek ponešto od onoga, što nalazimo u sirovim umjetničkim tvorbama primitivnih naroda. Nešto slična možemo zapaziti,

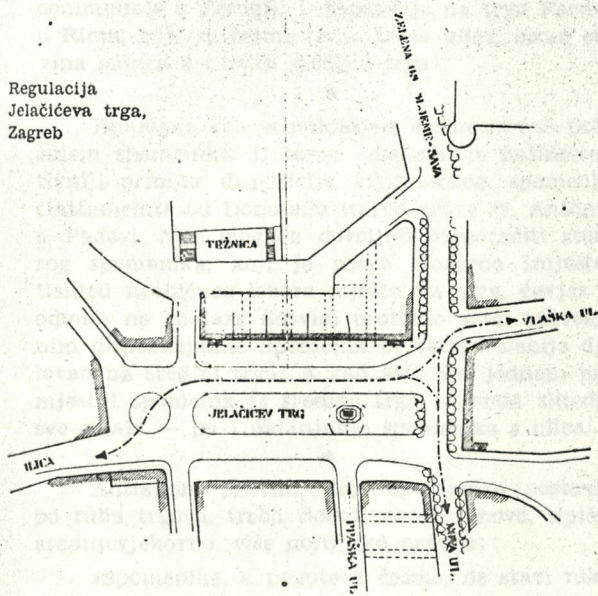
prometa netaknuta mjesta. Djeca upravo na takva mjesta stavljaju svoje snjeguljiće. Samo na tim mjestima naime ima dovoljno čistoga snijega! I upravo na takvim od prometa netaknutim mjestima leže u starim gradovima česme i spomenici! Stvar ćemo još bolje razumjeti, ako si predložimo, kako je došlo do takvog smještaja spomenika na trgu u srednjem vijeku odnosno u renesansi.

Ispočetka su bili trgovi nepopločeni i neizravnani. Između izvoženih i razgaženih puteva stršila su zemljana ostrva kao manji ili veći otoci i otočići — kako to još i danas biva na selu. Pa kad na tome prostoru treba postaviti česmu, posve je prirodno, da je ne postavljamo na put, već na koje od tih ostrva, između komunikacionih linija. Ako selo vremenom naraste i postane veća naseobina, trg se uslijed većeg blagostanja izravna i poploči — ali

Spomenik Grgura Ninskog ispred Izložbenog paviljona
u Parizu, natječajni projekt

Regulacija
Jelačićeva trga,
Zagreb

ako pogledamo, kako djeca postavljaju svoje spomenike. Mislim spomenike od snijega — snjeguljiće. Mjesta, gdje ih postavljaju, odgovaraju mjestima, gdje će u danim prilikama i odrasli ljudi po staroj metodi smjestiti svoje česme i spomenike.

Kako je došlo do toga položaja?

Vrlo jednostavno: Zamislite slobodan prostor na kakvom trgu, negdje u pokrajini. Sve je gusto zasniježeno. Razgaženi i utrti su samo tu i tamo putevi — prirodne komunikacione linije, proizašle iz samog prometa. Između njih ostaju nepravilna, od

česma ostaje na svome mjestu! Vremenom se možda zamijeni novom, skupocjenijom, ali najčešće se njeno mjesto ne mijenja. I tako ima svako od tih mjesta svoje značenje i svoju povijest, pa ćemo sada možda bolje razumjeti, zašto stare česme i spomenici ne leže niti na trasama prometa, usred trgova, niti u vizurama na glavne portale — već najčešće izvan svega toga — pa čak i u sjevernim zemljama, gdje je postupak teško rastumačiti rimsko-antiknim utjecajem.

Na temelju rečenog možemo razumjeti i zašto spomenik u svakom gradu zauzima drugačije mjesto na trgu. Izljevi ulica, smjerovi prometa i ostrva trga, a i čitav povijesni razvoj, kod svakog su naime grada drugačiji, pa je odatle katkada spomenik i u sredini trga.

Po novijim simetričkim šablonama su se spomenici postavljali u sredine trgova — dok su upravo česme na trgovima, koje su proizašle iz starijih dispozicija, najčešće nesimetrično postavljene na ostrva trgova i to obično sa strane jedne od glavnih ulica, koja na trg ulazi na glavnom uglu. Možda je tu nekad bilo napajalište za vučnu stoku, pa je kod toga i kasnije ostalo.

Lijepi primjeri navedenih dispozicija jesu: položaj česme na trgu u Nürnbergu i česme na trgu u Rothenburgu kao i u mnogim drugim njemačkim gradovima. I dok je položaj nürnberške česme kasnije oponašan u mnogim drugim njemačkim gradovima, to je položaj rothenburške mnogo rjeđi. Ali, nikada česma nije u geometričkom središtu trga! Vidi primjere iz Italije. Česma ispred palazzo vecchio na Signoriji u Firenci i česma ispred palazzo comunale u Perugiji i dispozicija na trgu Farnese u Rimu, gdje su česme izvan trasa ulica, izvan osovina palača a i izvan središta trga!

★

Analogno kao sa položajem česme je i sa položajem spomenika. U tome pogledu je najinstruktivniji primjer dispozicija konjaničkog spomenika Gattamelate od Donotella ispred crkve sv. Antonija u Padovi. Nije moguće dovoljno preporučiti studij tog spomenika, koji je posve moderno smješten. Uslijed neobičnog izbora mjesta na trgu, čovjek se odmah ne snalazi. Sasvim protivno svim suvremenim dispozicijama. Spomenik bi daleko slabije djelovao na sredini trga! A kad smo već jednom premjestili spomenik iz sredine trga — onda slijedi i sve ostalo — pa i uklanjanje spomenika s ulice.

★

Antiknom pravilu, koje spomenike postavlja po rubu trgova, treba dodati drugo, novo, tipično srednjovjekovno, više nordijsko pravilo:

»Spomenike, a pogotovo česme, ne stavi nikada na mrtve točke tržnog prometa!«

Jedan sistem se može s drugim i preplesti — no u svakom slučaju treba izbjegavati prometne smjerove, njihova križanja i sredine trgova, te u opće srednje osovine — ako želimo efekat, koji će nas i umjetnički zadovoljiti.

Značajno je, kako se pri tome zahtjevi prometa podudaraju sa zahtjevima umjetničkog djelovanja — što je u ostalom i razumljivo, jer održavanje slobodnog prometnog smjera znači i održavanje slo-

bodnog vizurnog smjera. Sa spomenikom naime ne smijemo zakloniti pogleda na glavne portale i na istaknute oblikovne dijelove zgrada na trgu i tome slično — jer spomenik ovako smješten kvari vidike i poglede na zgrade i obrnuto. Bogato i na sve moguće načine članjeni dijelovi zgrada su najnepodjednija pozadina spomenika! Spomenik mora dakle i iz čisto umjetničkih razloga iz srednjih osovina trga na stranu — o čemu nam najuvjerljivije govore primjeri iz staroga Egipta:

Kipovi faraona i obelisci smješteni su uvijek sa strane portala svetišta — slično kao Gattamelata, a i mali stupići sa strane ulaza na crkvenom trgu — a to je sva, danas već teško shvatljiva — tajna problema.

REGULACIJA BENDBAŠE

(Proboj arterije I-Z prema istoku)

POLOŽAJ

Ako u Sarajevu ima helenizma, onda se to najbolje očituje u tome predjelu: kamene hridine otegle su se s jedne strane do Bijele Tabije, malo niže je Žuta Tabija i kavana Jekovac sa stotinu divnih pogleda na grad — sve prekrasno smješteno — oдавde se dalje put spušta serpentinama u sutjesku Bendbaše do Šabanove kavanice na vodi, iznad koje je s druge strane Babića bašča, pristupačna puteljkom i malim mostom preko Miljacke iz Bendbaše. Sve u svemu kao da je to modelirala božja ruka! Velebnost tog dramatičnog kutića grada vidi se iz priložene skice, a spominje je čak i narodna pjesma:

»Kad ja podoh na Bendbašu...«

Iako primitivno, i danas u raspadanju, ipak je ovdje sve osebuju lipepo.

U tome kutiću završava arterija Istok-Zapad odnosno buduća autostrada Sarajeva. Pravog izlaza tu nema. Put, koji ovdje danas postoji, toliko je uzak i krivudav, da se to protivi svim pravilima suvremenih samovoznih puteva. A ipak je to jedini izlaz Sarajeva prema istoku i Višegradu.

Treba dakle zagristi u tu jabuku i bez sentimenta udovoljiti suvremenoj potrebi i na razumnoj osnovi riješiti jedno urbanistički ispravno postavljeno pitanje!

PROJEKT GRADSKOG POGLAVARSTVA

Nedavno je bila odobrena navjera za uređaj puta na Bendbaši između Gradske vijećnice i tunela ispod Bijele Tabije, a na osnovu projekta Gradskog poglavarstva (GP). Taj projekat zamišlja buduću cestu preko sadašnje Kiraethane, bendbaške pučke škole i El-Kamerove bašče kroz usjek hridi Babića bašče i preko dječjeg bazena sadašnjeg gradskog kupališta pa otuda skoro u ravnoj crti mimo bendbaškog tunela.

Na taj način bi Miljacka dobila novo korito ispod duboke usjekline Babića bašče. Današnje korito rijeke ispod Jekovca pretvorilo bi se u jezero. Postojeći put na Bendbaši ostao bi samo za pješački promet, a oslobođeno i porušeno zemljište pretvorilo bi se u zeleni perivoj.

TEHNIČKI PROBLEM — PROTUPRIJEDLOG

Promet se je u Sarajevu razvijao kao i u svakom drugom gradu. Najprije su bili puteljci za magarce, zatim putevi za konje i kola, dok se danas postavlja pitanje samovoznih cesta i autostrada. Suvremeni propisi za autostrade traže slobodne vidike za samovoze na cesti na tolike i tolike duljine, krivine sa tolikim i tolikim najmanjim polumjerima, tolike i tolike najveće uspone, itd. Sve te zahtjeve treba u konkretnom slučaju koordinirati sa biološkim i urbanističkim zahtjevima položaja. Kod toga nas u glavnom dva postupka mogu dovesti do rješenja: prvi je onaj, koji gazi prirodu, a drugi onaj, koji joj se prilagođuje.

GP je sa svojim projektom izabralo brutalniji put. Žestoko zahvata u prirodu i ruši čitav ogranak hridine ispod Babića bašče, koji se danas postepeno spušta u Miljacku.

Moramo se pitati, da li je ovakvo rušenje jedino ispravan put ili je moguće spomenuti ogranak zaobići, a ipak udovoljiti tabeli internacionalnog turizma za gradnju autostrada?

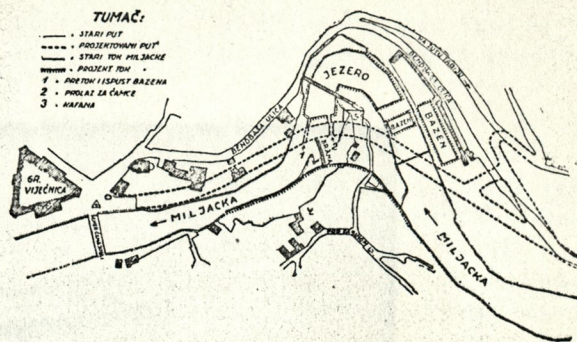
Neidhardt je pošao drugim putem. Ogranak hridne ispod Babića bašče ostavlja netaknutim, zadržava istu krivinu ceste kao i GP, ali je priljubljuje postojećem putu i vodi po sjevernom, sjenovitom rubu Bendbaše. Dakle sunčani dio na istočnom kraju ostavlja slobodnim — za jezero i kupalište.

SREDIDBA VODNOG SPORTA

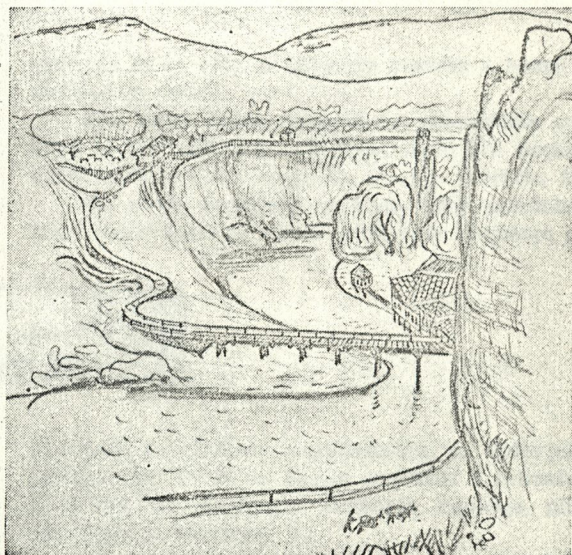
Jezero, koje GP predviđa, nastalo je iz potrebe, da u kupalištu bude čista voda, kad je Miljacka zagađena. Pošto razina nove ceste ostaje ista kao i kod današnjeg puta, lako je između jezera i Miljacke — a ispod ceste — smjestiti propuste za čamce i vodu.

Jezero, kakvo GP zamišlja, ima dapače i svojih romantičnih čari — Böcklinske kompozicije otoka smrti — ali baš ne odgovara zdravstvenim i sportskim uslovima, jer je zamišljeno u zapadnom, vlažnom i hladnom oknu Bendbaše. Mnogo bi bolje odgovaralo toj svrsi zemljište istočno od postojećeg bazena, da ga nije GP svojom cestom zatvorilo. Ovo se mjesto mnogo bolje otvara popodnevnom suncu nego li ono okno visokih hridina, gdje sunca nema već u 17.30h, dok ga ovo mjesto ima još u 20.30h, što je od velike važnosti, a pogotovo za sport sa čamcima.

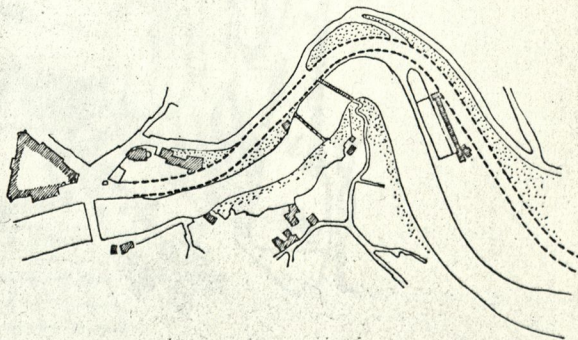
Jezero onog opsega i oblika, kakvo ga predviđa GP, nije toliko važno, koliko je važna potreba, da se postojeći bazen produlji i da se na taj način stvo-

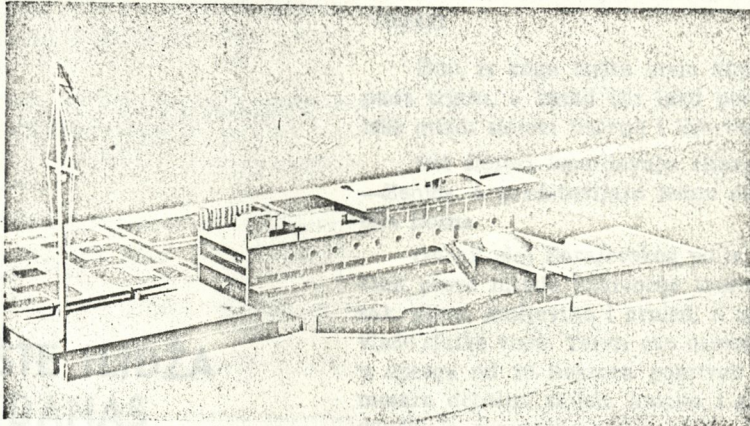
Projekt gradskog poglavarstva

Bendbaša

Protuprijedlog

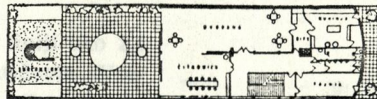
Tip klubskog doma

ri dovoljno mjesta za kupaće. Produljenjem bazena na istočnu sunčanu stranu povećali bismo frekvenciju kupališta, koja je kod kružnog centralnog oblika, kakav zamišlja GP, znatno reducirana, jer nema dovoljno dugačke obale. Problem kupališta naime nije pitanje samo nekolicine odabranih kupaca, već je to pitanje širokih slojeva pučanstva. Treba dakle

tako, da bi se voda iz Miljacke puštala u bazen samo kad je čista.

Ako novu cestu prilagodimo postojećem putu, kako to Neidhardt predlaže, neće biti prekinut kontinuitet razvoja kupališta (kao u projektu GP).

Na ovom zemljištu je onda lako usredotočiti čitav vodni šport sa svima potrebnim klupskim pro-

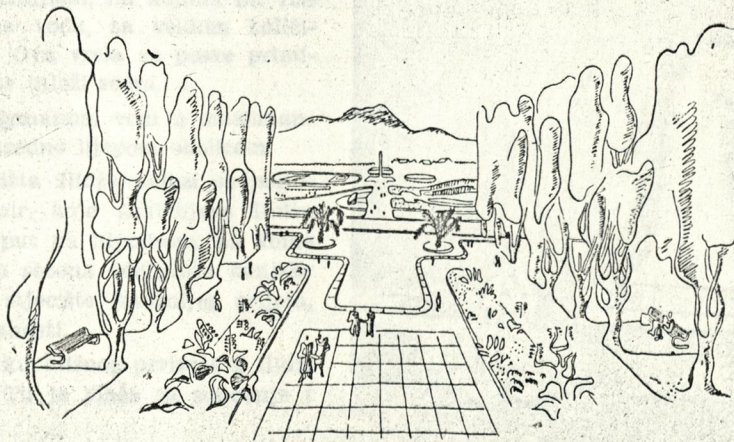

Tlocrt

stvoriti mogućnost za kupanje tih širokih slojeva. Najidealnije mjesto za to je istočno od postojećeg bazena sve do bendbaškog tunela, t. j. tamo, gdje se već i danas najviše kupaju seljačka djeca. Na tome mjestu je korito Miljacke toliko prošireno, da bi tamo moglo stati i jezero u obliku slobodnog bazena i Miljacka, odvojeni jedno od drugoga nasipom

storijama za športske manifestacije, za tjelovježbu, igranke itd. Tu bi se moglo smjestiti i sklizalište, pa bi bilo sve na okupu: sklizanje, kupanje, plivanje, šport sa čamcima itd.

Stvar svakako zaslužuje, da se još jednom ispita prije nego li se pristupi izvedbi — a u vezi sa regulacijom Sarajeva.

Point de vue — Trebević

Aleja Iliđže

RAZONODA

KUPALIŠTE ILIDŽA OD DANAS

SITUACIJA

Kupalište Ilidža (vidi Građevinski Vjesnik, Zagreb 1938.) leži na pruzi Sarajevo—Mostar—Dubrovnik, na zapadnom dijelu Sarajevskog polja, ispod planine Igmana.

Ilidža je od Sarajeva udaljena 25 minuta vlakom. Između oba mjesta saobraća skoro svaki sat po jedan vlak tamo i natrag. Osim toga postoji i autobusna veza.

Sa kolodvora Ilidže vodi u ravnoj liniji oko 2,5 km duga sjenovita aleja prema romantičnom »Vrelo Bosne« ispod Igmana. Tu se nalaze ribnjaci pastirva i ljetni restaurant. Ovaj kraj je već od vjeka omiljeno izletišta kupališnih gostiju i Sarajlija. U toplim ljetnim danima oni nalaze ovdje pravo utočište, te se opajaju svježim zrakom i prirodnom ljepotom.

★

Na podnožju Igmana, 3 km od Ilidže, leži selo Blažuj. U njemu ima zemljišta, na kojima na više mjesta izvire mineralna voda, sa velikim količinama ugljične kiseline. Ova vrela su posve primitivni otvori, oko kojih se taloži sedra.

Cesta pod samim Igmanom vodi u muslimansko selo Hrasnicu, s vanredno lijepom okolicom.

Nedaleko od kupališta Ilidže nalazi se poljoprivredna stanica Butmir, koja snabdijeva Ilidžu mlijekom. Odavde vodi put na hipodrom, na kome se za vrijeme kupališnih sezona održavaju konjske trke. Ove su ne samo stjecište imućnijeg svijeta, već prave narodne svečanosti.

Neposredno pokraj kupališnog perivoja u Ilidži teče rijeka Željeznica. Tu je plaža za sunčanje i kupanje u hladnoj vodi.

S druge strane Željeznice je malo naselje Stara Ilidža sa željezničkom postajom, od koje se odvaja željeznička pruga za Mostar i kupalište Ilidžu.

Ogranak pruge za kupalište Ilidžu obilazi je u velikom luku i to vjerojatno zbog toga, da bi se time dobilo što više slobodnog zemljišta za izgradnju mjesta.

VRELO

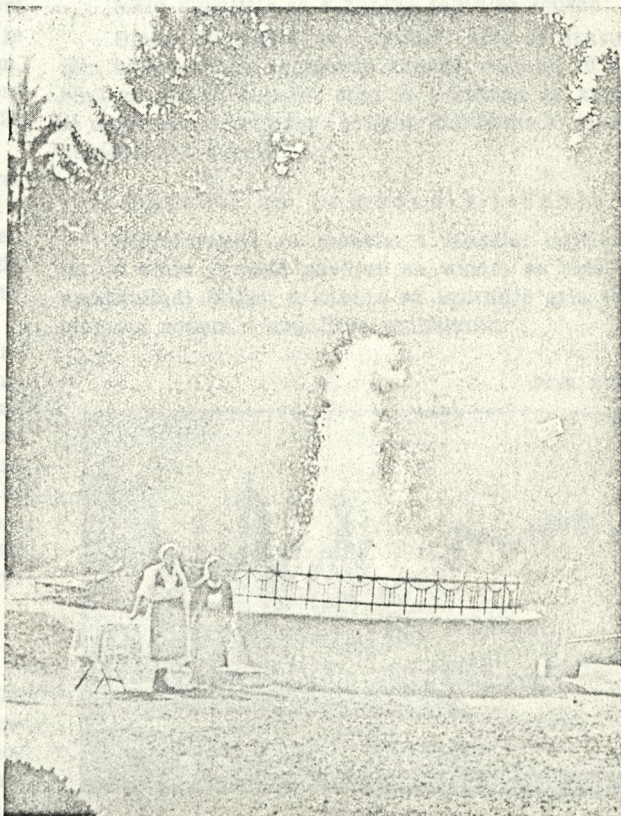
Dno, iz koga izvire vrelo kupališta Ilidže, pripada triasu, a iznad tih jako poremećenih slojeva leže mlađi slojevi triarne i kvarterne periode.

Ovi slojevi ispunjavaju čitavo korito Sarajevo—Zenica, a predstavljaju jednu od najvećih depresija Bosne.

Gornji sloj Sarajevskog polja, debljine 4—6 m, čine posve mlade kvarterne tvorbe: šljunak, pijesak, glina, muljevina i crnica, a ispod njih se podvlače slatke vode. Teren oko samog kupališta Ilidže u opsegu od 20 hektara pokriven je još i sa 3—8 metara debelim slojem kalcita i aragonita, koje je izlučivala sumporno-kisela voda.

Gdjegod se ovaj pokrov provrti, naiđe se na termalnu vodu.

Vrelo

Prava formacija termi leži valjda još mnogo dublje ispod tercijarnog sloja i nalazi se vjerojatno u paleozojskom, a možda čak i u metamorfnom sloju.

Termalna je voda u toku vremena probijala na raznim mjestima sedrasti pokrov u obliku brda i dok se je jedan otvor zabrtvio talogom, termalna je voda tražila drugi, na drugome mjestu — pa otuda brežuljci:

»Zmijina stijena«, na desnoj obali rijeke Željeznice a preko željezničke pruge (tu je bilo vrelo i u davnim vremenima); stijena se sastoji iz taloga sedre iz termalne vode.

Druga ovakva stijena nalazi se na lijevoj obali Željeznice, tik do današnjeg vrela. Ona tvori brežuljak zvan Akšamluk. Na podnožju tog brežuljka danas izvire voda. Na tome mjestu nalazilo se je vrelo i u tursko doba.

U tursko doba vrelo je tvorilo izvorčić sa svega 0,25 l vode na sekundu.

God. 1892. htjela je Austrija povećati kupalište i pronaći novi, izdašniji izvor, što joj je i uspjelo. Izvrtalo se je na istom mjestu vrelo sa visinom mlaza 4—5 m, sa 16 l vode na sekundu, a sa temperaturom od 58° C. Ovo je vrelo ozidano betonom u obliku okruglog bazena.

No, u toku vremena su se otvori toga vrela uslijed taloženja sedre začepili i tako je god. 1928. spao kapacitet vrela na 4 l na sekundu. Trebalo je dakle poduzeti nove mjere, da se izvor posve ne začepi i da vrelo ne iščezne.

Tako se je počeo god. 1929. bušiti na drugom mjestu, u blizini današnjeg vrela. Pronađeno je novo vrelo sa 4—5 m visokim mlazom i 12 l vode u sekundi, temperature 59° C. Međutim su se ovi otvori, kao i dovodne cijevi, brzo začepili, tako je već god. 1933. visina mlaza iznosila samo još 2 m, a odvodne cijevi, koje su se prije čistile početkom svake sezone, trebalo je sada čistiti svakih 15—25 dana, čime je poremećivan i pogon kupališta.

Napokon je prekriven prostor iznad novog vrela staklenim krovom, a cijev u vrelu, u dubini od 6 m, odvojena i nov ogranak odveden koso, u bazen starog vrela. Opazilo se naime, da termalna voda u dodiru sa zrakom brže taloži i da granica inkrustacije siže u vrelo do 6 m duboko.

Tako se termalna voda, koju danas upotrebljavaju za liječenje, sakuplja u okruglom bazenu starog vrela, odatle gravitacijom otiče u 2 bazena za liječenje u Novom kupalištu i u 4 bazena za rashlađivanje vode sa po 150 do 200 m³, koji se nalaze usred perivoja (ovaj je način toliko zastario, da bi ga trebalo zamijeniti novim sa otvorenim cijevima). Osim toga ima još i svako kupalište svoj poseban reservoir s hladnom i toplom vodom, koja se crpi iz samog vrela odnosno bazena za rashlađivanje.

Kupalište

Historijat: God. 1898. otkriveni su, prilikom izgradnje rezervoira, u blizini vrela ostatci starih zidova, a prilikom kopanja jama za temelje hotela »Velebit« — krasan mozaik i prostorije s ostat-

cima hipohausta (rimski način grijanja), te velik broj raznih rimskih sudova, oruđa od stakla, ilovače i metala, zatim nakita, fibula, instrumenata i t. d., koji se sada nalaze u sarajevskom muzeju. Mnogo prije toga, god. 1887., nađen je prilikom proširivanja izvornog vrela, i to usred sedre, dobro sačuvan rimski novac iz doba cara Antonija Pija (138.—161. posl. Kr.). Iz svih tih nalaza može se zaključiti, da je Ilidža bila već u rimsko doba dobro posjećeno kupalište, da je izgrađeno vjerojatno u I. stoljeću poslije Krista, da je bilo u procvatu u II. i III. stoljeću i da je to kupalište bilo nekim nasiljem porušeno i uništeno krajem IV. stoljeća.

★

Za vrijeme okupacije Bosne god. 1878. postojala je u Ilidži još iz prijašnjih vremena primitivna građevina sa 2 kubeta i 2 bazena, između kojih je izvirala topla voda. Pored ove zgrade, na mjestu sadašnje »Bjelašnice« postojao je i han, kao utočište za bolesnike. Ove zgrade bile su svojina erara i ustupane su najprije besplatno, kasnije su prihodi od liječenja upotrebljavani za uzdržavanje obrtnog školstva.

Današnje kupalište Ilidža sagrađeno je tek poslije okupacije, nakon godine 1886, a prostire se u kupališnom perivoju površine 19 hektara. Način izgradnje u tome perivoju je paviljonski. Pored navedenog vrela i bazena, tu se nalaze još ovi objekti:

a) Četiri zgrade za kupanje:

Staro kupalište sa 14 kabina;

Novo kupalište sa 14 kabina i dva bazena, koji se upotrebljavaju odvojeno, po spolovima, sa vodom temp. 30° C;

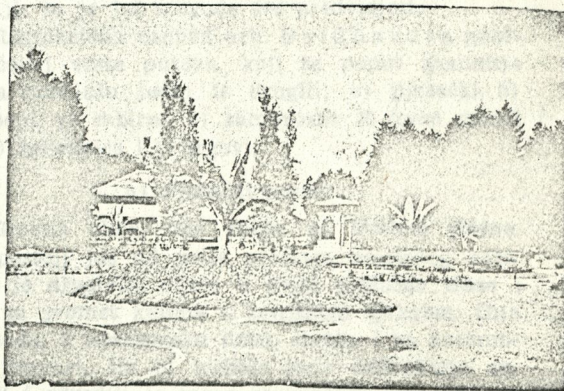
Malo kupalište sa 6 kabina samo za ženske;

Blatno kupalište sa 3 odjela: odio sa luksuznim kabinama za sumporne kupelji; odio sa 16 kabina za blatne kupelji; odio sa 5 kabina za kupke sa ugljičnom kiselinom i drugim kabinama za medicamentarne kupelji.

b) Objekti za pomoćno liječenje:

Hidroterapija sa muškim i ženskim odjelom; tik do vrela je mali paviljon sa vodom za piće; u neposrednoj blizini 6 kabina za ispiranje grla termalnom vodom i kupališna ambulanta.

Park Ilidže

c) Stambene zgrade:

Hoteli: »Trebević«, »Velebit«, »Bjelašnica« i »Terapija«. Osim ovih hotela ima još i u samoj namjenskoj zoni nekoliko privatnih vila, penzionera i hotela.

d) Razonode:

Usred perivoja je restaurant sa terasom u osi perivoja, do terase muzički paviljon i pozornica za variete;

Ispred hotela »Velebit« su 2 tenis-igrališta, a na brežuljku »Akšamluk« i iza Hidroterapije je turska kavana na slobodnom prostoru. Zapadni dio parka zauzima zvjerinjak i pučko zabavište.

PODATCI O FREKVENCiji KUPALIŠTA ILIDŽE

Kupalište se, po staroj tradiciji otvara svake godine na Đurđev-dan, a kupališna sezona traje do mjeseca listopada. Za ovo vrijeme ima Ilidža 1500 do 2000 gostiju.

Mnogo veći broj kupališnih gostiju dolazi iz Sarajeva preko dana, a napose nedjeljom. Ovi se ljudi kupaju, liječe i opet vraćaju svojim kućama u Sarajevo. Broj ovakvih gostiju odnosno posjetilaca iznosi oko 250.000—300.000 u sezoni.

Karakteristični pogledi

Ilidža leži u trokutu između Igmana, Bosne i Željeznice. Vezana je sa Vrelom Bosne ravnom dugačkom alejom zasadenom visokim platanama.

Ilidža danas leži između dvije atrakcije: Vrela Bosne i hipodroma.

Ilidžu dakle tvore tri centra: Vrelo Bosne, kupalište i hipodrom.

★

Ilidža ima u glavnom tri vrste puteva: a) tangencijalne, b) prolazne i c) obilazne.

a) Tangencijalni je put Sarajevo-Mostar; on tangira naselje Ilidže.

b) Prolazni je put Sarajevo-Ilidža. On je godine 1937. proširen i taracan.

c) Obilazni ili periferijalni putevi Ilidže jesu: Ilidže — Vrelo Bosne — Blažuj — Stara Ilidža; Stara Ilidža — Butmir i hipodrom; Ilidža — Hrasnica.

KUPALIŠTE ILIDŽA
OD SUTRA

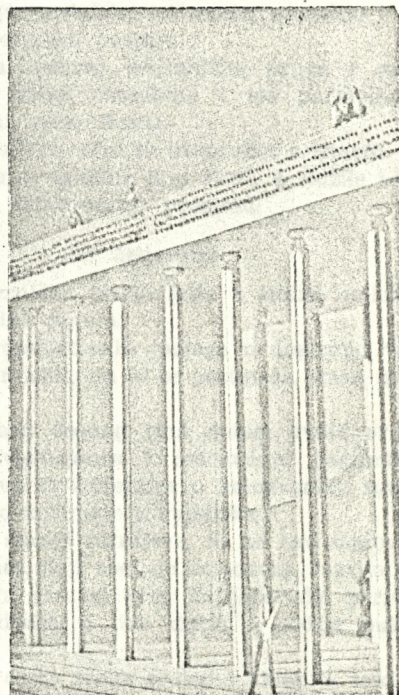
Dispozicija: a) prometni problem; b) stambeni problem; c) razonode; d) inženjerski radovi.

(Rimskim brojkama numerirane alineje označuju urbanistička načela, dok se arapske brojke odnose na legendu Neidhardtove regulacije.)

PROMETNI PROBLEM

I. Prašina i vlaga su najveći neprijatelji života i razvoja svakog kupališta; automobilski promet treba dakle izlučiti iz stambenih predjela.

II. Cestovna mreža je zamišljena prema modernim urbanističkim principima, t. j. na osnovu diferencijacije puteva prema njihovoj svrsi — za

Kolonada

razliku od starih principa, gdje ova diferencijacija nije svjesno i određeno provedena.

Ilidža, srećom, do danas još nije toliko izgrađena, da bi se moglo govoriti o nekoj pogrešnoj izgradnji: tu je još moguće sve predvidjeti.

Regulaciona osnova arh. Neidhardta predviđa četiri vrste puteva, koji se poput grananja drveta razvijaju jedni iz drugih: a) pješački, b) stambeni, c) sabirni, d) samovozni. K tome dolazi još: e) željeznica i f) trgovi.

a) Pješački putevi

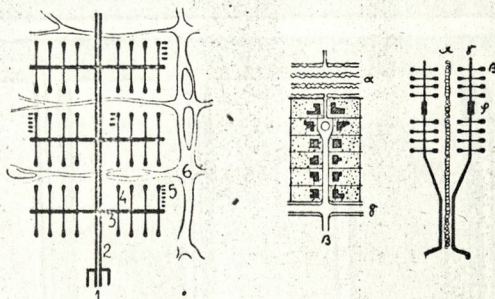
Glavna aleja veže Ilidžu sa Vrelom Bosne. Ona postoji još od prije prošloga svjetskog rata. Četiri je drvoreda dijele u dvije pješačke staze i cestu za promet kolima s konjskom spregom. Ona je dosada, u nesezonsko doba, služila i za automobilski promet, što bi trebalo sada definitivno zabraniti i odrediti je samo za pješake i za promet

kolima, jer je romantični način šetnje kolima ovdje udomačen i lijep.

Na taj način dobiva kupališni perivoj svoje produženje, koje se proteže sve do Vrela Bosne, pa i samo vrelo Bosne prelazi time u sklop toga perivoja. S lijeve i s desne strane predviđaju se nova naselja. Taj perivoj treba dakle da bude kičma svega naselja.

2. Da bi se prekinula monotonija ove aleje, u sredini je proširena u park pravokutnog oblika.

3. Dok danas aleja svršava ispred željezničke postaje u mračnom prostoru bez cilja, to je regulacija produžuje kroz kupališni park, u ravnoj liniji prema rijeci Željeznici s vanrednim pogledom

Diferencijacija puteva — Grananje

na rijeku Željeznicu, na otok za zabavište, zooški vrt, sportski forum, poljoprivrednu školu Butmir, Sarajevsko polje, pa dalje na Trebević (v. sliku na str. 262).

4. Spojnice između ove aleje i stambenih puteva naselja služe samo pješacima.

5. Ostali pješački putevi u perivojima zamišljeni su na način engleskih parkova.

β) Stambeni putevi

6. Stambeni putevi odvijaju se u obliku rebara od sabiranih, kolskih i samovoznih puteva i tvore čorsokake. Širine su 3-6 m između predbašča, i bez pješačkog pločnika — obzirom na slabu frekvenciju, ali i iz ekonomskih razloga, da bi se na taj način forsirala jeftina izgradnja.

III. Taj način izgradnje stambenih ulica omogućuje individualizaciju pojedinih dijelova naselja. Po njemu se na krajevima stambenih puteva stvaraju mali trgovi, koji koncentriraju život u naselju oko pojedinih čvorova.

γ) Sabirne ceste

7. Sabirne ceste su kolski i samovozni putevi, koji sabiru promet iz stambenih ulica; širina kolnika 6 m sa pločnicima sa svake strane; ukupna širina dakle cca 9 m između predbašča.

δ) Samovozne ceste

8. Glavna samovozna cesta vodi od Sarajeva prema Mostaru, preko rijeke Željeznice, gdje se prema regulacionoj osnovi odvoja u novom i većem luku od stare ceste, prelazi preko željezničke pruge nadvožnjakom (podvožnjak je zbog podzemnih voda nemoguć) i produžuje put prema Blažuju, odnosno Mostaru.

Od ove saobraćajnice se prema Ilidži odvajaju četiri samovozne ceste:

9. jedna uz rijeku Željeznicu a tri novoprojektirane idu:

10. prva, uz park i hotel »Velebit« do željezničke postaje,

11. druga, nedaleko od mosta, zapadno i okomito na željezničku postaju i

12. treća, pokraj željezničke pruge i prema aleji skreće izvan naseobine i ide paralelno sa alejom, prema vrelu Bosne.

Automobilске ceste su dvoprune a između njih je zaštitni pojas zelenila 2 m širok, a služile bi većinom brzom samovoznom prometu.

ε) Željeznica

13. Željeznička pruga stiže u Ilidžu obilaznim putem, u obliku zavoja.

Iz eksproprijacionih razloga u dogledno vrijeme je teško misliti, da bi se postojeća trasa mogla promijeniti.

14. Postaja čeonog tipa dolazi ovdje sve do kupališnog restoranta i omogućuje pacijentima izravan pristup iz željeznice u kolodvorsku zgradu, a zatim preko kolonade u kupalište.

15. Ovo stanje zahtijeva, da se sav samovozni i kolski promet, koji vodi do kolodvora, razvija preko ceste, koja prolazi kroz najljepši dio perivoja, time ga razdvaja u dva dijela i podiže buku i prašinu.

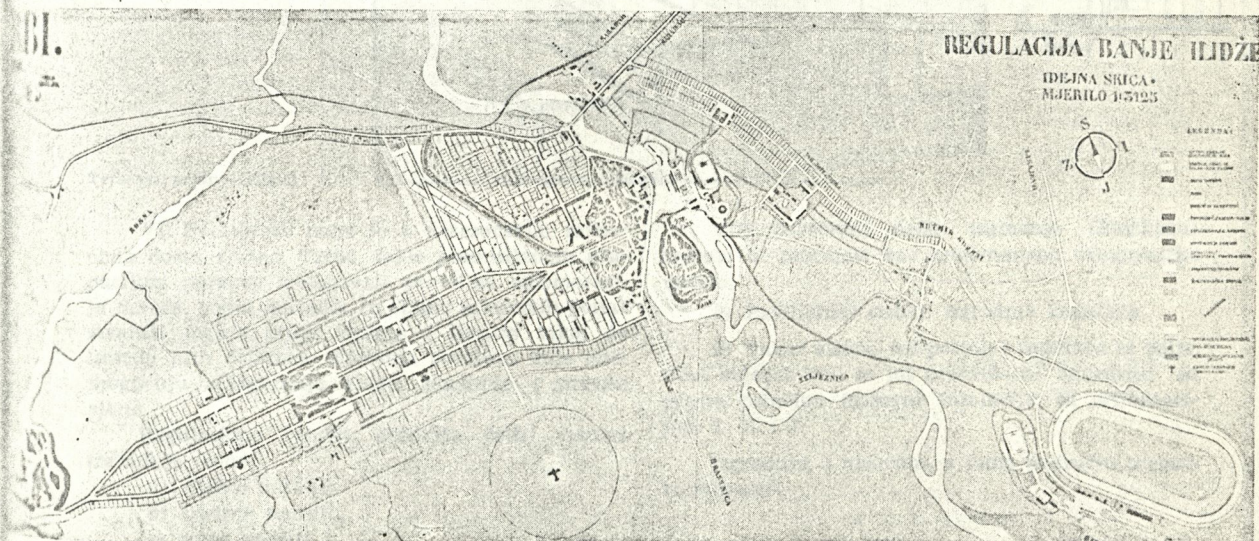
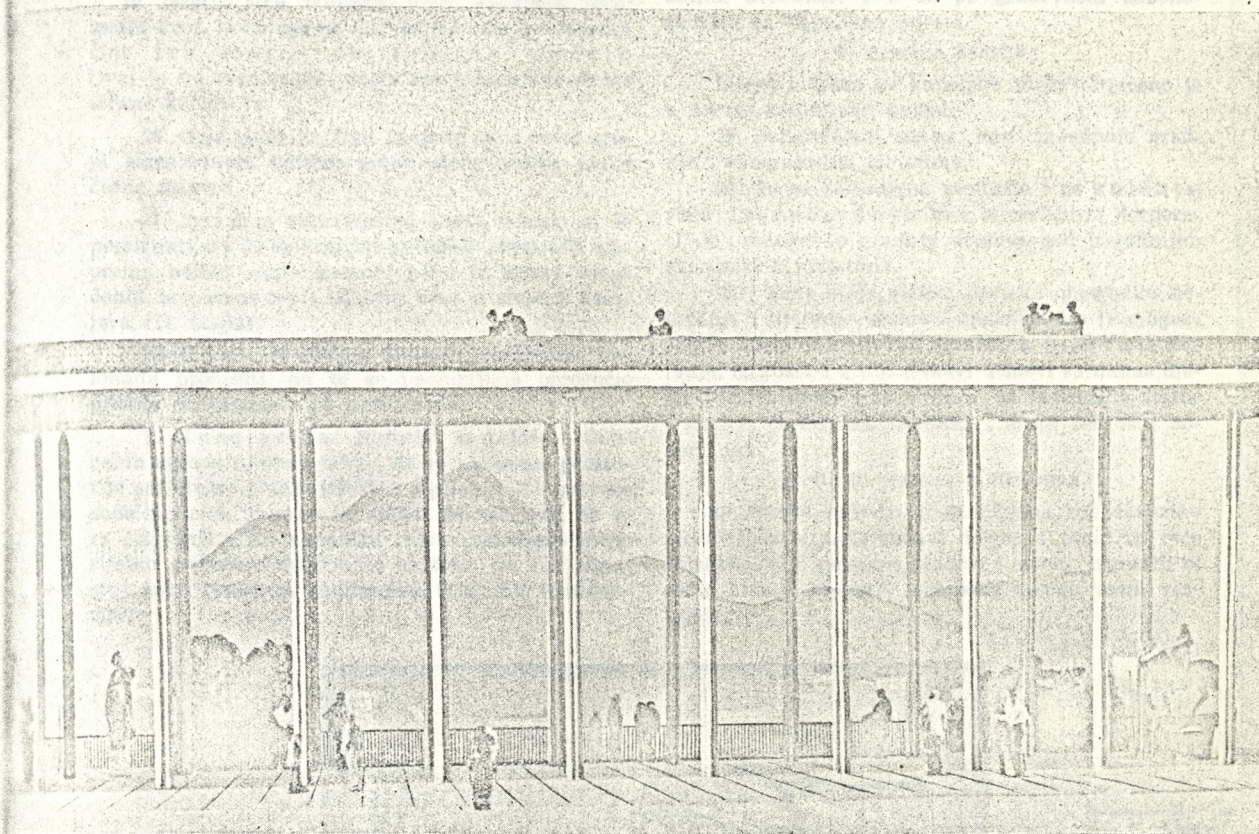
16. Ovu cestu treba svakako ukloniti, tako da ostane perivoj homogen samo za pješake, a mjesto nje treba provesti novi automobilski put sa najkraćom trasom od mosta do željezničkog kolodvora, kako je to, u ostalom, već spomenuto kod samovoznih cesta.

17. Uz željezničku prugu predviđa se uzdužni park kao zaštitni pojas protiv buke i dima od željeznice. Istodobno, ovaj pojas može služiti i za buduća proširenja željezničkih uređaja.

ζ) Trgovi

18. Glavna aleja sa cestovnom mrežom u obliku torpeda (oblik proizlazi iz same situacije: jedan je kraj toga torpeda kolodvor = foyer kupališta Ilidže, a drugi sutjeska između Igmana i vrela Bosne) raščlanjena je u četiri samostalna manja na-

Glorieta

12 33

2 18

13

21 11 36 19 3

9 30 3

Regulacija kupališta Ilidže

selja; od kojih se svako grupira oko jednog trga t. j. oko kulturnog, administrativnog i gospodarskog središta sa svima potrebnim javnim građevinama (škole, crkva, uredi, tržnice itd.).

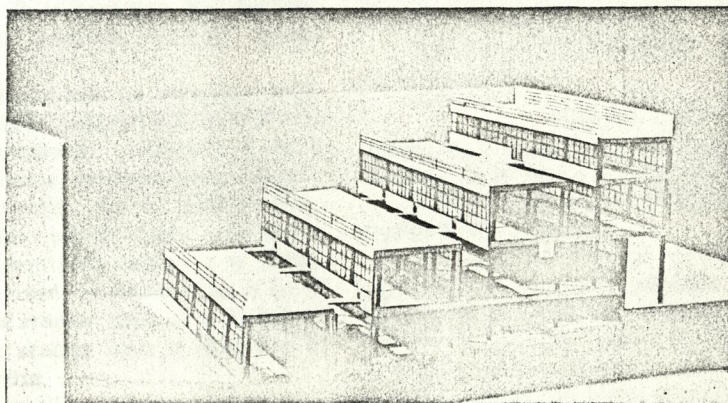
19. Jezgru, srce, odnosno foyer kupališta (prometni čvor, iz kojega se ima pristup na sve strane) čini trg ispred željezničke postaje. Ovaj je trg regulacijom dobio svoj pandan sa druge strane kolodvora.

20. Obje polovine trga spojene su u prvoj etapi samovoznom cestom polukružnog oblika iznad čelone stanice.

21. Porastom stanovništva Ilidže moralo bi se pomišljati, da se željeznički kolodvor premjesti više prema hotelu »Amerikancu«, kako bi ispred njega dobili homogeni trg i izravnu vezu u smjeru Sarajeva (II. etapa).

22. U tome bi slučaju trebalo kolodvorsku kolonadu produžiti, da bi se pacijentima omogućio pristup do vagona i po nevremenu.

V. Insolacija. Najbolji je položaj stambenih zgrada i hotela takav, da su stambene prostori smještene prema istoku i zapadu, t. j.: spavaće sobe na istok, dnevne na zapad. Budući pak, da je za čitav už i širi kupališni rajon zamišljeno samo rijetko i srednje naselje, to možemo na jug smjestiti još i terase sa prostranim vrtovima (Garden-city).

Terasasti profil — Higlea

VI. Sarajevsko polje je u nesezonskim mjesecima dosta vlažno. Treba dakle promišljenom grupacijom parkova izbjegavati preveliku aglomeraciju drveća, poput mozaika (u obliku šahovskih polja) stvarati manje grupe drveća i šumice tako, da između njih dobijemo slobodne površine, koje one mogući sakupljanje vlage, hladnoće i previše sjene.

Regulaciona osnova predviđa četiri načina izgradnje (zone):

- α) rijetko naselje,
- β) srednje naselje,
- γ) gusto naselje i
- δ) paviljonski sistem kupališta.

α) Rijetko naselje.

23. Rijetko naselje grupira se oko stambenih puteva za manje porodične kuće.

24. Za veće porodične kuće uz glavnu aleju:

Širina uličnih fronti za manje kuće 16 m, za veće 18 m; udaljenosti od susjednih zemljišta 4 m odnosno 8 m između kuća. Predbašča minimum 4 m široka. Porodične kuće jednokatne, druge maksimalno dvoetažne i t. d., po građevnom zakonodavstvu za kupališna mjesta.

β) Srednje naselje.

Lijevo i desno uz kupalište Ilidže označeno je u nacrtu svijetlijom bojom:

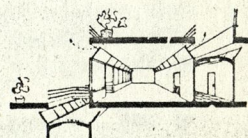
25. Poluotvoreni sistem, koji omogućuje gradnje i siromašnijim slojevima.

26. Tu su zamišljena zemljišta i za kolektivno izgrađivanje, koje bi različitim korporacijama omogućilo gradnje domova pod pogodnijim ekonomskim uvjetima.

VII. Time bi se malom čovjeku omogućilo ljetovanje i liječenje uz mala sredstva, što je moguće postići samo kolektivnim zgradama (zajedničke kuhinje, igralište i t. d.). Ovakvi domovi su danas dječji domovi, domovi za siročad, za iznemogle starce i starice, činovnički, radnički i drugi zadrudni domovi itd.

γ) Gusto naselje u nizovima.

27. Takva naselja su zamišljena kao slobodno postavljena u parkovima i dolaze u obzir za veće kolektive, t. j. pojedini gradovi i mjesta izgradili bi svoje hotele, klubove, stambene zgrade većih razmjera.

VIII. Zatvoreni način izgradnje (Blockbau) trebalo bi zabraniti kao nesavremeno urbanističko načelo.

δ) Paviljonski sistem izgradnje kupališta.

28. Takav sistem već postoji i zadržava se dalje. Novi objekti, koji se još predviđaju, smješteni su prema principu ispravne insolacije, sa orijentacijom I., Z. i J.

Izgradnju u nizovima u tome području trebalo bi zabraniti.

RAZONODA

(Teferić — zabavište, zoološki vrt, šport, kupanje, čamci, hipodrom, prirodne ljepote, turizam).

29. Dosadašnji perivoj kupališta proširen je regulacijom prema istoku na otok rijeke Željeznice,

gdje je zamišljen zabavni park i zooološki vrt, koji se

30. mora premjestiti iz dosadašnjeg kupališnog perivoja na ostrvo, jer u današnjem perivoju ne odgovara higijenskim uvjetima (zaudara i stvara neželjnu buku).

31. U produženju glavne aleje, a sa druge strane rijeke Željeznice, smješten je sportski forum sa plažama, igralištima, sportskim klubovima itd. Svake nedjelje mogli bi ovdje sarajevski klubovi održavati svoja natjecanja. Položaj daje tome mjestu puno popodnevnog i večernjeg sunca.

32. Između rijeka Bosne i Željeznice predviđen je za sport sa čamcima spojni kanal, koji omogućuje vodenu vezu između Ilidže i vrela Bosne. Ova vrsta sporta mnogo bi pridonijela razvoju kupališta.

33. Okolinu Vrela Bosne treba sačuvati kao prirodnu ljepotu. Zabraniti ovdje svako izgrađivanje, a šumu prema Igmanu preurediti kao javni park, da bi na taj način postala sastavni dio Vrela.

34. Istočno od kupališta postoji druga atrakcija: hipodrom, koji bi trebalo dovesti u sklop kupališta.

35. To se može postići najkraćom pješačkom stazom između sportskog foruma i hipodroma. Hipodrom treba potpuno rekonstruirati i namijeniti ga sportskim priredbama najvećeg obima (konjske utrke, veliki gimnastički nastupi, vojničke smotre itd.). Treba spomenuti, da u Sarajevu, kao središtu Bosne, nema terena za ovakove priredbe većeg stila.

36. Prilikom regulacije bila je izrečena želja, da se sa južne strane Ilidže, i ispred Igmana, izvede zračna luka za civilni saobraćaj. — Pitanje je, da li se to ne protivi odredbama zrakoplovnog zakonodavstva, t. j. treba utvrditi, da li konfiguracija Igmana ne smeta uzletištu prema jugu. — Svakako je dobro rezervirati dio zemljišta ovdje i u tu svrhu. Proširenjem Sarajeva nameće se pitanje, da li ne bi bolje bilo izgraditi novu zračnu luku bliže Sarajevu u Sarajevskom polju a zračna luka u Rajlovcu bi ostala samo u vojne svrhe.

INŽENJERSKI RADOVI.

(Voda, kanalizacija, groblje, melioracija, regulacija rijeke Bosne i Željeznice).

Voda za piće dobiva se danas iz vrela Bosne ali je odviše topla, jer cijevi nisu dovoljno duboko ukopane u zemlju.

Kanalizacija je do danas provedena samo mjestimično. Postojeće zahodске jame bi trebalo ukloniti i sprovesti kanalizaciju u rijeku Željeznicu.

Groblje se može upotrebljavati dosadašnje pokraj Stupa.

Groblje, kanalizaciju i vodu treba riješiti detaljnim regulacionim osnovama.

Predjele prema vrelu Bosne treba meliorirati t. j. osušiti, a rijeku Bosnu i Željeznicu regulirati. To su vrlo aktuelna pitanja kupališta Ilidže, jer voda prouzrokuje vlagu i svake godine uništava seljacima velike komplekse zemljišta. Stoga bi trebalo najprije pristupiti rješavanju tih pitanja.

KULTURA TEFERIČA

ODNOS ČOVJEKA PREMA PRIRODI

Zanimljivi su odnosi čovjeka prema prirodi u raznim kulturama.

Kršćanstvo je u prvo vrijeme odvrćalo čovjeka od tijela i prirode, dok ga je naprotiv islamska nauka vodila k njima.

Evropska srednjovjekovna kultura propovijeda asketizam i mortifikaciju tijela, odvrća čovjeka od svijeta zemaljskih užitaka i pogleda na materijalni svijet — sve radi duhovnog i nadzemaljskog života poslije smrti.

Islamska je nauka naprotiv prema tjelesnom kultu prijateljski raspoložena i određuje mu mjesto kao i antikni svijet:

»Mens sana in corpore sano!«

U renesansi je evropski čovjek pod utjecajem antike prvi put pokušao, da mijenja stav prema prirodi (renesansni vrtovi).

Kasnije, u 18. stoljeću, stvorio je Rousseau svojom izrekom:

»Natrag k prirodi«

pokret, koji je zahvatio samo dvorske krugove. Kult prirode gajio se je po salonima (engleski vrtovi).

Odlučan preokret nastupio je u Europi tek sa njezinom civilizacijom.

Civilizacija je doba velikih gradova. Što je grad veći, to je manje zelenila u njemu. Tako dolazi, često, u evropskim velikim gradovima, na svakih sto stanovnika samo po jedno drvo! Ali, čim je čovjek osjetio, da je bez prirode osuđen na smrt, počeo je bježati iz grada u prirodu. Tako su nastali engleski piknici i američanski weekendi a u vezi s time i kult tijela i prirode: turizam, skautizam, šport, sunčanje, kupanje itd. itd.

To su u Evropi sve mlade pojave — naši ih očevi još nijesu poznavali.

*

Muslimanski teferić, engleski piknik i američanski weekend imaju nekih srodnosti, iako su proizvodi različitih kultura.

Već rano u proljeće vidimo svake nedjelje kako muslimani kolima napuštaju Sarajevo. Sa čitavim svojim porodicama putuju preko sarajevskog polja, da teferiče uz svoje čardake na Ilidži.

Teferići su porodični skupovi u prirodi. To su utvrđena gnijezda usred prirode, gdje se pjeva, igra, kupa i pije kava. I dok se drugi guše u krčmama, dimu i smradu, dotle se tu provodi vrijeme u veselju usred prirode.

Ali, postoje ipak razlike između tih dvaju civilizacija.

Dok je u Evropi kult prirode potreba, proizašla iz čisto racionalnih pobuda, koja ide većinom samo za regeneracijom tijela (šport, kultura tijela, nudizam) ili često samo ljubavni izlet — dotle je ovdje u islamskom svijetu taj kult duboko fundiran u etičnoj strukturi društvenog života t. j. odraz islamskog shvaćanja porodičnog života!

Teferič je dakle kult prirode u porodičnom krugu.

Civilizacija glorificira vođeni šport i stvara športske skupine, koje su afamilijarne, dok se na protiv u islamskom svijetu sve to zbiva u porodičnom krugu!

*

Ali se, nažalost, opaža, da ovaj običaj živi u narodu samo još podsvijesno, pa da čak i propada. Stoga je potrebno ukazati na njegove prednosti i dobre strane, kako bi opet uskrsnuo, kako bi se dalje svijesno kultivirao i prenio u moderan život!

Jer, zašto da sada napustimo ili sasvim zane-marimo jedan lijep, zdrav i stari običaj, pa da onda umjesto teferića preuzmемо opet neki američanski ili engleski surogat?

Po svemu izgleda, da je teferič prastari običaj, koji je ušao možda čak u zapadnu civilizaciju sa Orijenta, ali je na tome putu izgubio svoju duboku etičku sadržinu.

*

ODNOS ARHITEKTURE PREMA PRIRODI

Stav kulture prema čovjeku i prirodi ima velik utjecaj i na razvoj arhitekture.

Kršćanski srednji vijek se zatvara pred prirodom; rezultat: palazzo sa dvorištem ili t. zv. Blockbau u urbanizmu i zatvorene fasade u arhitekturi. Fasade ispočetka strogo konstruktivne, onda dekorativne u renesansi i plastične u baroku, ali uvijek samo fasade!

Na drugoj strani se islamska arhitektura u smislu svoga stava prema prirodi ne zatvara nego otvara, druži se i spaja s prirodom u prijatne cje-

line — rezultat: paviljon u arhitekturi — paviljoni ili kuće usred vrtova (Garden city) u urbanizmu!

Princip vrtnog grada, za kojim čezne evropska civilizacija, ostvaren je već u Turskoj (Carigrad) ili kod nas: Staro Sarajevo.

Ali ima tu nuansa:

Svi se islamski narodi nijesu podjednako mogli predavati prirodi (klima, materijal):

drugačije pustinski narodi (Arap),

drugačije Osmanlije, koji su došli na Bosporski dalekog Istoka.

Austrijancima je izgledala naša arhitektura, kad su došli u Bosnu, nova i egzotična. Pošto za produbljivanje nije bilo vremena, odmah su prihvatili u smislu svog dekorativnog uzgoja najegzotičniji, dekorativan maurski slog (Šerijatska, Beledija).

Ali, kako svaka arhitektura ima svoje strogo konstruktivno, svoje dekorativno renesansno i svoje plastično barokno doba, tako ih ima i islamska — samo što kod nje pojedine faze ne slijede vremenski jedna za drugom tako lijepo kao u Evropi, nego nastaju u razna vremena prema raznim značajevima naroda, koji su iz Azije provalili u islamski svijet i odavde širili islam dalje.

Tako je na pr. kasna osmanlijska škola islamske arhitekture konstruktivna i dijametralno suprotna mnogo mlađoj, dekorativnoj, maurskoj školi.

Arapski poslovice kaže:

»Osmanlija ne gradi, gdje nema drveća«.

Time je označena specijalna uloga, koju priroda zauzima u osmanlijskoj arhitekturi.

Osmanlija umije kuće plasirati u prirodu, a to je velika umjetnost! On ih smješta ne samo po brežuljcima, na najljepša mjesta, usred vrtova, već i iznad same vode (kavane Bendbaša i Vrbanja), a konstrukcija mu pri tome dozvoljava, da prostorije izbaci čak i preko vode i u zrak, čime arhitektura prestaje biti racionalna i prelazi u područje fantazije.

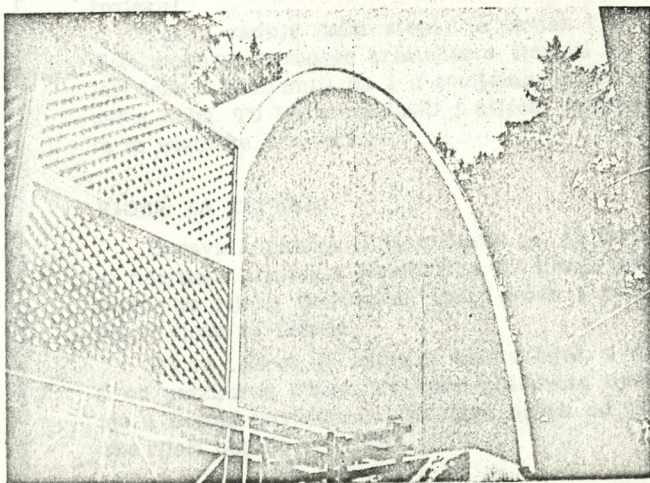
Bosanska arhitektura je samo neki lokalni ogranak islamske arhitekture, koja se je u našim krajevima razvila pod utjecajem osmanlijske škole, a tipična je za nju gradnja drvetom, što proizlazi od bogatstva Bosne na šumama. Drvo ima oblikovnih mogućnosti, kakvih u moderno doba ima možda samo još beton (zgrade na stupovima).

Osmanlijska škola je dakle u nekom smislu sasvim suprotna dekorativnoj maurskoj, a srodna opet današnjoj modernoj arhitekturi po svojoj racionalnoj osnovi, po konstruktivnoj zamisli i po srodnosti materijala.

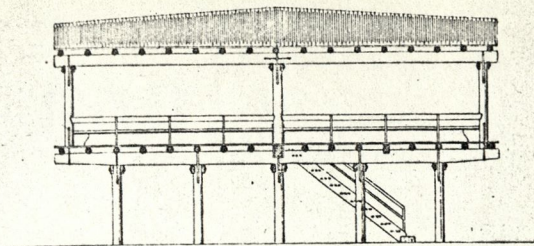
Austrijanci nisu prodrli u njenu organsku bit, već su ostali samo kod njezinog izgleda, i to samo zbog toga, jer im je to izgledalo egzotično i slikovito, t. j. samo prizvuk njezine konstrukcije ili, kako bi se to moglo naučno reći: njezine strukture.

Iz ovoga se može vidjeti, zašto se u novije vrijeme naši arhitekti toliko bune protiv pogrešnog shvaćanja domaće islamske arhitekture (fasada budućeg sarajevskog kolodvora) i zašto ustaju protiv tako zvanih kolonijalnih stilova.

Glazbena konha — Ildža

Konjići i kiosk
Kiosk nad vodom
Most i kiosk

Kiosk za teferić — pogled

ODNOS ARHITEKTURE PREMA ČOVJEKU

(Mjerilo).

Predmet ne bih dovoljno iscrpio, kad ne bih još progovorio i o odnosu arhitekture prema čovjeku, odnosno o mjerilu u arhitekturi.

Ideal staroga vijeka je glomazna arhitektura t. j. arhitektura, koja na čovjeka djeluje svojom veličinom — često više glomaznošću nego ljepotom.

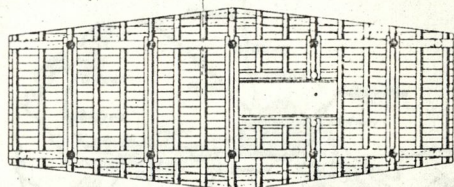
Grci su prvi počeli graditi malene i lijepe stvari — ali bez obzira na veličinu čovjeka. Kad su za kakav grad, koji je pet puta veći ili manji, htjeli izgraditi kakovo svetište, primijenili bi isti tip građevine, samo bi ga pet puta uveličali odnosno umanjili prema veličini grada.

Slično u Europi postupa srednji vijek i renesansa t. j. uskrснуće antikne arhitekture.

Čovjeku je naprosto nemoguće osjetiti glomaznost crkve sv. Petra u Rimu, dok negdje na vijencu u crkvi ne opazi čovjeka, kao mušicu velikog.

Drugačije postupaju islamski arhitekti.

Arkade Alhambre na pr. su toliko velike, da kroz njih može lijepo prolaziti čovjek. Čovjek je

Tloort

ishodište, on daje mjerilo svim islamskim arhitekturama (échelle humaine).

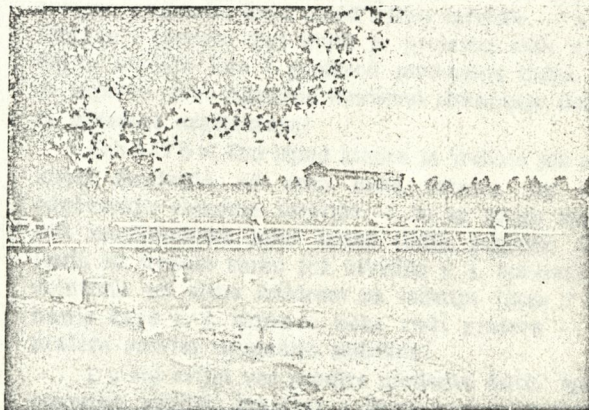
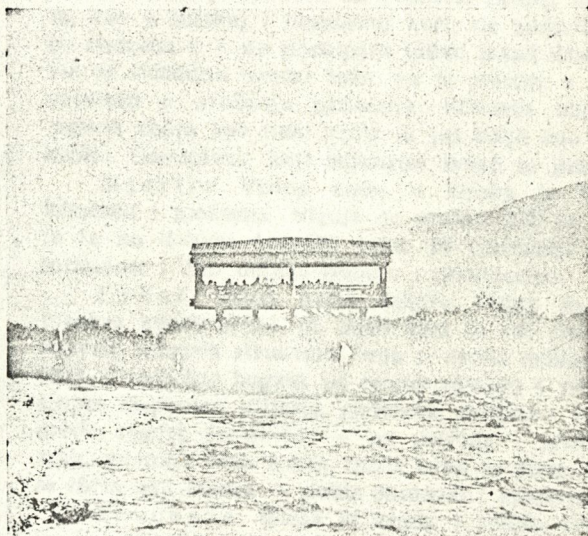
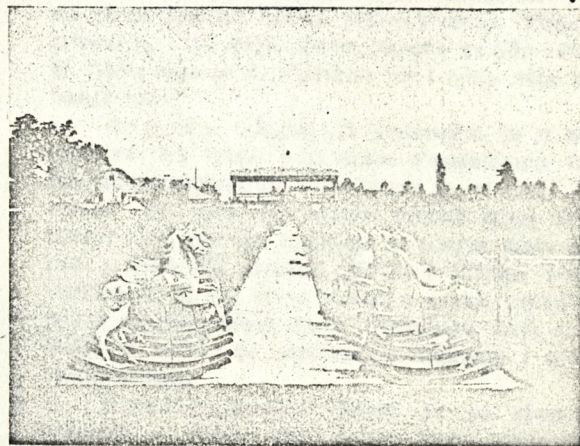
Alhambra zapravo nije velika; velikom nam je prikazuju tek odnosi njezinih elemenata prema čovjeku!

Tek u zadnje doba stupio je čovjek i u središte moderne evropske arhitekture. Razlozi toj pojavi leže u ekonomiji pa i u socijalnoj orijentaciji našeg doba. Tu treba naglasiti i utjecaj jakih uzora iz islamske arhitekture.

KIOSK ZA TEFERIČ

Uprava kupališta Ilidže odlučila je, da podigne po nacrtima arhitekta Neidhardta na kraju jednog otoka, uz rijeku Željeznicu, iznad vode i prirode, jedan kiosk za teferić.

Uzor. Kiosk je zapravo turska riječ, a dolazi od perzijskog keška. Te vrste građevina nazivamo u Evropi paviljonima, što opet dolazi od latinske riječi papilio = leptir!

Kad čujem o kioscima, mislim na kraljevske kioske u Mezopotamiji i Perziji, smještene iznad voda i parkova. Kiosci su dakle proizašli iz orijentalnog kulta prirode. Kiosk je zapravo objekt u prirodi, gdje se čovjek predaje prirodi — otvorena zgrada, koja se sa prirodom isprepliće i dopunjava je, ukrašava i ističe. Istrgni je iz prirode, pa će manjkati na tome mjestu.

Svrha. Na spomenutom mjestu u Ilidži, gdje se teferiči, treba ljudima dati zaklona pred iznenadnim kišama. Kiosk je ovako zamišljen: površina je sa jednim katom podvostručena. Time se u prizemlju i na katu dobiva mjesta za 100—200 ljudi. Osim toga je u prizemlju još i mala niša za kuhanje kave.

Osnova. Duguljasti šestorokut je u sredini proširen, da ljudi, koji ulaze stepenicama u prvi kat, mogu cirkulirati i razdijeliti se po katu na sve strane. Na katu su mjesto ograda klupe kao na palubi lađe. Na tim klupama se čovjek može odmarati i predavati širokoj prirodi i njenim vidicima (bellevue). A sve se to nalazi u zraku, iznad vode, poput muslimanskih kuća i kavanica, koje su proizašle iz težnje za prostranim vidicima i zdravim stanovanjem.

Konstrukcija. Kiosk je na stupovima, pilotima — način, koji danas slavi renesansu u Evropi. Time je zaštićen od poplava. Stupci kioska se, kao u turskoj i bosanskoj kući, ne podudaraju po etažama t. j. ne nastupaju jedan iznad drugoga već se slobodno izmiču tako, da je prostor u katu neovisan o uređenju prizemlja. Silhueta objekta izgleda zbilja kao neki leptir ili još bolje kao zrakoplov (aeroplan), koji balansira iznad te prirode.

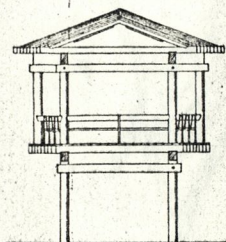
Mjerilo. Visina etaža u kiosku je bitno islamska i moderna. Nigdje ne prelazi 2,10 m. Sve je tu na dohvata čovječje ruke. To prostoriji daje intimnost i čini objekt velikim i prostranim.

Dekor. Kiosk nema dekora. Dekor mu je njegova konstrukcija ili, kako smo to već jednom nazvali, njegova struktura, koja je svuda prikazana čista i neobično bogata po svome sastavu i ritmu: stupci, stepenice, kliješta, podvlake, stropne i vezne grede, rogovi, ćeramida — pa priroda i prostor: zrak, zelenilo, voda i dim, miris kave, te život, koji se zbiva oko kioska — dakle bosanski i moderno!

Značenje. Kiosk je kruna i pointa svega, što se oko njega zbiva. On združuje i veže sva porodična gnijezda, koja ispod njega teferiče — u zajednicu i cjelinu. Taj kiosk je proizvod svih navedenih običaja kao i proizvod modernog duha. On je zapravo prvo ispravno moderno shvaćanje domaće islamske arhitekture!

Okolina. Dio ispod kioska bi trebalo još parirati. Gnijezda od vrba neka ostanu, jer tako odgovaraju samome teferiču — tu se mogu zakloniti muslimanske žene ispred tuđih pogleda. Gnijezda bi trebalo samo još utvrditi, t. j. opremiti ih kolutima od sitne kaldrme za loženje vatre i kuhanje kave t. j. zapravo neke vrsti pratera — ali pratera sasvim drugačije sadržine!

I u taj svijet već prodire moderan život: šport, nogomet, konjiči, vrtuljak i druge praterske atrakcije. Neka! Neka živi istok pored zapada i neka se međusobno dopunjavaju — jer to i jeste draž i poslanstvo Bosne, Sarajeva i Ilidže!

Presjek kioska

Sarajevo i okolica

RAD

šematski prikaz novoprojektiranih naselja u
srednjem bosanskom rudarskom bazenu

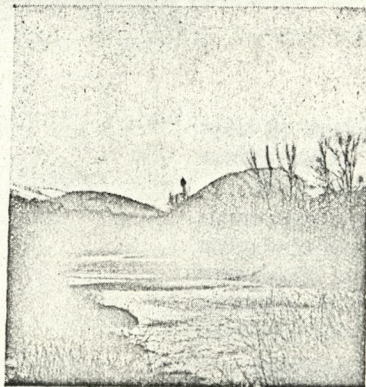
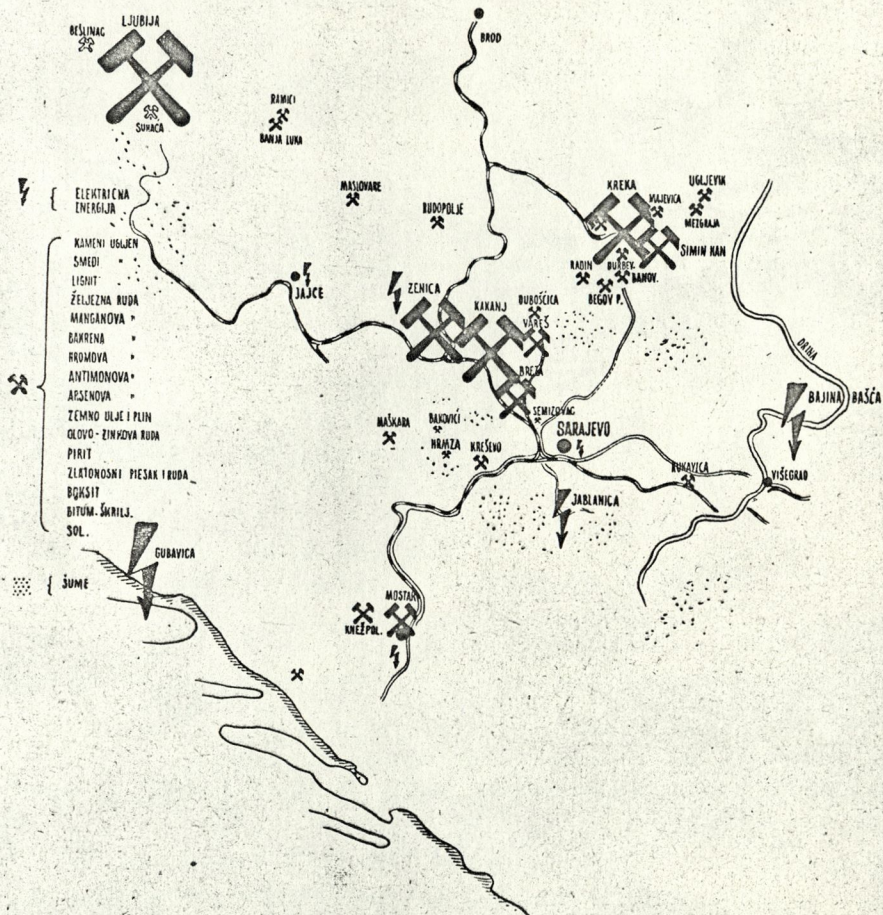
LEGENDA

1. Staro i Novo Sarajevo
2. Ilidža
3. Ilijaš
4. Breza
5. Ričica
6. Vareš — Majdan
7. Zenica

B.B.

UGALJ, RUDE, ŠUME
I ELEKTR. ENERGIJA

KARTA PRIRODNIH BOGATSTAVA
SREDNJEG BOSANSKOG BAZENA

Bosna — Bazen

Vranduk

Fizionomija bosanskog bazena

SREDNJI BOSANSKI RUDARSKI BAZEN

JUČER

Prema postojećim nalazima možemo zaključiti, da su u bosanskom rudarskom bazenu vadili rudače već stari Rimljani. Za sebbe naroda je rudarstvo u Bosni propalo. Kasnije, krajem XII. stoljeća, dolazi

opet do znatnog razvoja, naročito nakon dolaska saskih rudara.

No suvremeno iskorišćavanje rudnog bogatstva Bosne započelo je tek nakon okupacije Bosne. Austrija si je najprije osigurala prometne veze do rudnika, zatim je stručno i planski istraživala pojedina nalazišta, da onda intenzivno podupre osnivanje rudarskog i talioničkog veleobrtu.

Otkrićem bogatih nalazišta željezne rude u području Vareša kao i otvaranjem rudnika ugljena i osnivanjem željeznog veleobrtu u Varešu, a malo zatim 90-tih godina u Zenici, proradile su prve visoke peći u Varešu, koje su dostavljale sirovo željezo zeničkoj željezari, da ga dalje prerađuje u kovno

željezo odnosno u valjane profile. A kako je okolno područje dovoljno veliko i sposobno da utroši svu tu proizvodnju, došlo je do naglog procvata željeznog veleobrtarstva.

DANAS

Rudarstvo je vrlo važna grana državnog privredništva. U prošloj je godini postiglo promet od 850 mil. kuna. Kod toga prvo mjesto zauzimaju proizvođači bosanskog rudarskog bazena. Taj bazen obiluje ugljenom mladih formacija i željeznim rudama. Glavna se nalazišta prostiru sa obe strane željezničke pruge Brod-Dubrovnik. Najveća su: Tuzla, Zenica, Kakanj, Breza, Vareš, Mostar i razrađena nalazišta Žepče, Krivaja, Spreča itd. Ali ima i mnogo manjih neotvorenih nalazišta. Svi ti rudnici danas više manje gravitiraju prema Sarajevu.

Tokom vremena razvila se je između Zenice i Sarajeva, uzduž pruge Brod-Sarajevo, važna veleobrotna žila. Tu je sve na okupu: rudnik i željezara u Zenici, rudnik u Kakanju, rudnik u Brezi — na početku ogranka žile, koji ogranak vodi prema Varešu, a rudnik i željezara u Vareš-Majdanu — na kraju tog ogranka, dok su još na glavnoj žili prema Sa-

rajevu bile osnovane: kovnica i zrnarnica u Ilijašu a nedaleko u Vogošći vojno-pirotehnički zavod. Svi navedeni uređaji osim Kakanja i Vogošće potpadaju pod Hrutad t. j. Hrvatske rudnike i talionice d. d. A upravno središte tog veleobrotno-rudarskog područja je Sarajevo.

SUTRA

Postavlja se pitanje: hoće li u budućnosti bosanski rudarski bazen proizvoditi samo sirovine i upućivati ih daljnjim veleobrotnim središtima u pravcu Save i međunarodnih puteva — ili će i dalje razvijati svoj vlastiti veleobrt i da li će takav veleobrt moći konkurirati na svjetskim tržištima? Kad se jednom izgradi širokotračna pruga, iskoriste vodene snage, koje su danas velikim dijelom neiskorišćene, zemlja elektrificira, podigne rudarski stalež tako, da rudarska tradicija bude prelazila od oca na sina — onda će otpasti postavljeno pitanje. Dovoljno radne snage, jeftina energija, jeftino zemljište, planski rad — sve su to preduslovi za veleobrotna postrojenja. Stanoviti veleobrt za podmirenje domaćih potreba ostat će u svakom slučaju u blizini jeftinih prirodnih snaga.

REGULACIJA ZENICE

Veleobrotno mjesto Zenica leži na putu Slav. Brod—Sarajevo. Dosadašnja tranzitna cesta, koja spaja potonja dva mjesta, zaobilazi Zenicu po brdovitom terenu. Nameće se potreba, da se izgradi nova samovozna dvopruga, po mogućnosti u prolazu kroz Zenicu u ravnoj liniji.

Ta nova kratica — transversala išla bi pokraj novoprojektirane zračne luke prema budućem kolodvoru Zenice i u nastavku bi se spojila sa postojećim drumom prema Sarajevu, a ujedno bi prolazila nizinom i skratila današnji put za oko 1,5 km i međusobno povezala sve urbanističke elemente Hrvatskih rudnika i talionica d. d. kao i samoga grada Zenice u jednu cjelinu. Ti elementi jesu:

1. Stanica za razmještanje širokog kolosjeka.
2. Buduća zračna luka,
3. Željezara sa proširenjem i sa budućim ulazom u tvornicu,

4. Novoprojektirano činovničko naselje,

5. Naselje za neoženjene radnike.

6. Nova Zenica (regulacijom dobilo bi se uz rijeku Bosnu zemljišta za novi dio grada),

7. Novi željeznički kolodvor širokotračne pruge. U nacrtu je željezničko postrojenje preuređeno i rijeka Bosna regulirana u smislu rješenja željezničkog ravnateljstva u Sarajevu (ing. Orović).

8. Čaršija,

9. Cesta prema Sarajevu.

Transverzala je zamišljena u obliku dvopruga autostrade (Zweibandstrasse) sa zelenim pojasom u sredini — slično njemačkim autostradama.

Ostalu uličnu mrežu trebalo bi postaviti okomito na tranzitnu cestu, ali tako, da prolazi po mogućnosti još kroz neizgrađene blokove grada, kako bi se izbjegla nepotrebna rušenja postojećih kuća i stvorilo što više novih gradilišta.

Zelenim pojasom odnosno plaštem visokog drveća unaokolo veleobrotnog područja zaštitili bi se stambeni predjeli grada od nanosa tvorničkog dima. Mjesto mnogo malih individualnih kućica bilo bi poželjno, da se pristupi iz ekonomskih razloga izgrađivanju većih kolektivnih stambenih zgrada sa zajedničkim kuhinjama, gospodarstvima, športom, igralištima itd.

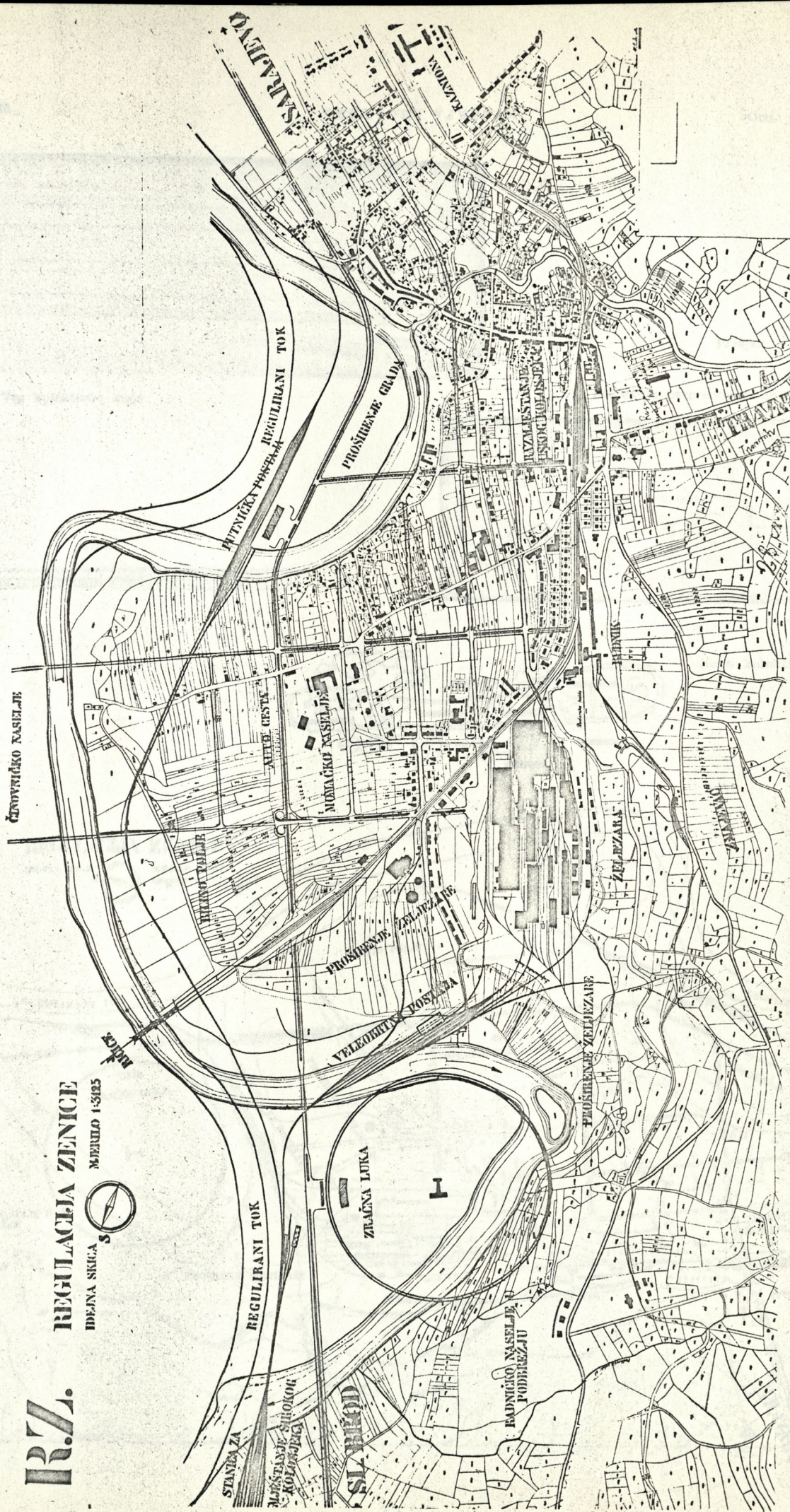
REGULACJA ZENICE

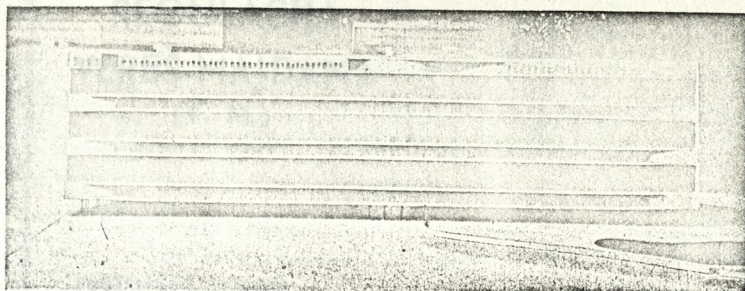
IDEJNA SKICA

Varijanta I.

ИЗДАНИЕ ОФИЦИАЛЬНОЕ

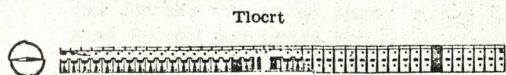
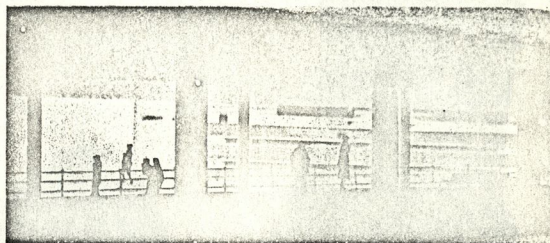
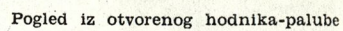

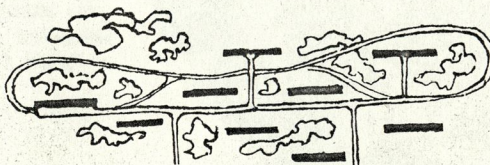
Tip kolektivne kuće

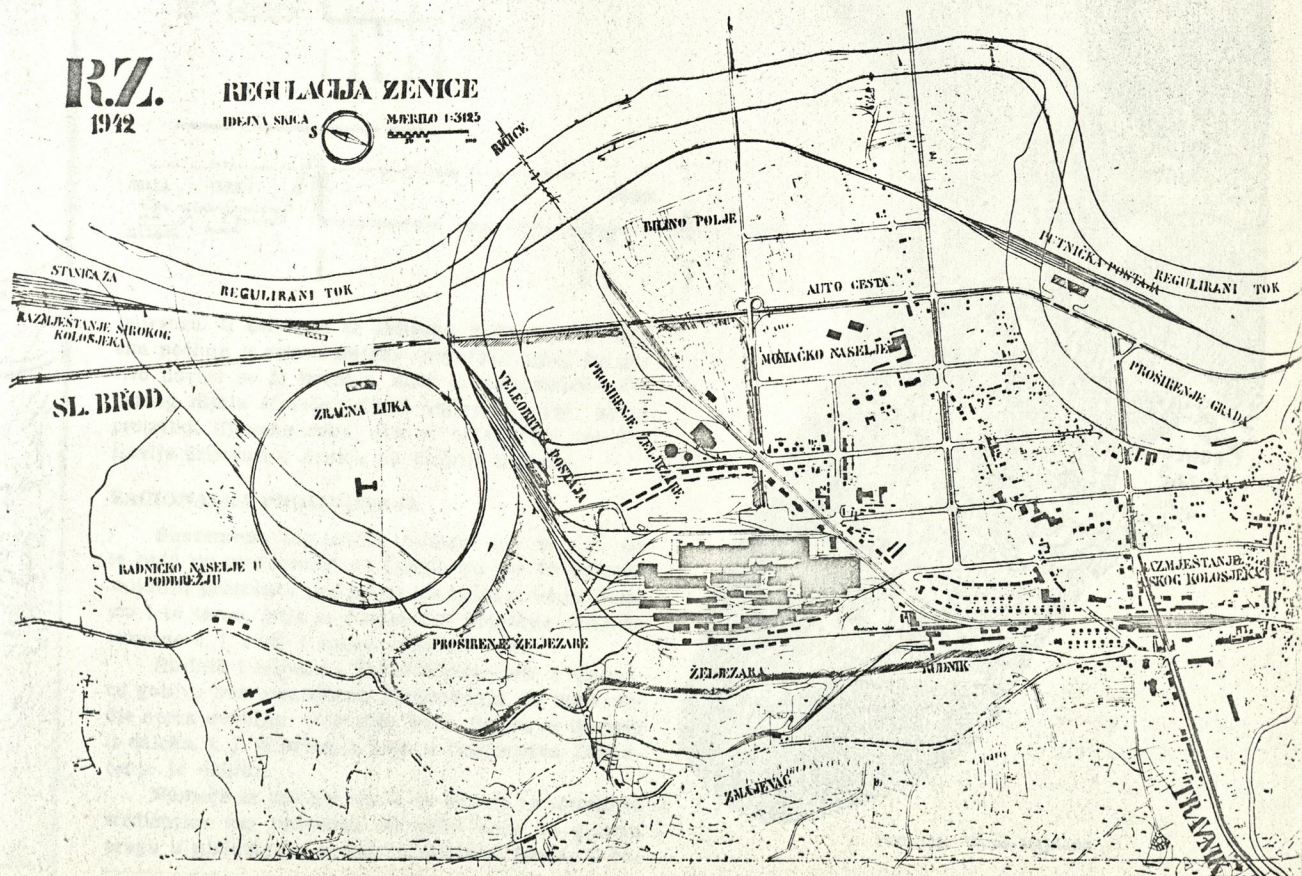
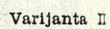
Presjek

Tloert

Novo kolektivno naselje

R.Z.
1942

REGULACJA ZENICE

IDEJNA SKICA

MARINO 1:3125

Loc:

SL. BRÖD

ZBIMNA LIKA

BRINO POLJE

AUTO CESTA

MOŠČAKO NASELJE

1944

PROSIRENE ŽELJEZAR

ŽELJEZARNA

КАЛЕНТА

ZALJEVAC

MEŠTANJE
KOLASJEK

— 257 —

10

This micrograph shows a cross-section of a plant stem. A prominent central vascular cylinder is visible, surrounded by a ring of large, thin-walled cells. The outer layers of the stem are composed of smaller, more densely packed cells.

A black and white micrograph showing a cross-section of a plant stem. Several vascular bundles are visible, each consisting of a central cluster of small, dark-staining cells (likely xylem) surrounded by a ring of larger, lighter-staining cells (likely phloem). The bundles are arranged in a somewhat circular pattern within the stem tissue.

13

ENT

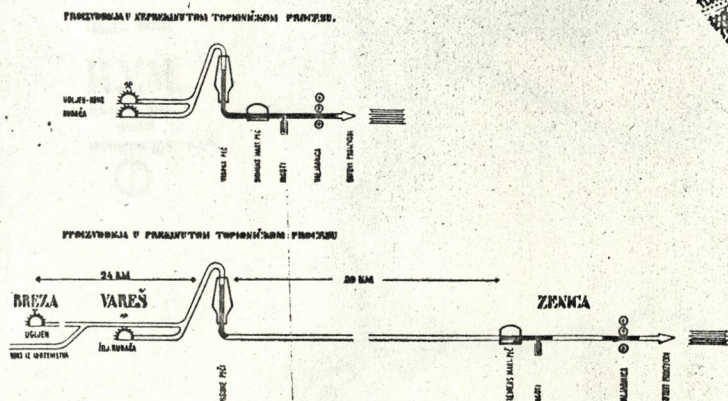
一、

REGULACIJA VEREŠ-MAJDANA (V. M.)

POSTOJEĆE STANJE

VM. leži u tjesnacu između brda Perun i obronaka Zvijezda-planine, u dolini potoka Stavnje, na cesti Podlugovi-Vareš i na kraju željezničke pruge Podlugovi-VM. Nastavak ove pruge prema Droškovcu (14)* služi samo veleobrotnim postrojenjima, koja su kao na vrpci uz prugu nanizana. Kod Droškova se područje VM. grana. Na zapadu je površinski rudnik Smreka (16), a na istoku glavni rov Kulina Bana. Potonji poduhvaća visinski više ležeća rudišta Droškovac, Brezik (18) i Pržiće (21).

Željezna rudača se kopa (na površini i pod zemljom) te se iz prva tri rudišta odvozi preko Droškova električnom željeznicom (12) u željezaru (10), a iz Brezika preko posebnog rudarskog kolosjeka (23) i preko jedne velike spuštaljke (11) ravno u

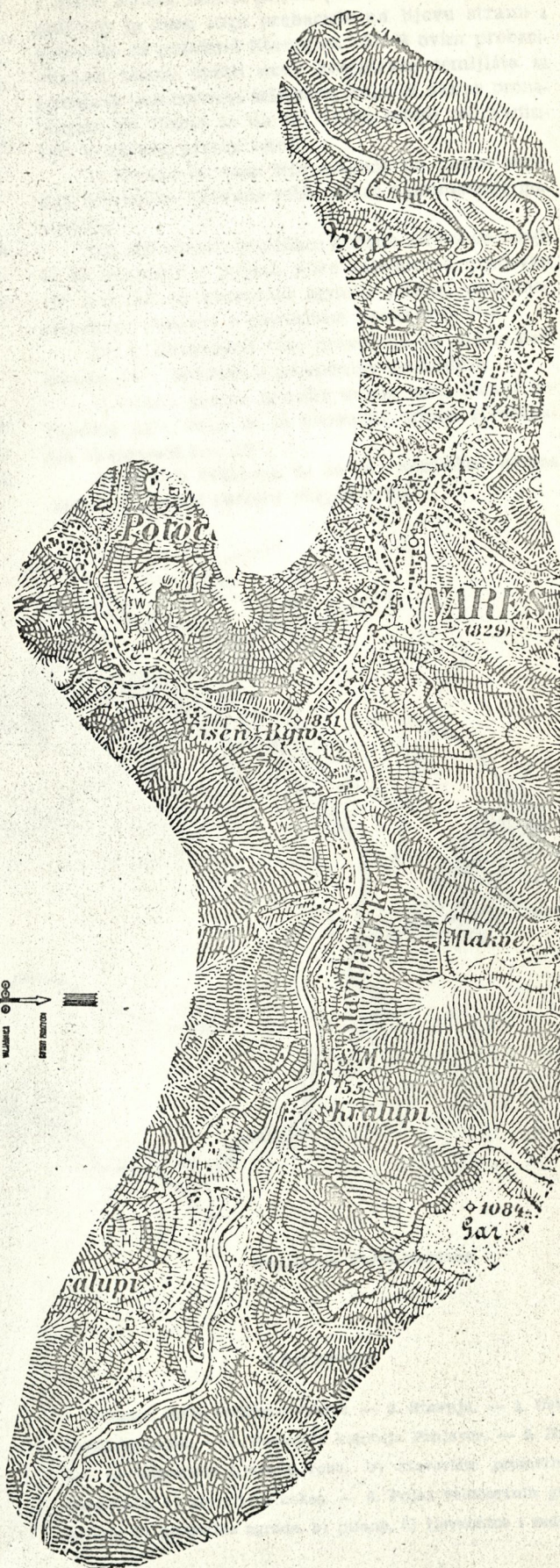
željezaru. U željezari se željezna ruda topi u visokim pećima u sirovo željezo (potreban uglj za gorivo dovozi se iz Breze a koks iz inozemstva). Od jednog dijela sirovog željeza željezara VM sama proizvodi lijevanu robu, dok se ostali veći dio dostavlja željezari u Zenicu na daljnju prerađu.

RACIONALNA PROIZVODNJA

Suvremena topionička tehnika ide za tim, da se ruda po mogućnosti od iskopa pa sve do gotovih valjanih proizvoda prerađuje na jednom istom mjestu i to tamo, gdje se nalaze sve potrebne osnovne sirovine t. j. ruda i ugljen odnosno koks.

Rudnik i željezara Vareš-Majdan leže u tjesnacu gotovo bez mogućnosti proširivanja. K tome ovdje nema dovoljno tvorničke vode. Ugljen se dovlači iz daleka, t. j. iz Breze, a koks iz inozemstva. Dovlačenje je uzbrdo.

Nameće se pitanje, da li ne bi bilo racionalnije središnjicu tog veleobrtu smjestiti bliže uz glavnu prugu u nizinski teren Ilijaš-Podlugovi Breza. U to-

Područje Vareš-Majdana

*) Vidi sliku na str. 278.

me slučaju bi se visoke peći premjestile iz Vareša, a čeličana i valjaonica iz Zenice. Ovako bi otpao skupi i s poteškoćama skopčani transport koksa, ugljena i ostalog materijala u Vareš. Izvorna električna energija bila bi u Brezi (tako da bi transport uglja za proizvodnju pogonske energije uopće otpao). Spuštanje vareške rude bilo bi samo nizbrdo. Prevoz sirovog željeza u Zenicu bi otpao. Postiglo bi se dakle ono, što se želi: u mogućim granicama koncentrirana proizvodnja.

Predviđena regulaciona osnova temelji se na pretpostavci, da se spomenuta reorganizacija metalurškog veleobrtne ne će bar za sada sprovesti i da će u Vareš-Majdanu i dalje ostati visoke peći.

REGULACIJA

Kako se VM nalazi u tjesnacu duguljastog oblika, između visokih brda, nema — kako je rečeno — mogućnosti proširivanja, osim na haldu prema jugu, kako to i regulacija predviđa:

I. Željeznička pruga, koja danas ulazi u VM s desne strane halde, prijeći proširivanje halde. Regulacija je zbog toga prebacuje na lijevu stranu a usporedo sa potokom Stavnjom (3). S ovim prebacivanjem bismo dobili nove komplekse zemljišta za potrebna postrojenja željezare, koja je danas prenatrpana, pa bismo je na taj način mogli reorganizirati u smjeru prema haldi.

II. Ovako bi nam bilo moguće na haldu smjestiti stovarišta lijevane robe, koksa i prometnog materijala.

III. Na zdravo zemljište istočno od halde moglo bi se poredati u pojasu nove veleobrtne građevine (6) kao što su prometne zgrade, pilane, radionice, skladišta, bunkere s pomoćnim uređajima itd.

IV. U Droškovcu (14) providene su pržne peći, separacija i bunker s pomoćnim uređajima.

V. Otuda prema Breziku dolazi nova žičana željeznica (17), koja će se produžiti prema Krečanama (kamenolomu, 18).

Rudnik u Pržićima će se za nekoliko godina napustiti uslijed svršene eksploatacije.

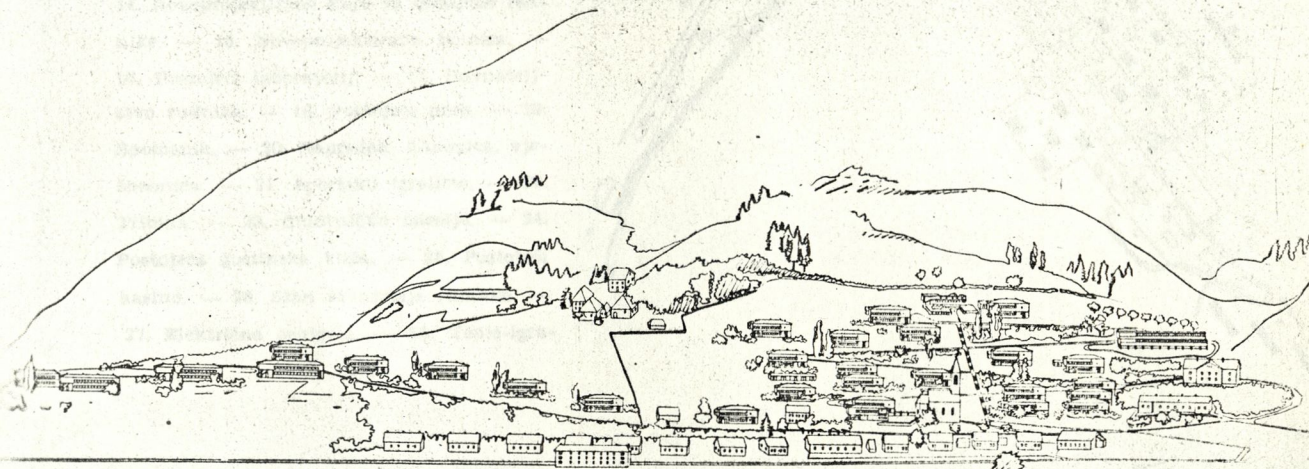

nice, d) eventualno visoke peći sa bunkerima i pomoćnim instalacijama. — 7. Projektirano naselje za neoženjene radnike sa igralištem. — 8. Projektirano naselje za oženjene radnike sa bolnicom i školom. — 9. Projektirano činovničko naselje. — 10. Željezara. — 11. Uspinjača. — 12. Električna jamska željeznica. — 13. Stovarište koksa. — 14. Novoprojektirane pržne peći, separacija i bunker sa pomoćnim uređajima. — 15. Rov Kulina bana sa prometnim zgradama. — 16. Dnevni kop Smreka. — 17. Novo projektirana žičara. — 18. Utovarna stanica Brezik. — 19. Žičara krečane. — 20. Projektirana radnička kolonija Diknići. — 21. Selo Pržići. — 22. Radnička kolonija Pržići s proširenjem. — 23. Rudarski kolosjek za Pržiće.

VI. Buduća proizvodnja će gravitirati prema Droškovcu i Breziku pa je radi toga predviđena nova radnička naseobina pokraj sela Diknića, odakle rudarima nije daleko do Droškova i Brezika.

VII. Za željezaru VM predviđena je nova radnička naseobina i to za oženjene radnike u Kralupima (8) iznad katoličke crkve. Ta naseobina imala bi i novu bolnicu i školu. Za neoženjene radnike bi naseobina bila nešto južnije, između Kralupa i Prnjavora. Ona bi imala i sportsko igralište. Oba naselja smještena su tako, da su izolirana od tvorničkih plinova i orijentirana prema suncu (na zapad i istok).

VIII. Novo činovničko naselje moglo bi se smjestiti u voćnjake neposredno iznad postojećeg činovničkog naselja (9).

Radničko naselje sa bolnicom — Kralupi

REGULACIJA LJUBIJE

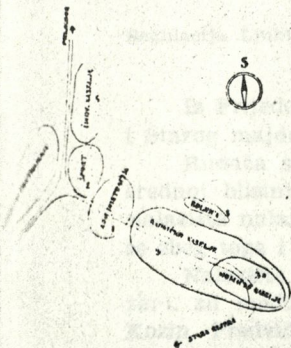
»Na osnovu geoloških ispitivanja može se računati kao sigurno, da vareški rudnici imaju oko 3,5 mil. tona željezne rudače a Ljubija 30 mil. Nadalje se računa, da u čitavom bosanskom rudarskom bazenu ima vjerojatno oko 200 mil. tona željezne rudače. Ljubijska ruda je jedna od najboljih u Evropi, jer sadržava visoki postotak željeza i malo sastojaka štetnih za proizvodnju željeza. Naprotiv vareška ruda sadrži mnogo bakra i elemenata, koji su štetni za proizvodnju sirovog željeza. I dok se vareška ruda prerađuje u visokim pećima s malom primjesom ljubijske za podmirenje domaćih potreba sirovog željeza, ljubijska se samo malo prerađuje u zemlji, jer se većim dijelom izvozi u Mađarsku, Rumunjsku, Njemačku i Češko-moravski protektorat. Sa narodno-ekonomskog gledišta je takav izvoz štetan za našu zemlju, a za preradu svih navedenih količina bile bi potrebne ogromne investicije. To isto vrijedi i za preradu domaćeg ugljena u koks, koji uvozimo iz inozemstva.«

POLOŽAJ

Ljubija zapravo ne spada u srednji bosanski bazen, nego u sansko područje. Ali ipak je uzeta u ova razmatranja, jer spada pod HRUTAD.

Ljubija leži na rudarskom kolosjeku Prijedor-Ljubija.

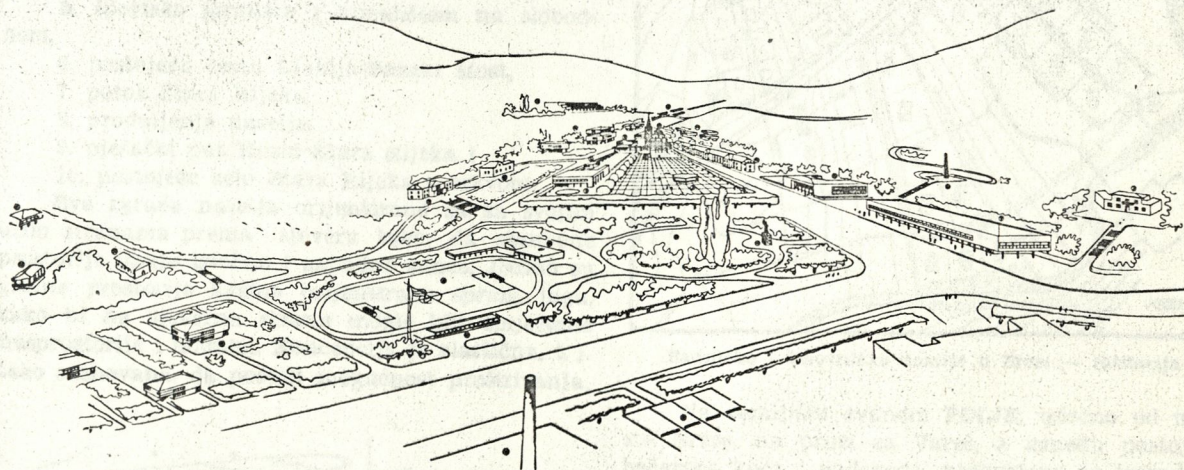
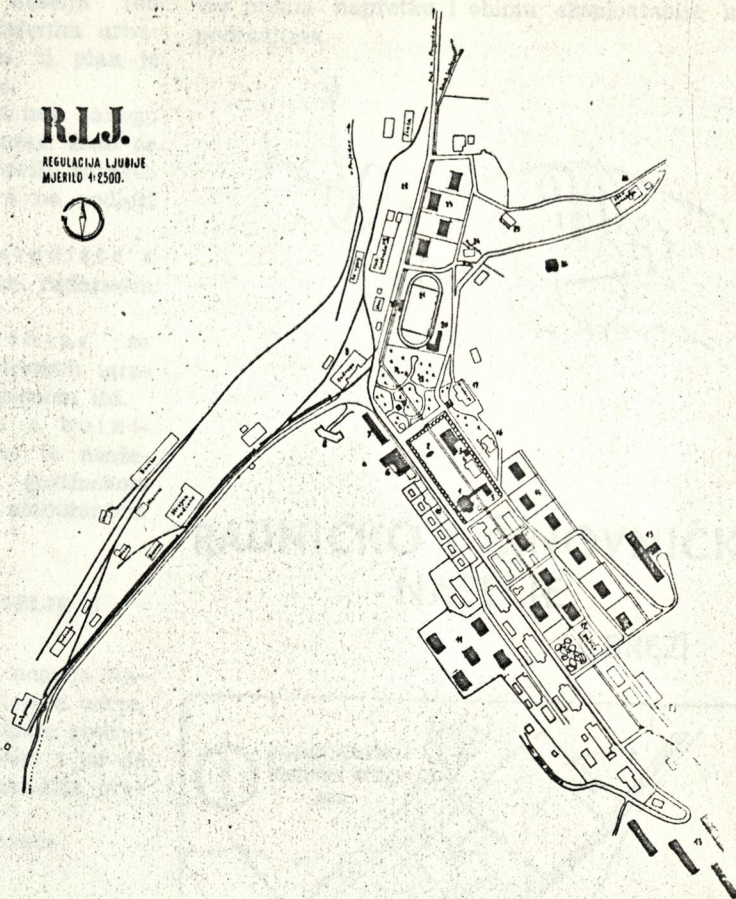
Područje Ljubija

LEGENDA

1. Crkva (novoprojektirana). — 2. Muzički paviljon. — 3. Pučka škola sa igralištem. — 4. Stan učitelja. — 5. Stan župnika. — 6. Rudarski dom, rudarska škola, šegrtski tečaj, kino, vatrogasno spremište. — 7. Tržnica, zelenari, brijačnica, mesar, prodavaonica peciva, pošta, obrtnici, oružnička postaja. — 8. Kavana Dolić. — 9. Zadruga (Konzum). — 10. Postojeće radničke kuće. — 11. Novoprojektirane radničke kuće za oženjene radnike. — 12. Postojeća bolnica. — 13. Novoprojektirane momačke kuće. — 14. Novoprojektirane kuće za oženjene radnike. — 15. Novoprojektirana bolnica. — 16. Postojeći laboratorij. — 17. Ravnateljstvo rudnika. — 18. Postojeći park. — 19. Spomenik. — 20. Napredak, čitaonica, vježbaonica. — 21. Športsko igralište. — 22. Tribina. — 23. Činovničko naselje. — 24. Postojeća gostinska kuća. — 25. Postojeći kasino. — 26. Stan ravnatelja rudnika. — 27. Električna centrala. — 28. Tenis-igralište.

R.L.J.
REGULACIJA LJUBIJE
MJEŠTILLO 4/2500.

Regulacija Ljubije — Ptličja perspektiva

Iz Prijedora vodi preko Ljubije, Stare Rijeke i Starog majdana primitivna cesta u Šanski Most.

Rudača se danas kopa kod Javorika, u neposrednoj blizini Ljubije, zatim u Kozinu; velika se nalazišta nalaze i oko Stare Rijeke prema jugu, pa se zbog toga i zovu »Južna rudišta«.

Nalazišta, koja su danas u eksploataciji, povezana su međusobno žičanom željeznicom Ljubija-Kozin. Predviđeni su ogranci ove željeznice prema Litici i Vukulji.

U glavnom se dakle radi o dva eksploataciona područja: o Ljubiji i Južnim rudištima.

A.) REGULACIJA LJUBIJE

Seoska cesta Prijedor-Šanski Most grana se u mjestu Ljubiji, kod zadruga. Na jednom kraku su velecbrtna postrojenja a na drugom, koji vodi prema Staroj Rijeci, jest postojeće radničko naselje sa upravnim zgradama Hrutada.

Regulacioni plan postojećeg naselja (od Richtera) bio je izrađen po uobičajenim urbanističkim principima iz XIX. stoljeća, tj. plan je predviđio kuće duž jedne koridor-ulice.

Između zidanih stambenih kuća ima mnogo baraka, koje su već trošne i nehigijenske. Zato će se pristupiti rušenju i izgrađivanju novih, zdravih i sunčanih domova sa više zelenila, a na podlozi sljedeće zonske podjele:

I) Kulturno i upravno središte s crkvom, župnim dvorom, pučkom školom, rudarskim domom i naučničkim tečajem, kinom.

II) Športski i zabavni centar za sportsku mladež, radnu službu, sa športskim igralištem, kavanom, kasinom, plivaćim bazenom itd.

III i IV) Stambeno naselje s bolnicom, radničkim naseljem za oženjene te neoženjene radnike, činovničkim naseljem, gostinskom kućom, bolnicom, domom staraca, ambulantom i t. d.

B) RADNIČKO I ČINOVNIČKO NASELJE U JUŽNIM RUDIŠTIMA

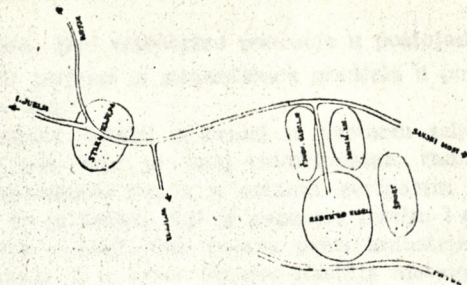
Zemljište tog novo projektiranog naselja nalazi se u Staroj Rijeci, istočno od postojeće crkve, nešto podalje od sadanjeg eksploatacionog područja. Taj položaj je izabran, jer je sunčan i jer se računa, da će se težište buduće eksploatacije premjestiti u Vukulje.

Regulacija predviđa odnosno obuhvaća:

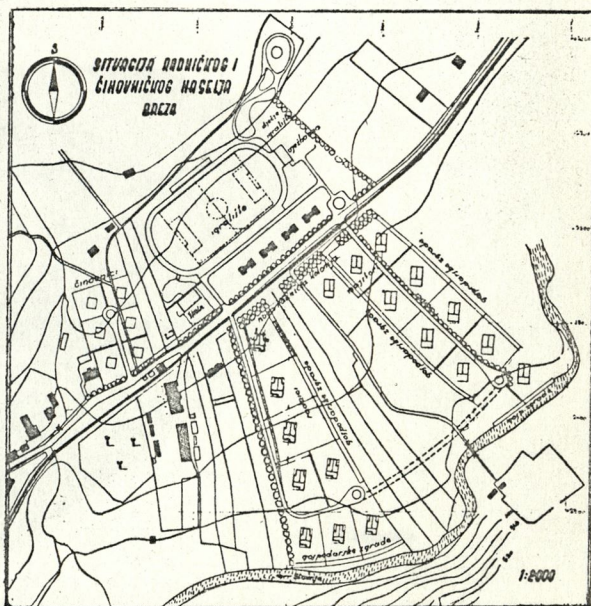
1. činovničko naselje s kasinom,
2. momačko naselje s kuhinjom,
3. radničko i majstorsko naselje,
4. perivoj,
5. športsko igralište s kupalištem na slobodnom,
6. postojeću cestu Ljubija-Sanski Most,
7. potok Stara Rijeka,
8. produljenje naselja,
9. pješački put Kozin-Stara Rijeka i
10. postojeće selo Stara Rijeka s crkvom.

Sve zgrade naselja orijentirane su sa svojim užim stranama prema sjeveru tako, da stambene prostorije imaju istočno i zapadno sunce. Jedino su glavne prostorije kassina orijentirane spram juga, kako bi na sjevernu stranu mogle biti smještene nusprostorije i hodnici. Konceptija je elastična, t. j. tako zasnovana, da postoji mogućnost proširivanja,

već prema napretku i obimu eksploatacije u tim područjima.

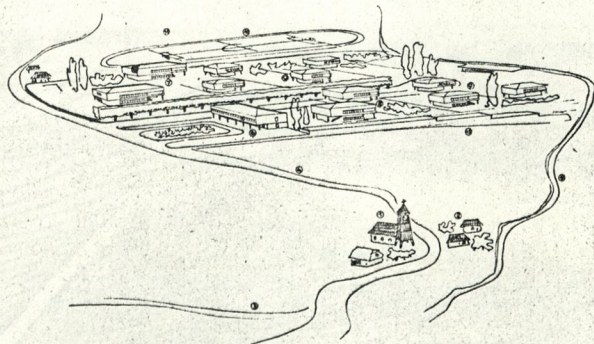
RADNIČKO I ČINOVNIČKO NASELJE U BREZI

Radničko i činovničko naselje u Brezi — Situacija

Na zemljištu zvanom POLJE, istočno od mjesta Breze, na pruži za Vareš, a između postojeće bečarske kuće i vodovoda, predviđena je izgradnja novog radničkog naselja za oženjene radnike. Primijenjeni su standardni tipovi stambenih kuća kao i za ostala poduzeća Hrutada i to sa 2, 4 ili 6 stanova u svakoj kući s pripadajućim gospodarskim zgradama. Na sjevernoj strani preko ceste i željezničke pruge određeno je zemljište: za športsko igralište, za novu pučku školu sa dječjim igralištem a nedaleko od škole, na lijevoj strani, činovničko naselje.

U samom mjestu, nasuprot postojeće radničke kolonije, uspinje se u brdo vrlo lijep šljivik, koji će se preurediti u javni perivoj budući da u Brezi perivoja nema.

Radničko i činovničko naselje u Južnim rudištima — Stara Rijeka

RADNIČKO NASELJE U PODBREŽJU

POLOŽAJ

Od Vranduka do Zenice proteže se lanac brežuljaka, oko 12 km dugačak. Između tih brežuljaka provlači se poput zmiје rijeka Bosna s prekrasnim krajobrazima s lijeve i desne strane.

Vranduk: staro bosansko naselje romantičnog izgleda.

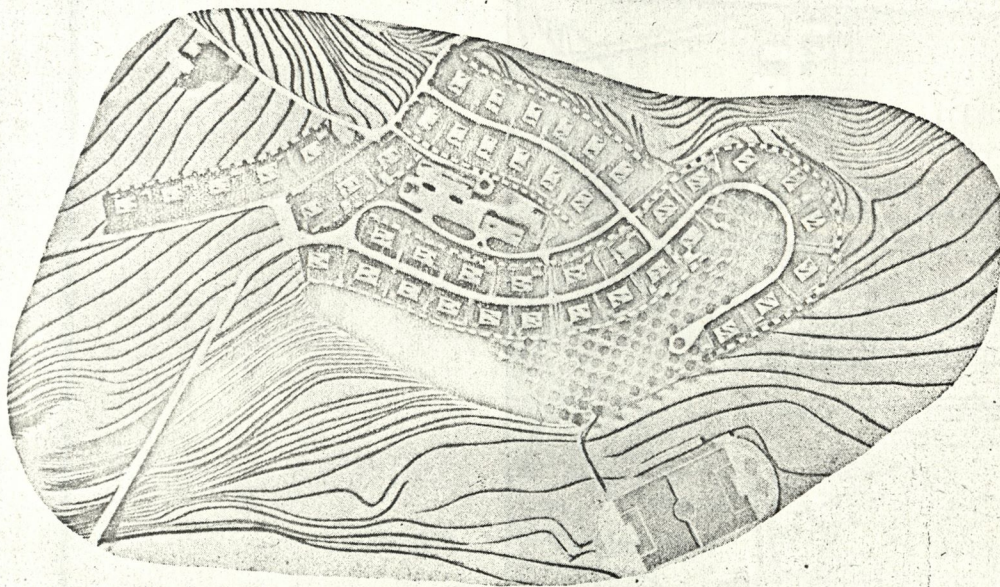
Zenica: živo veleobratno područje u postojanju.

Dakle prijelaz iz romantičnog predjela u posve utilitaran kraj!

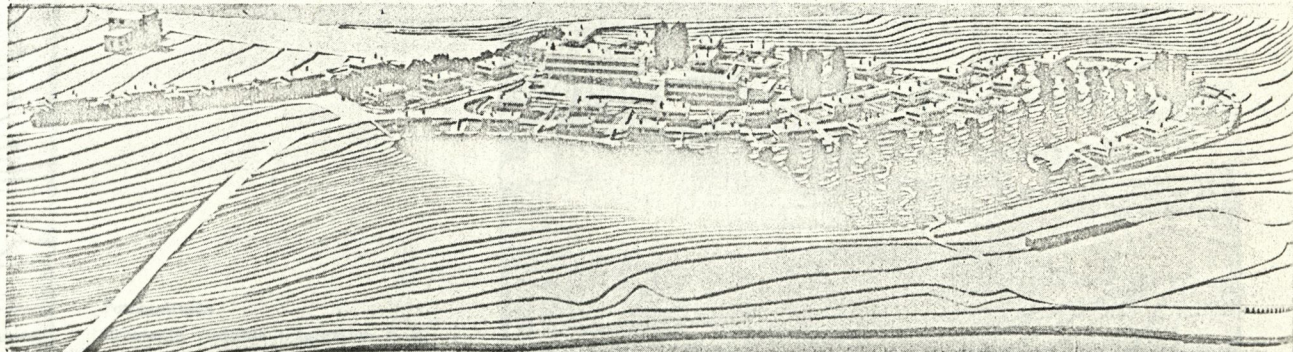
Rudarski radnici u Zenici su većinom seljačkog porijekla. Nije to onaj tradicionalan radnik, kakvog susrećemo svuda u ostalim evropskim zemljama. To je seljak, koji je napustio zemlju i otišao sa sela u grad. Ova pojava prati industrijalizaciju zemlje. I u tome čovjeku nastaje metamorfoza: do sada je živio na zemlji, od sada ulazi u njenu utrobu.

★

U Zenici je izgrađeno mnogo radničkih kuća i baraka neposredno uz samo područje željezare i rudnika — dakle u okolini:

Situacija

Radničko naselje u Podbrežju — Zenica

Model

gdje je zrak otrovan od ugljičnog monoksida uslijed nepotpunog sagorijevanja ugljika;

gdje je izraslo samo tu i tamo po koje kržljivo stablo;

gdje su bašče izmjerene na m² i malene, kako ne bi smjele biti,

pa su stoga ova postojeća naselja nesocijalna i nezdrava.

Stoga je ravnateljstvo Hrvatskih rudnika i talionica odlučilo, da se pristupi izgradnji novog naselja u Podbrežju, 2 km daleko od grada i veleobrotnih uređaja, u seoskoj prirodi, na malom brežuljku, u slivnicama, ispred kojih se vije rijeka Bosna.

Polovicom 1939. godine podignute su prve tri kuće s po 6 stanova, dakle ukupno 18 stanova. Izgrađivanjem se ima nastaviti i sljedećih godina.

Uslijed težih građevnih prilika gradit će se tipovi kuća samo od domaćeg materijala (vidi poglavlje »Novi tip radničke kuće«).

NASELJE

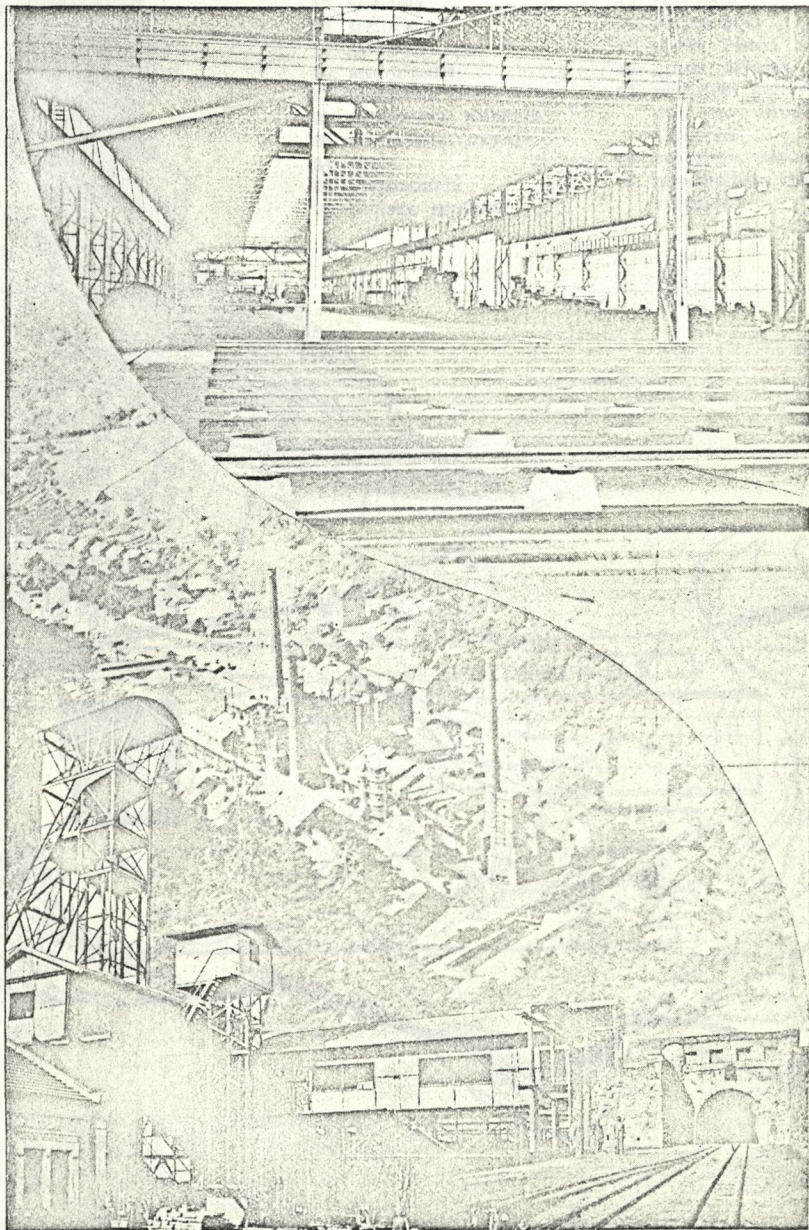
Zasnovano je u obliku očne šarenice oko zjenice. Naselje liči ogrlici koralja oko jezgre — stambena ogrlica oko kulture akropole!

1. Kulturnu akropolu sačinjavaju: zadruga, škola sa stanom učitelja, dom sa čitaonicom, klubovima, kuglanom itd.

2. Stambenu ogrlicu sačinjavaju: radničke kuće sa po 1, 2 i 3 sobe i stanbenom kuhinjom prema veličini obitelji.

3. Iza tih kuća su gospodarske zgrade.

4. Uz rijeku Bosnu je športsko igralište sa otvorenim kupalištem.

Fotomontaža
Hrvatskih rudnika i talionica d. d.

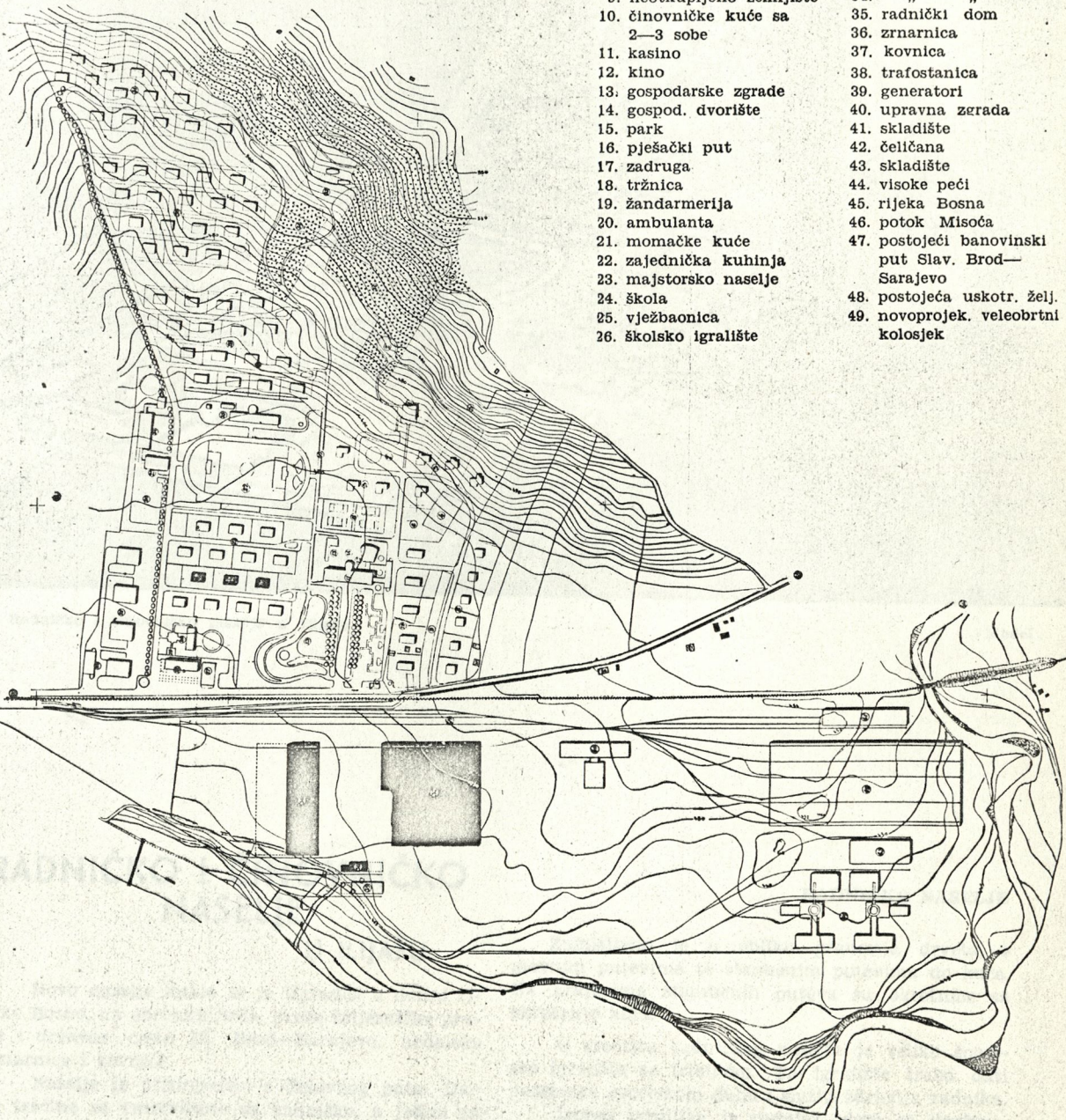
RI. 1940.

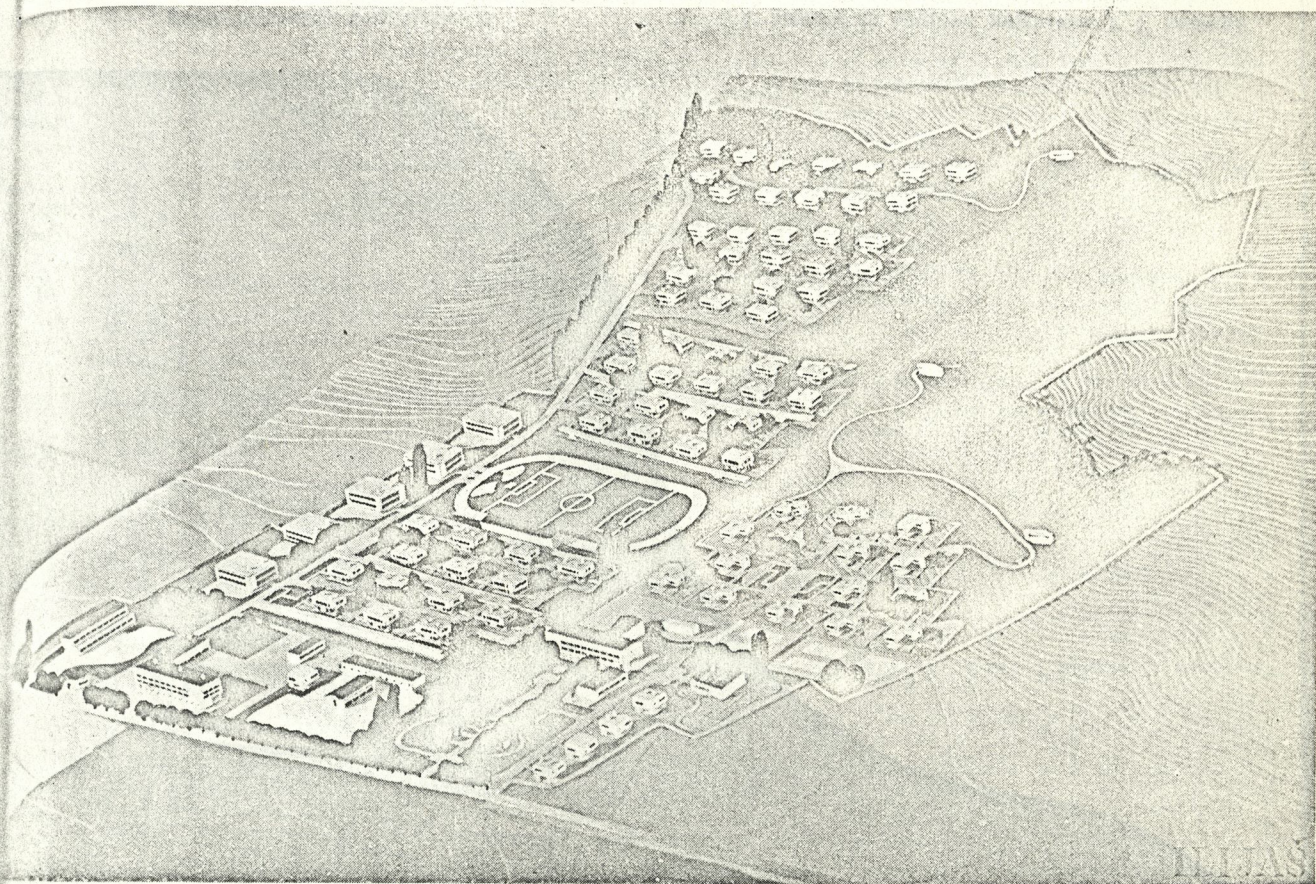
SITUACIJA ČINOVNICKOG I RADNIČKOG NASELJA U ILIJAŠU

LEGENDA

1. ravnatelj	27. igralište
2. bašča ravnatelja	28. stan učitelja
3. novoprojekt. voćnjak	29. predradničko naselje
4. postojeći voćnjak	30. radničko naselje
5. stariji činovnici	31. bašćovansko naselje
6. tenis	31. vrtlarsko naselje
7. park	32. livada za teferić
8. rezervna gradilišta	33. postojeća šuma
9. neotkupljeno zemljište	34. " "
10. činovničke kuće sa
2—3 sobe	35. radnički dom
11. kasino	36. zrnarnica
12. kino	37. kovnica
13. gospodarske zgrade	38. trafostanica
14. gospod. dvorište	39. generatori
15. park	40. upravna zgrada
16. pješački put	41. skladište
17. zadruga	42. čeličana
18. tržnica	43. skladište
19. žandarmerija	44. visoke peći
20. ambulanta	45. rijeka Bosna
21. momačke kuće	46. potok Misoča
22. zajednička kuhinja	47. postojeći banovinski
put Slav. Brod—
Sarajevo
23. majstorsko naselje	48. postojeća uskotr. želj.
24. škola	49. novoprojek. veleobrotni
kolosjek
25. vježbaonica	
26. školsko igralište	

Radničko i činovničko naselje u Ilijašu

Model

RADNIČKO I ČINOVNIČKO NASELJE

U ILIJAŠU

Novo naselje imalo se je izgraditi u dolini rijeke Bosne, na obronku brda, preko željezničke pruge i državne ceste Sl. Brod—Sarajevo, nedaleko zrnarnice i kovnice.

Naselje je pristupačno s državnog puta. Dvije trećine su rezervirane za radničko, a jedna za činovničko naselje. Zajedno oba naselja čine jednu urbanističku jedinicu.

RADNIČKO NASELJE

Zamišljeno je u obliku grananja drveta, s glavnim putevima te stanbenim putevima do kuća. Na krajevima stambenih puteva su okretnice za okretanje kola.

U središtu radničkog naselja je veliko sportsko igralište sa tribinom. To igralište treba dati podstreka sportskom duhu i služiti zdravlju radnika.

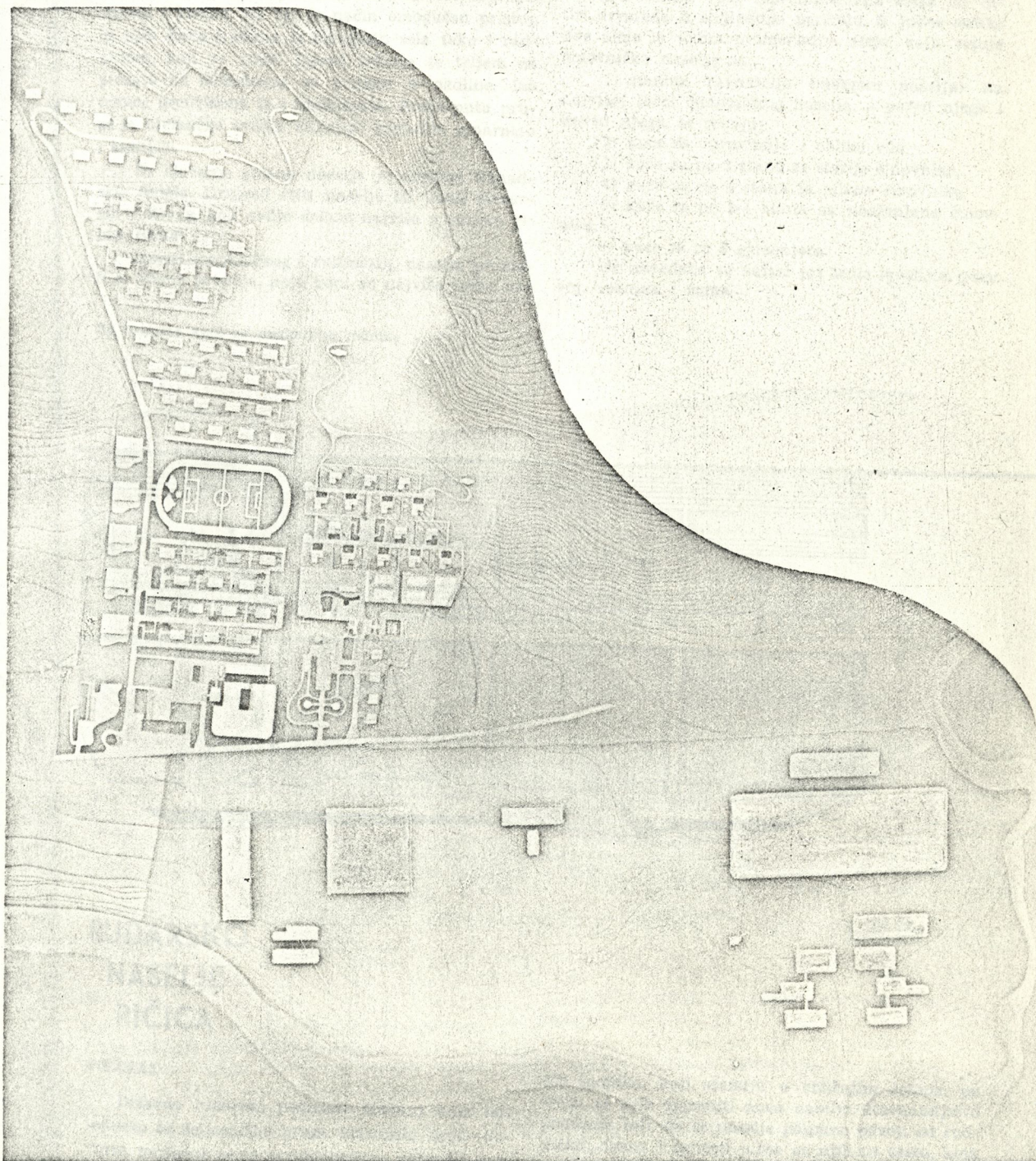
Ispred igrališta je radnički dom sa društvenim prostorijama za radnike, sa čitaonicom, restauracijom, kuglanom itd.

Igralište će služiti i školi i športskom domu, koji se nalazi na sjevernoj strani igrališta.

Ispred škole, a s njezine južne strane, ima još i posebno školsko igralište. Sa zapadne strane su smješteni stanovi učitelja, orijentirani na jug prema suncu.

Samo je naselje podijeljeno u:

- 1) naselje za majstore, koji se bave i obradom zemlje, kako bi se i sami radnici snabdijevali vlastitim povrćem.
- 2) naselje za oženjene radnike,
- 3) naselje za neoženjene radnike i
- 4) naselje za radnike baštovane t. j. radnike,

Naselje u Ilijašu. — Model

Zbog bolje izolacije od ostalog naselja vodi posebni ogranak od državnog puta do kuća za neoženjene radnike (bečare).

Naselja su međusobno odvojena zelenim pojasima, čime su pojedine skupine decentralizirane i više individualizirane.

Uz sam državni put smješteni su još: zadruga, tržnica i kasino. Na taj je način omogućen pristup do njih kako ljudima iz okolišnih sela tako i radnicima, koji tu rade. Ispred tržnice je trijem za prodaju na slobodnom za seljake iz okoline. Iza tržnice predviđena je i ambulanta. Preko puta pruge je njemačka tvrtka »Krupp« izgradila zrnarnicu i kovnicu.

Sa sjeverne strane naselja je drvoređ kanadskih topola. Drvoređ štiti naselje od jakih sjevernih vjetrova, koji ovdje dolaze najviše u smjeru rijeke Bosne.

Ispred činovničkog i radničkog naselja provlači se zelena arterija, koja vodi do najviše točke na-

selja u šumu za teferič sa čardacima. U ovu se arteriju slijevaju svi stambeni putevi naselja.

ČINOVNIČKO NASELJE

Glavna atrakcija činovničkog naselja je kasino kao stjecište kulturnog života naselja te prehrambeno središte činovničkog i radničkog staleža.

Do kasina vodi reprezentativna aleja od četiri drvoređa u engleskom perivoju. S južne strane ove aleje je jedna promenadna aleja, koja vezuje činovničko naselje sa:

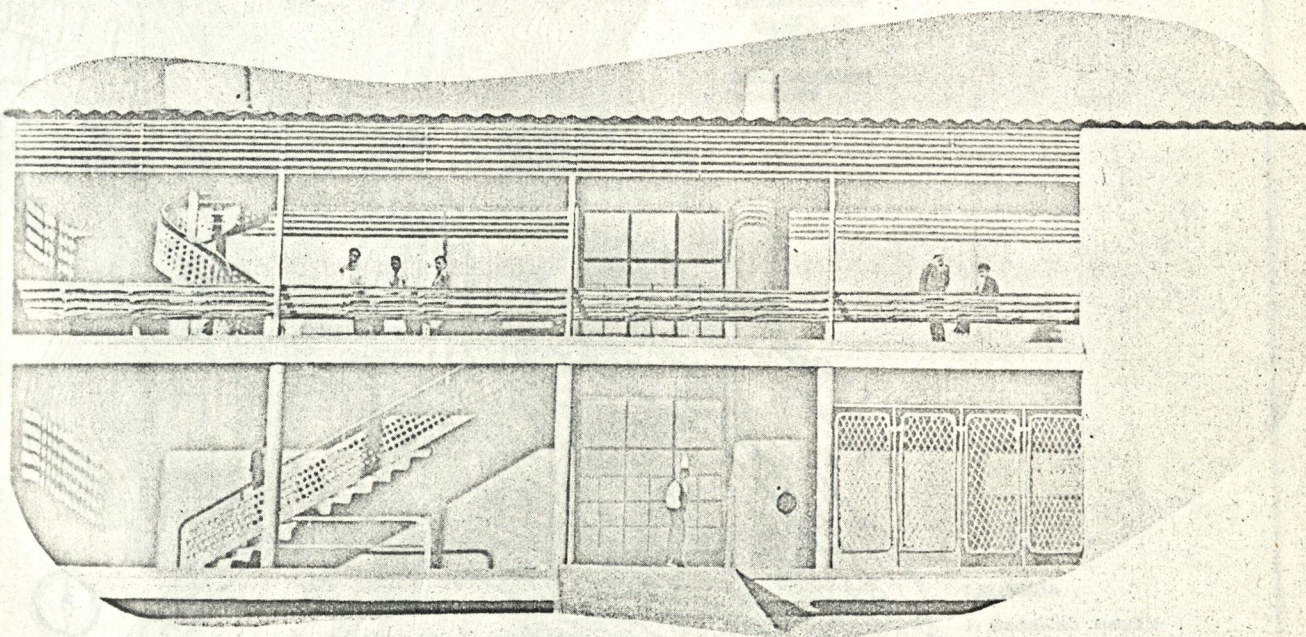
1) stanom ravnatelja (mozgom naselja) na najvišoj točki činovničkog naselja, a pored njega i ispred njega se redaju:

- 2) kuće za upravitelje u obliku vila,
- 2) kuće sa po 2 stana za starije činovnike,
- 4) kuće sa po 4 stana za mlađe činovnike,
- 5) kuće sa po 2-4 stana za neoženjene činovnike i

6) kuće sa po 8 garsonjera.

Uz navedeno se nalazi još tenis igralište, perivoj, voćnjak i šuma.

Tip radničke kuće za neoženjene radnike

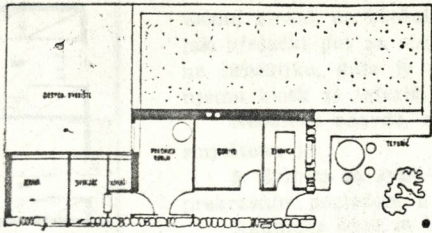
RUDARSKO NASELJE RIČICA

POLOŽAJ

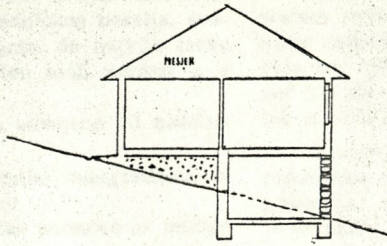
Državno rudarsko poduzeće Kakanj koje leži nedaleko od željezničke pruge Slavonski Brod—Saraјеvo, proširuje svoje eksploataciono područje prema Ričici. U tom području radi danas već preko

500 radnika, koji stanuju u obližnjim selima, pa treba za njih izgraditi novo naselje. Ravnateljstvo poduzeća želi, da se naselje potpuno odvoji od rudničkih okana i smjesti južno od njih uz cestu, koja vodi od Ričice prema željezničkoj postaji Čatići, gdje bi se u buduće izgradila i separacija.

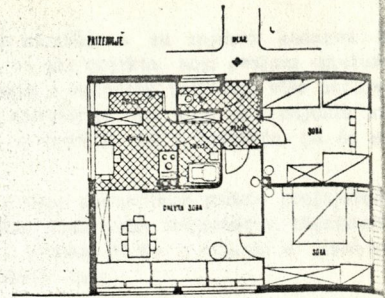
POGLED

Radnička kuća za oženjene radnike sa 1 stanom

PRITUPJE

LEGENDA

1. Radničko naselje
2. Naselje za činovnike i majstore
3. Naselje za neoženjene radnike
4. Kulturno središte
5. Bolnica
6. Športsko igralište

PROJEKAT

Izgradnja novog naselja diktirala je konfiguracija zemljišta, a podijeljeno je na:

1. Radničko naselje sa istočne strane ceste, na brežuljku u obliku serpentina t. j. lanac individualnih kućica sa malim gospodarstvom i baštom, koji idu usporedno sa dovoznom cestom.

2. Naselje za činovnike i majstore, smješteno je na zapadnoj strani od glavne ceste.

Na najsjevernijem dijelu, gdje je donekle ravno zemljište, smješteno je:

3. Naselje za neoženjene radnike, odvojeno od ostalih naselja u obliku kolektivnih kuća. Jezgru naselja tvori:

4. Kulturni i športski centar sa kasinom, crkvom, školom i igralištem, dječjim zabavištem, oružničkom postajom, zadrugom i ljetnim i športskim igralištem uz potok.

Od kulturnog središta vodi prema sjeveroistočnoj strani, na brežuljak radničkog naselja, kratak pješački put sa stepenicama, do najviše točke na brežuljku, gdje je smješten mali perivoj a u njemu kiosk za teferič.

Nedaleko oдавде, sasvim odvojeno od naselja, smještena je:

5. Bolnica sa svim potrebnim nuzzgradama sa prekrasnim pogledom u nizinu.

Radničke kuće za radničke porodice sa mnogo djece (sa 7—10 članova obitelji) sastoje se od 3 sobe, kuhinje, kao i svih nusprostorija.

Za podrum iskorišten je, uslijed kosine zemljišta, prednji dio zgrade, a sastoji se iz zimnice, praonice rublja i prostora za gorivo. U nastavku podruma smještena je gospodarska zgrada sa kokošinjcem, svinjcem, štalom za kravu i gospodarskim dvorištem.

Radi toga zamišljena su mjesto kasarna u starom smislu — tri objekta, koji svojom unutarnjom raspodjelom i vanjskim izgledom više podsjećaju na neke sanatorije. Od toga dva objekta su već izgrađena, a treći je još u projektu, pa će se tek izgraditi.

Zgrade su koso postavljene prema postojećem rudarskom domu, radi bolje orijentacije stanbenih prostorija, t. j. prema istoku i zapadu a divhana je okrenuta prema jugu.

Arhitektonska koncepcija je zapravo izvana ista kao i kod ostalih radničkih kuća Hrutada. Povećao se je samo obujam zgrade prema unutrašnjoj podjeli i svrsi.

Zgrade treba zamisliti ovijene povijušama (Vitis Veitchi — američanska loza).

Radnicima, koji 8 sati dnevno rade ispod zemlje, gdje nema ni danjeg svijetla ni dovoljno zraka, koji po 10 sati rade dnevno po ljevaonicama uz vrućinu od 50-60 stupnjeva, tim ljudima treba dati barem u domovima mnogo zraka, svijetla i sunca!

da ga podsjetite na njegova zelenilom ovijena rodna sela;

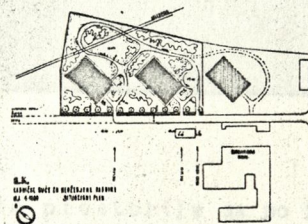
da ga unaprijede i uzdignu na zapadno-evropski standard života;

da mu osiguraju tjelesno i duševno zdravlje. Neoženjeni radnici su većinom najmlađi radnici. To su budući očeви porodica, kojima treba očuvati zdravlje, kako bi zdravi ušli u porodični život.

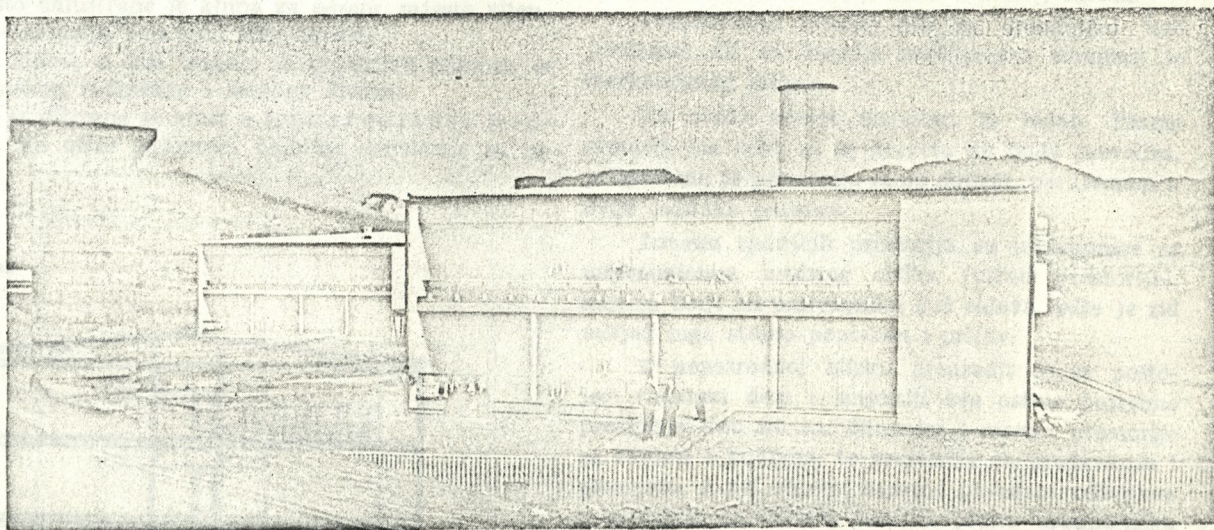
KUĆE ZA NEOŽENJENE RADNIKE (BEČARE)

U ZENICI

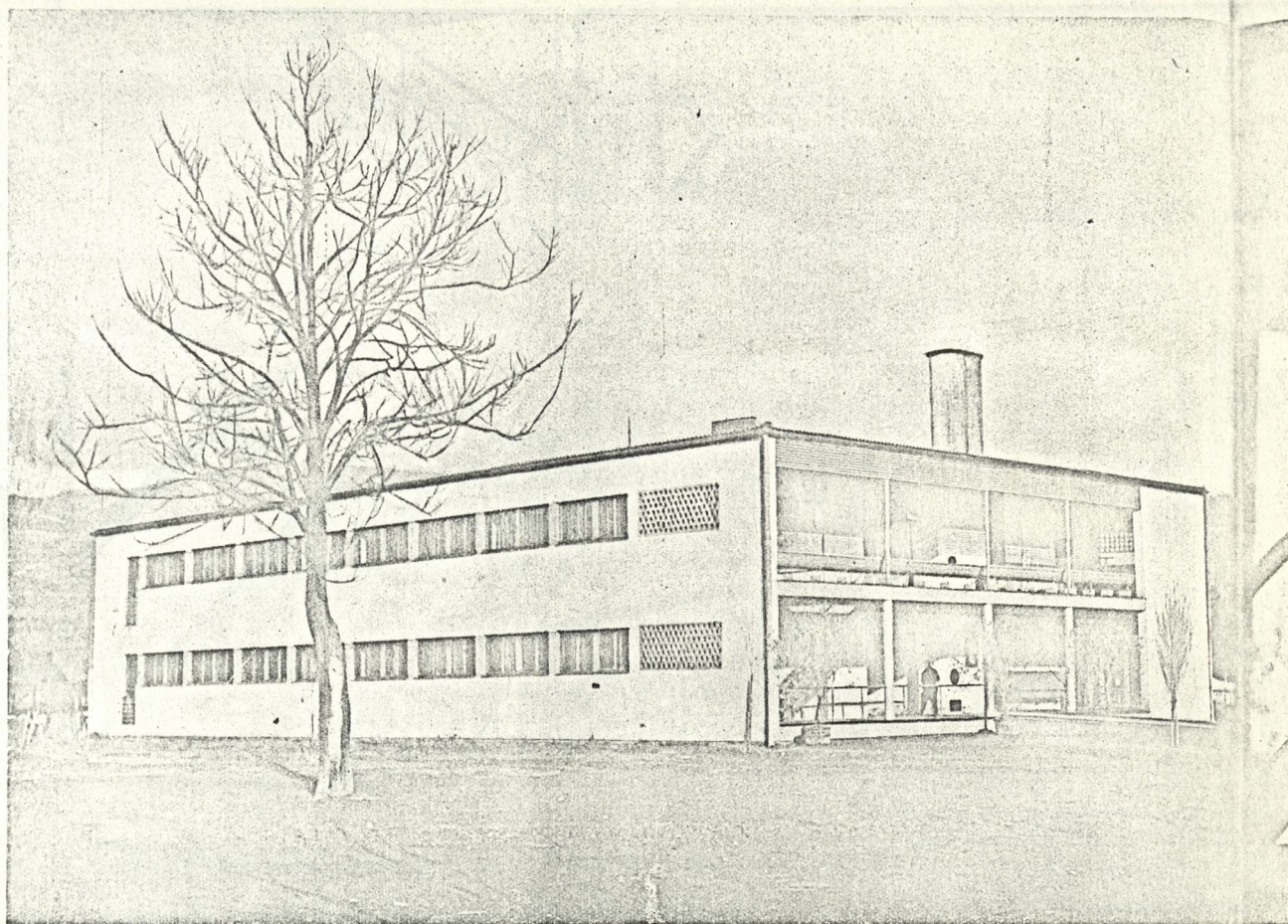
Ove vrste stanbenih kuća do sada su općenito bile tužnog i mračnog izgleda, bez dovoljno zraka i svijetla, bez potrebnih higijenskih uslova i natrpale ljudima, a trebale bi biti u pravom smislu domovi, koji bi radniku poslije napornog i teškog dnevnog rada dali odmora i rasonode;

Situacija

Radničke kuće za neoženjene radnike u Zenici

Kuća za neoženjene radnike

Radi toga pored sviju utilitarnih potreba predviđena je i dijhana. Ona ovoj radničkoj zajednici omogućuje drugarska sakupljanja — sijela. Mjesto balustrade je klupa za odmor, mjesto vijenca — žaluzije, koje ložu štite od kiše.

Zidove u loži trebalo bi providjeti slikama iz bosanskog radničkog i seoskog života!

Iz dijhane se ulazi u širok središnji hodnik. Na obim stranama hodnika smještene su po

dvije spavaće prostorije sa po $2 \times 10 = 20$ kreveta. Dakle $4 \times 20 = 80$ kreveta u svakom spratu ili $2 \times 80 = 160$ kreveta u svakoj zgradi.

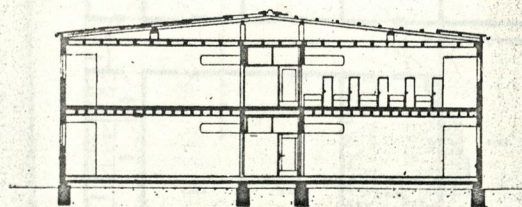
Projektirani kreveti bili su zamišljeni kao preklopni, ali su kasnije zamijenjeni drugima iz merkantilnog željeza.

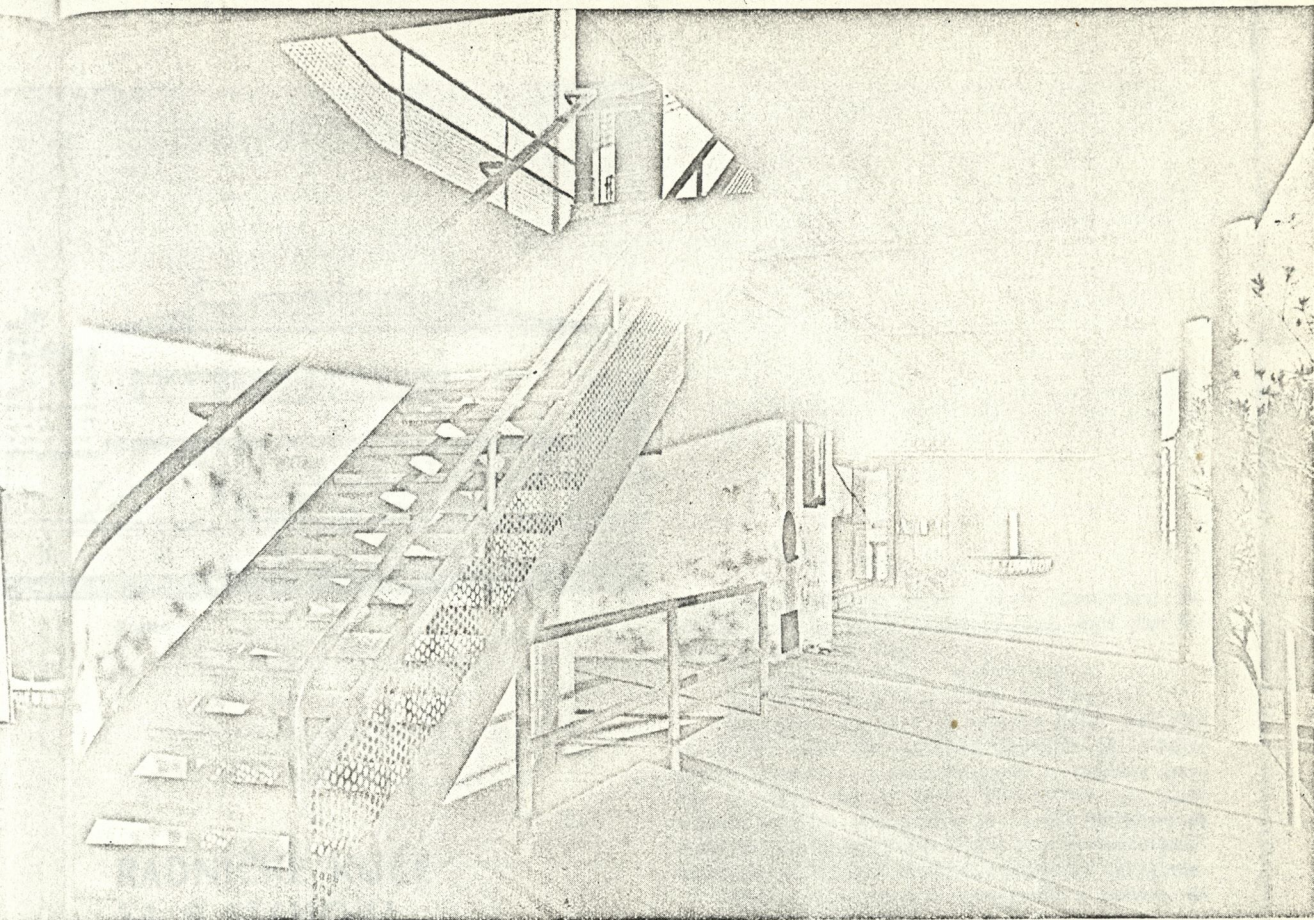
Uz svaki krevet smješten je jedan limeni ormarić. Da soba sa 20 kreveta ne bude prevelika, pregrađena je prostorija samo optički, paravanom u dvije jednake jedinice.

Između spavaćih prostorija su umivaonice sa umivaonicama kružnog oblika (usred prostorije), koji su bolji od umivaonika duž zidova, gdje je zid uslijed toga stalno poprskan i prljav.

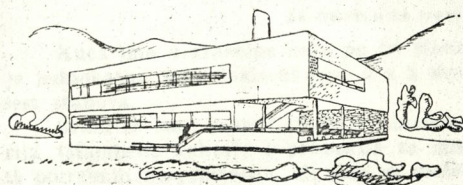
U neposrednoj blizini preuredit će se postojeći rudarski dom i smjestiti sve ostale potrebne prostorije, kao što su: čitaonica i menze, prostorije za zabavu i kuglana, te prostorije za predavanja i prosvjetu. A svi objekti zajedno povezani zelenilom i sportskim igralištem činit će jednu urbanističku cjelinu.

Presjek

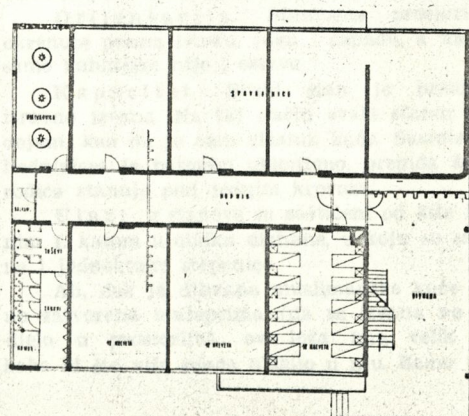

Trijem radničke kuće

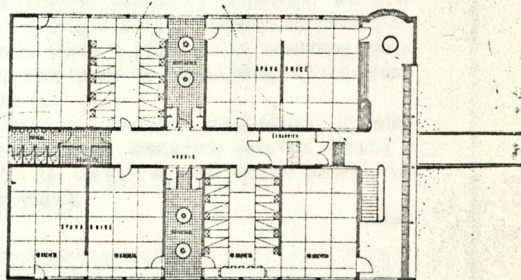
PRIZEMLJE

Varijanta — Ilijaš

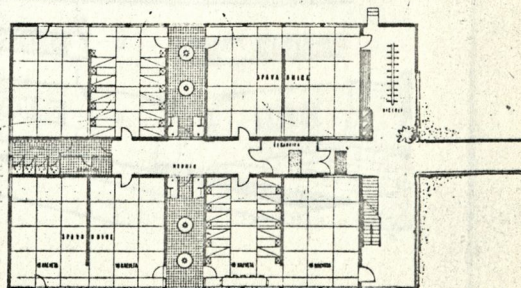
R.K.
IZ OBLASTI GRAĐEVINARSTVA I
POSREDOVANJE U PROMETU NEPOKRETNOSTI

1. SPRAT

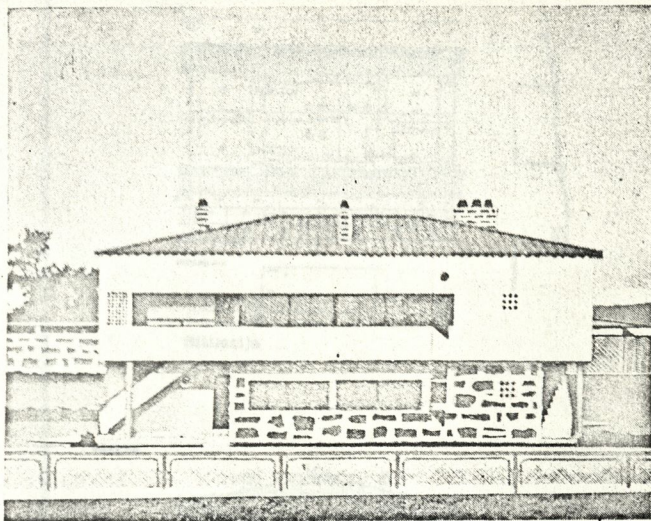

I. kat

PRIZEMLJE

Prizemlje

Pogled

RADNIČKE KUĆE SA 6 STANOVA

ILI ŠESTORCI - ZENICA
ZA OBITELJ SA MALO DJECE

Kuća ima u svakome katu po tri stana. Pošto je jednokatna, ima dakle ukupno 2 x 3 stana, t. j. šest stanova.

Svaki se stan sastoji iz dviju glavnih prostorija (stambene kuhinje i prostorije za spavanje), te potrebnih nusprostorija, ali stan se može prema potrebi preurediti tako, da ima 2 manje spavaće sobe mjesto jedne veće, a mjesto stambene kuhinje dnevnu prostoriju sa odijeljenom kuhinjom.

Orijentacija. Stambene prostorije su okrenute prema istoku, jugu i zapadu, a na sjever samo kuhinjske niše i ostave.

Kapacitet. Svaki stan je pristupačan izravno izvana. Na taj način svaki stanar dobiva dojam, kao da je sam vlasnik kuće. Susretanje po hodnicima je potpuno uklonjeno, premda šest porodica stanuje pod jednim krovom.

Ulazi u stanove su zaštićeni od kiše izbačenim I. katom u obliku divhane, u koju su smještene i jednokrake stepenice.

Ali, dok je dihvana muslimanske kuće potpuno zatvorena mušepcima (da se izvana ne bi vidjelo u prostoriju), ova loža ima velik otvor, kako bi što više sunca ulazilo u nju. Samo u kutu

te moderne dihvane smještena je perforirana betonska ploča u obliku mušepka, koji služi kao zašlon od jakih vjetrova.

Do ulaza su tuš i umivaonik.

Iza ulaza je stambena kuhinja.

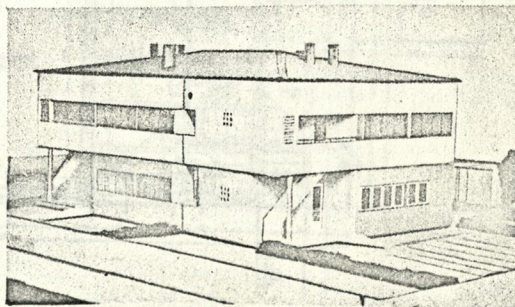
Stambena kuhinja ili dnevna soba? Seljačka se obitelj kupi oko ognjišta. Ognjište je središte seoskog života. I u bosanskoj kući je ognjište izvoran elemenat, žarište porodičnog života, ono grije i hrani čovjeka. Kao takovo je i ovdje zadržano za radnika seljaka stambena kuhinja, a za tradicionalnog radnika kuhinja od dnevne prostorije odijeljena.

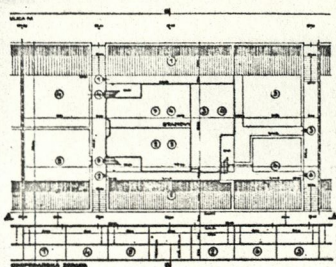
Stambena kuhinja je međustadij u razvoju od seoske u gradsku kuću.

U svakom je stanu predviđeno najviše 4-6 poselja. U stambenoj kuhinji je niša za kuhanje kako bi se prostorija mogla bolje upotrijebiti i za kuhanje i stanovanje. Kuhinjsku nišu je moguće zastorom odijeliti od stambene prostorije. Na prelazu iz jedne u drugu strop je spušten sa poterijom radi odvajanja dima i pare, dakle prepreka, koja sprječava prelaz pare iz kuhinjskog u stambeni dio prostorije.

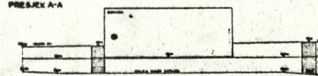
U kuhinjskom prostoru predviđena je niša pred prozorom. Ovdje domaćica ostavlja hranu i namirnice. To je ostava pod vedrim nebom, uz zatvorenu smočnicu.

Model

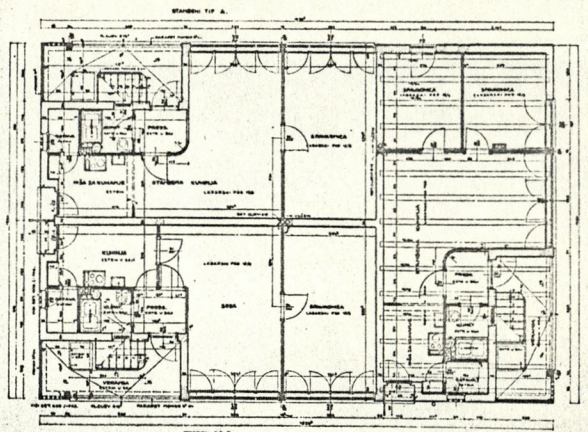

PRESJEK A-A

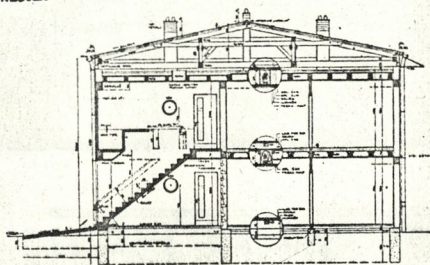
PRESJEK B-B

Situacija

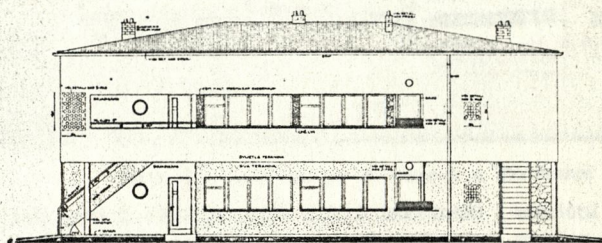

I. kat

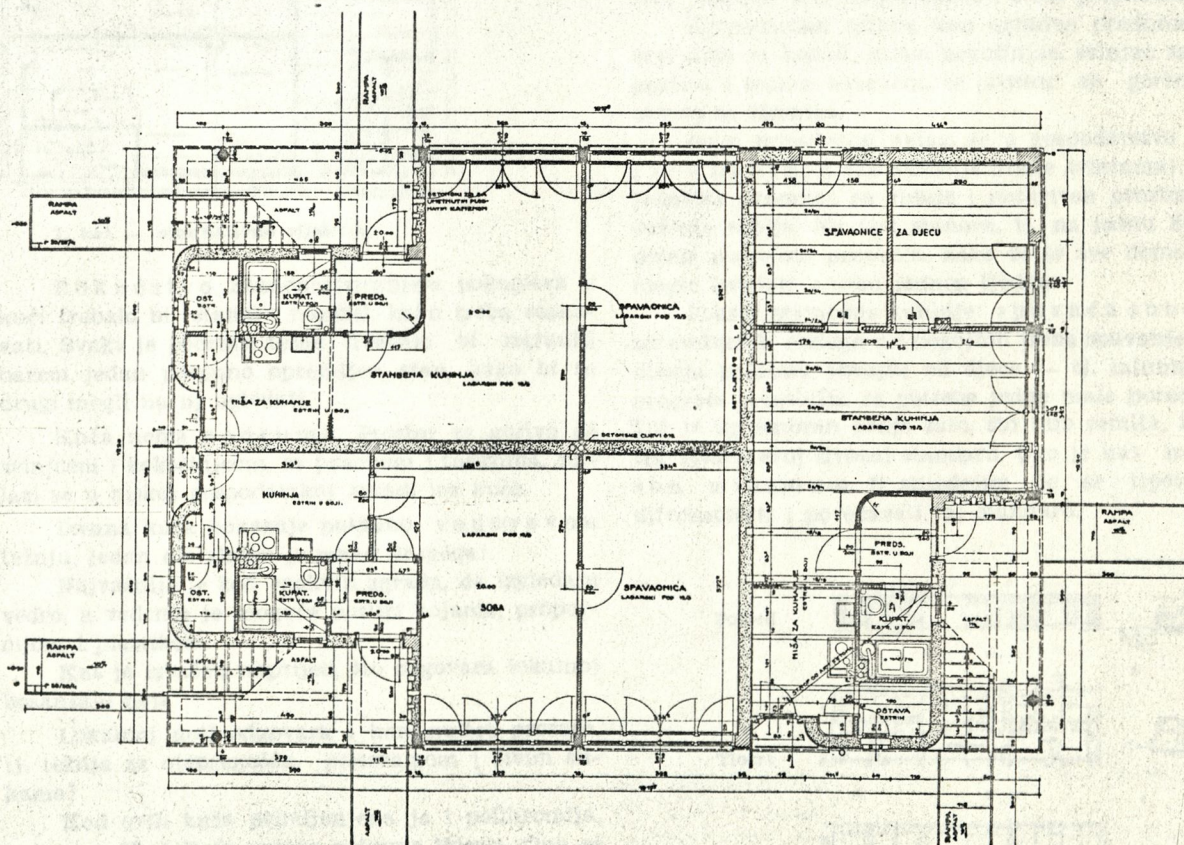
PRESJEK

Presjek

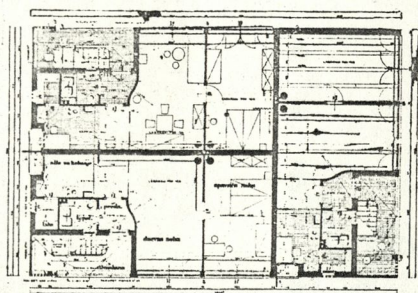
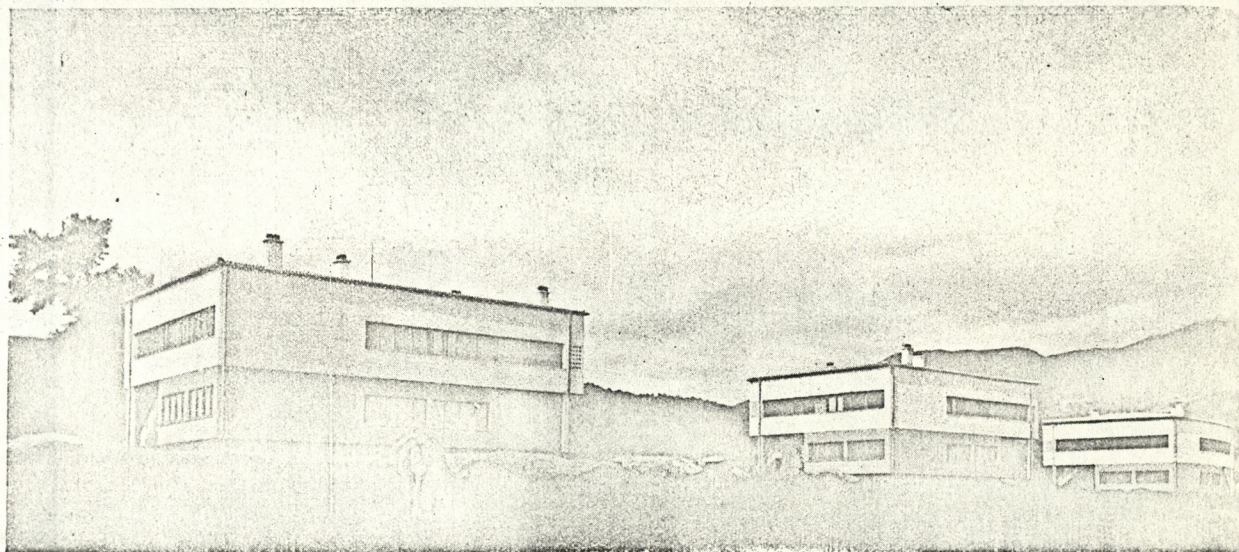

Fasada

Tloort prizemlja

Šestorci

I. kat — alternativno rješenje

Pokućstvo. Standardiziranjem pokućstva u kući trebalo bi stanare naučiti, kako treba stanovati. Svaki je početak težak. Trebalo bi izgraditi barem jedan potpuno opremljen stan, kako bi se drugi mogli na nj ugledati.

Kuća nema podruma. Prostor za gorivo sa svinjcem i kokošinjcem, sa praonom i tuševima, nalazi se u niskoj gospodarskoj zgradi iza kuće.

Izvana kuća pokazuje potpuno vodoravnu težnju, jedan dio složen je iznad drugoga!

Najvažnije je kod ovakvih zgrada, da izgledaju vedro, a vedrinu je moguće postići bojama, proporcijom i plastikom.

Kat je izbačen naprijed, što odgovara lokalnoj bosanskoj noti.

Lokalnoj noti odgovara i kontinuitet prozora, tj. težnja za otvorenosću, panoramom i živim slikama!

Kod ovih kuća primijenjena je i polihromija, koja je u 19 stoljeću gotovo potpuno iščezla. Ona se osniva na slijedećem načelu: taman donji dio, svi-

Radničke kuće sa po 6 stanova u Podbrežju

jetli gornji, čime je kuća dobila tektonski i eterični izražaj. Živim su bojama obojadeni samo unutarnji zidovi divhane.

Gospodarske zgrade. Svaki stan ima svoj poseban ulaz, svoju bašću i svoje gospodarstvo.

Gospodarska zgrada ima ograđen predprostor, koji služi za kokoši, zatim kokošinjac, svinjac sa ispuvom i malim bazenom, te prostor za gorivo i ostavu za zimnicu.

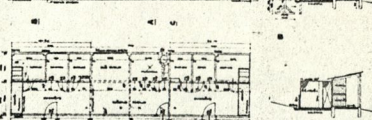
Osim navedenog nalazi se u gospodarstvu tzv. crna kuhinja (za kuhanje hrane svinjama), zajednička praonica za rublje i natkriven prostor za sušenje rublja. Na šest stanova, tj. na jednu kuću, dolazi po jedna praonica, kako bi se sve domaćice mogle izredati u toku jednog tjedna.

Pokraj stambene kuhinje: spavaća soba. Iz zdravstvenih razloga a i odgojnih treba spavanje roditelja potpuno odvojiti od djece — tj. minimalni program prostorija za potrebe jedne male porodice. Taj je tip izabran ovdje zato, što smo zemlja, koja tek stvara svoj životni standard. Ovo je naš maison minimum. U slijedećim će se tipovima diferencirati i povećavati taj standard.

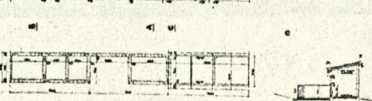
Pogled

Tlocrt

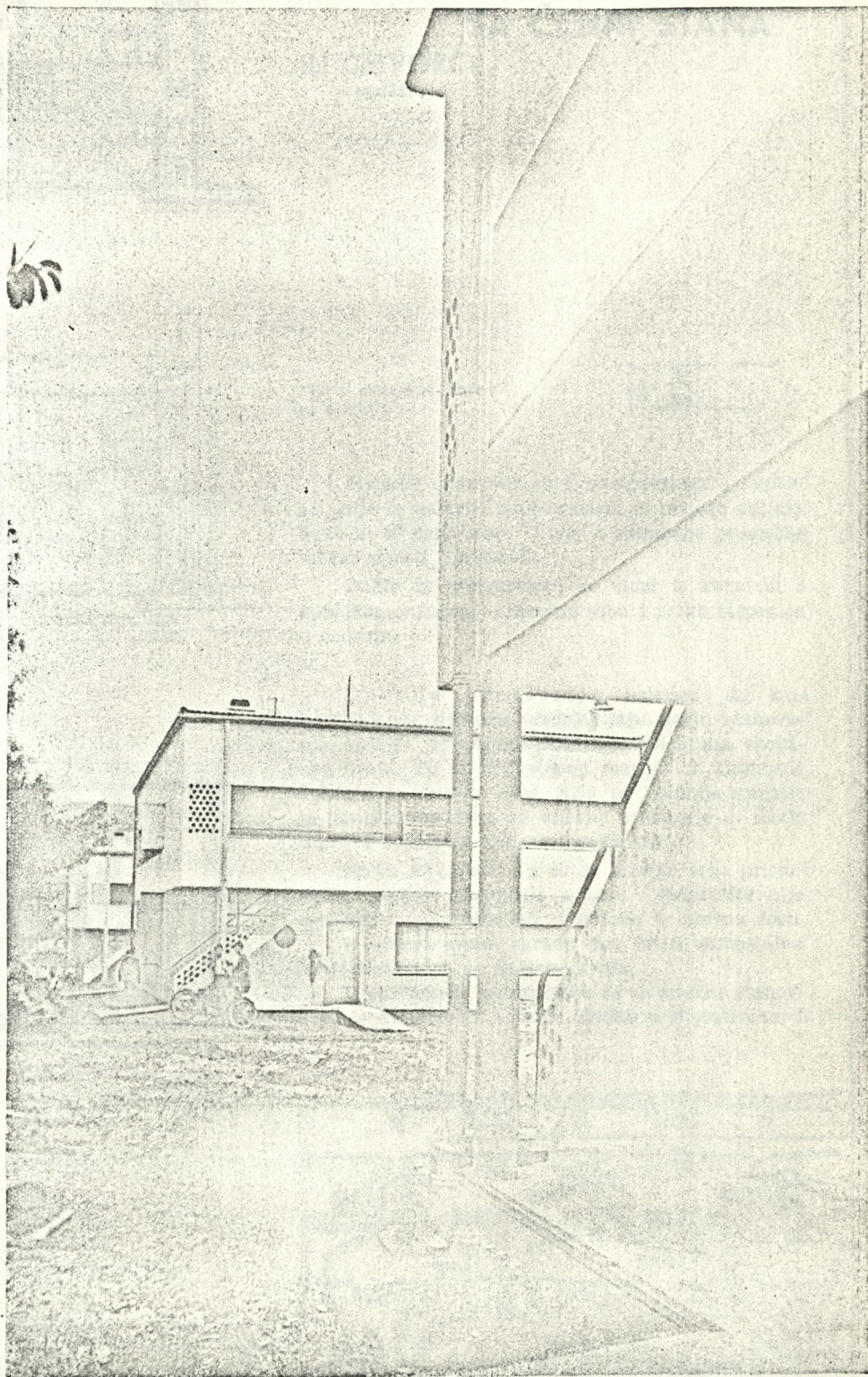

Temelji

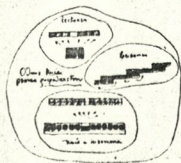

gospodarske zgrade

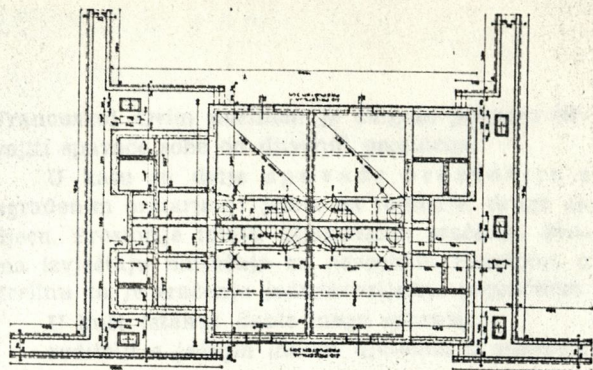
MAJSTORSKE KUĆE

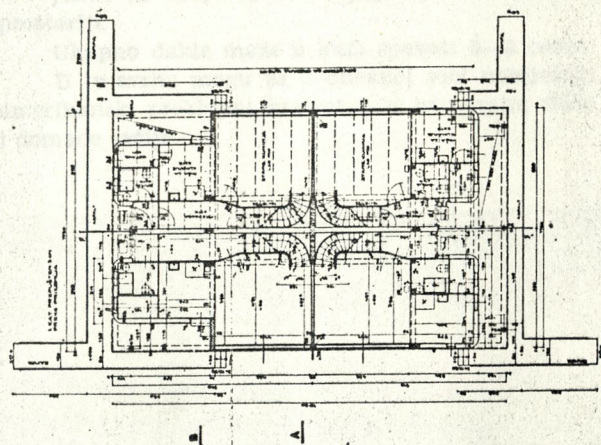
Gospodarske zgrade
u odnosu prema
stanbenoj zgradi.

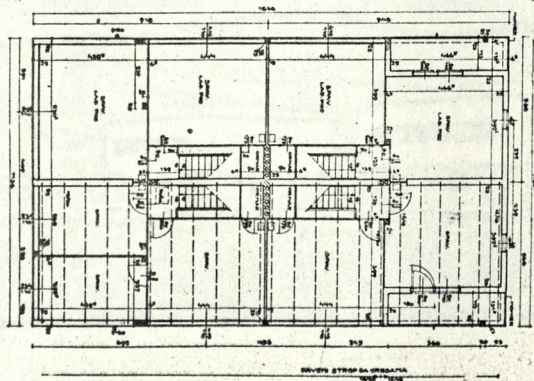
Radničke kuće sa po
6 stanova — pogled

Podrum

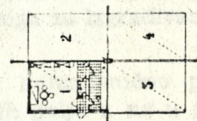

Prizemlje

I. kat

MAJSTORSKE KUĆE SA ČETIRI STANA ILI ČETVORCI (ILIJAŠ)

Tlocrt prizemne kuće
sa 4 stana

Majstor može odmah iz pretprostora u kupao-
nu, gdje se nalazi i mali ormarić za prljavo odijelo,
kako bi se prije nego li uđe u stambene prostorije
mogao oprati i presvući.

Dakle iz pretprostora se ulazi u kupao-
nu s nužnikom i tušem, u dnevnu sobu i preko stepenica
u podrum.

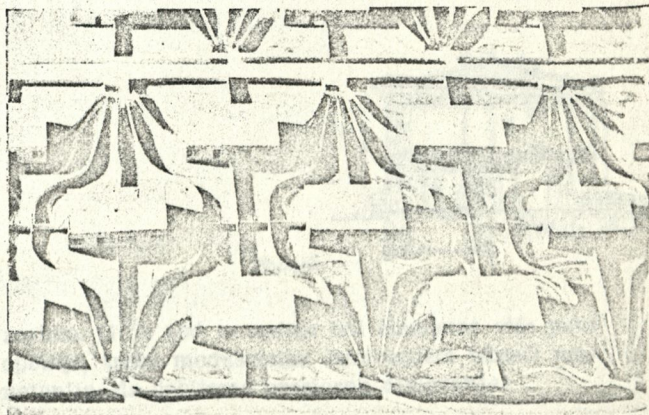
*

Dnevne prostorije zajedno sa ku-
hinjskom nišom predstavljaju način stanova-
nja, koji se još najviše približuje običajima okoliš-
nog kraja. To je prvi stepen razvoja od stambene
kuhinje do dnevne sobe. Nišu za kuhanje moguće
je odvojiti zastorom od dnevne prostorije — dakle
zapravo bosanska kuća evropeizirana!

Preko stepenica su iz dnevne sobe pristu-
pačne spavaće prostorije u katu. Stepenište nije
ogradoeno, nego slobodno smješteno u dnevnu sobu.

U svemu svaka zgrada ima četiri samostalna
dvoetažna stana = kućica = vila.

U suvremenu arhitekturu su dvoetažni stanovi
došli iz Amerike, a vole ih osobito u Nizozemskoj i

Francuskoj. Ovim načinom je moguće potpuno odvojiti spavaće sobe od dnevnih prostorija.

U katu su dvije spavaće prostorije s ugrađenim ormarima: jedna za roditelje, druga za djecu. Prostorije imaju dijagonalno zračenje. Prema izvještaju natječaja za naseobinu Haselhort u Berlinu to je zračenje jednakovrijedno poprečnom.

U kući (stanu) dakle mogu spavati:

roditelji s jednim malim djetetom u spavaćoj sobi za roditelje,

dvoje djece jednog spola u spavaćoj sobi za djecu i

jedno do dvoje djece drugoga spola u dnevnoj prostoriji.

Ukupno dakle može u kući spavati 6—8 osoba.

U tu svrhu mogu se u dnevnoj sobi namjestiti američanski preklopni kreveti, a u istu svrhu služe i domaće sećije.

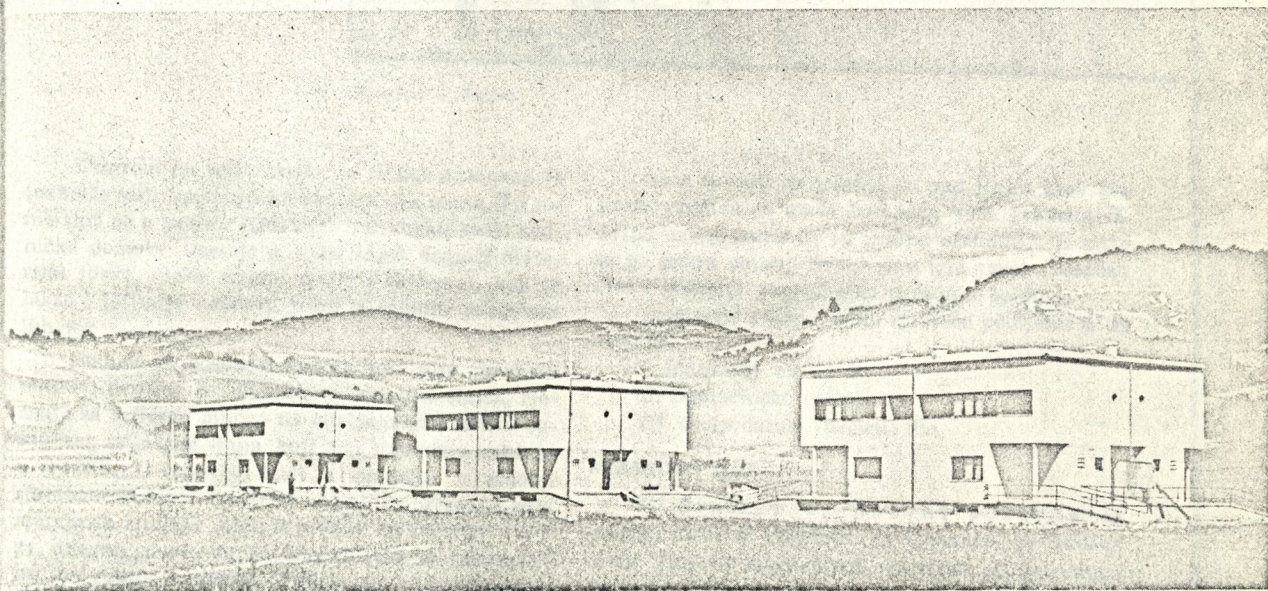
Vanjština. Sve su stambene prostorije orijentirane na zapad ili istok. Arhitektonski izgled kuće je standardiziran, oblikovan prema radničkim kućama istog naselja, sa malo varijanata. Jednobraznost je istovremeno i manifestacija zajedničkog nastojanja.

Individualno se pojedini domovi ističu vegetacijom i ložama, koje su obojadesane raznim bojama.

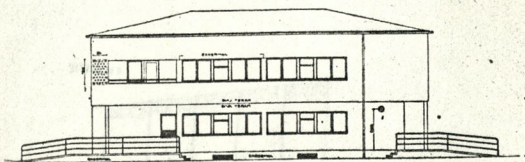
*

Bogati izgled projektiranog naselja u Ilijašu proizlazi iz naizmjenice tako porazmještenih kuća, da kuća kući ne zatvara vidike. Taj način je pogotovo povoljan iz ekonomskih razloga za izgrađivanje srednjih naselja.

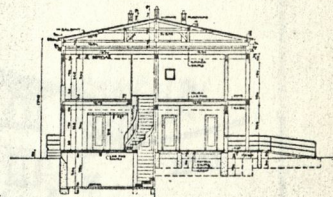
Dakle naselje na principu naizmjenično postavljenih kuća u obliku šahovskih polja a ne u ni-

Majstorske kuće u Ilijašu

Fasada

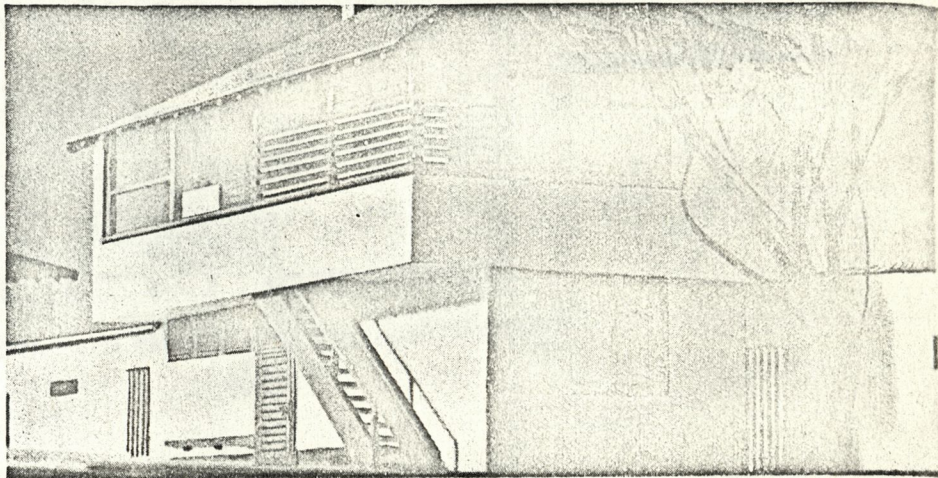

Presjek

U podrumu: drvarnica i praonica rublja, — zato su gospodarske zgrade mnogo manjeg opsega nego kod radničkih kuća.

zovima. Gdje god se naime isti elemenat više puta opetuje, treba međusobnim izmicanjem izbjeći monotoniju, da dobijemo prostorno djelovanje!

NOVI TIP RADNIČKE KUĆE SA 2 STANA ILI BLIZANCI - ZENICA

Blizanci — Pogled

Obzirom na teške građevne prilike zasnovan je jednostavniji tip radničke kuće sa dva stana. Po tom tipu će u buduću HRUTAD izgrađivati svoje radničke domove. Uzet je u obzir samo domaći materijal (drvo, opeka, crijep, vapno i kaldrma), koji je lakše i jeftinije nabaviti nego li salonit, pocinčani lim itd.

Budući da bosanski radnik još nije preživio potpuni prijelaz iz seljačkog u radnički stalež, rješenje se svjesno mnogo ne udaljuje od kostura bosanskog seljačkog stana, koji ima stambenu kuhinju u središtu. U seljačkoj kući je ognjište u sredini stambene kuhinje. Ovdje se nalazi iza pregrade, koja stambenu kuhinju dijeli u prostor za kuhanje i u t. zv. dnevnu prostoriju. Iz dnevne sobe su pristupačne sve ostale prostorije. Prema statističkim podacima Hrutada, većinom se radnička obitelj tog poduzeća sastoji od 5 do 6 članova. Zbog toga su uzete uz dnevne prostorije još i dvije spavaonice — što bi odgovaralo potrebama takvih obitelji.

Zbog štednje smještena su pod jedan krov dva stana, premda je inače bosanska kuća građena redovno uvijek samo sa po jednim stanom, t. j. samo za po jednu obitelj. Svaki stan ima svoj poseban ulaz i posebnu gospodarsku zgradu s baštom.

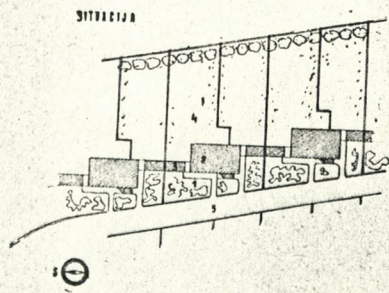
Prostorije svakog stana možemo podijeliti u tri skupine:

- I. Stambeni (čisti) dio;
- II. Domaćinski (polučisti) i
- III. Gospodarski (nečisti) dio.

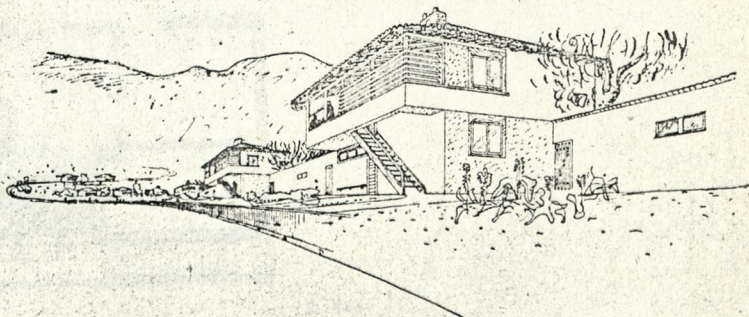
STAMBENI DIO

1) Prostor za dnevni boravak sa sećijom može se iskoristiti za spavanje za mušku djecu. Tako se mogu djeca separirati po spolovima. Prostor je odijeljen od niše za kuhanje pregradom. Oba prostora zajedno čine stambenu kuhinju.

2) Spavaća soba za roditelje sa dva kreveta za roditelje i jednim krevetom za malo dijete.

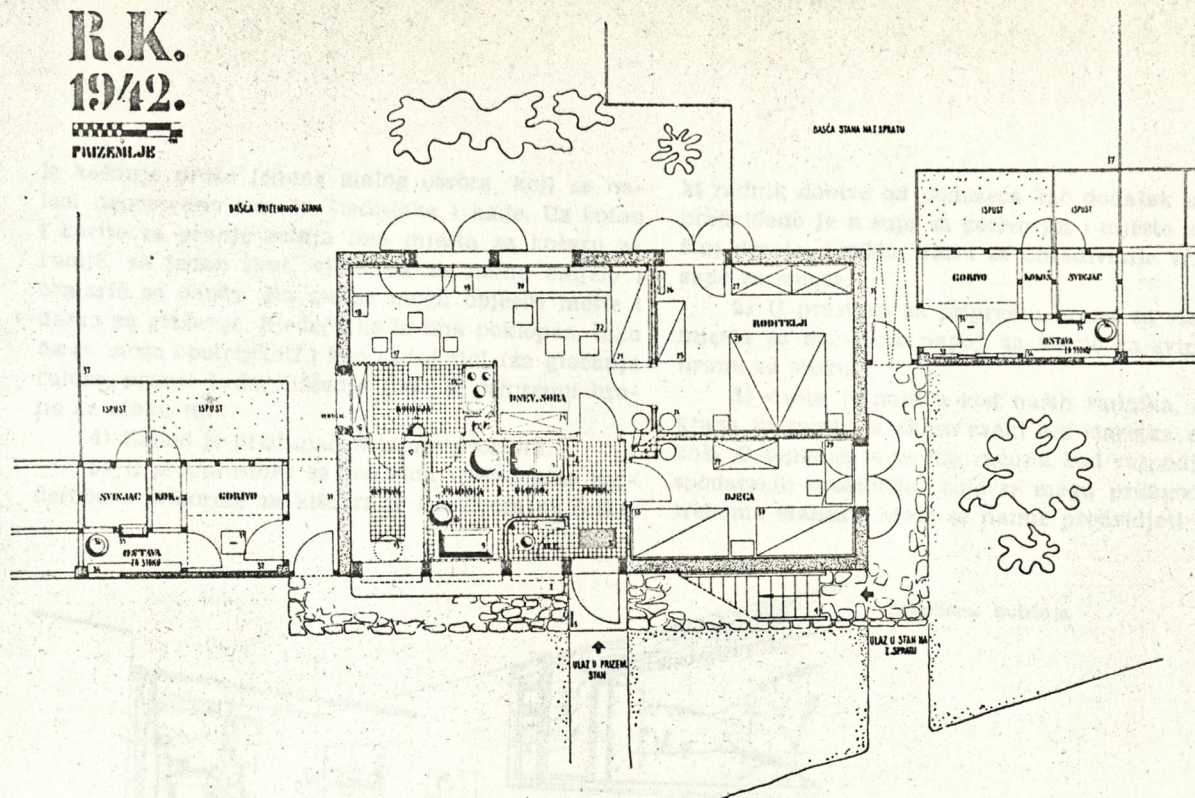

Situacija

Perspektiva

R.K.
1942.
PRIZEMLJE

Prizemlje

1. Stepenice. — 2. Klupa za sijelo. — 3. Otirači za obuću. — 4. Garderoba. — 5. Zahod. — 6. Ormarić za obuću i prijavu rublje. — 7. Sjedeća kada sa poklopcem. — 8. Kotao za pranje rublja. — 9. Korito za pranje rublja. — 10. Škaf. — 11. Sanduk za gorivo. — 12. Stelaža za ostavu i zimnicu. — 13. Bačva za kupus. — 14. Vodovod. — 15. Štednjak. — 16. Kuhinjski ormar. — 17. Kuhinjski stol sa stolicama. — 18. Šivaća mašina. — 19. Krugoval. — 20. Sećija. — 21. Sećija za spavanje. — 22. Stol sa stolicama. — 23. Kredenc. — 24. Peći. — 25. Krevet za malč dijete. — 26. Zrcalo. — 27. Ormar za odijelo. — 28. Kreveti za roditelje sa noćnim ormarčićima. — 29. Pisaćii stol sa stolicama. — 30. Krevet za djecu. — 31. Sušionica rublja. — 32. Ostava za bicikle. — 33. Trap. — 34. Stelaža za hranu. — 35. Korito za svinju. — 36. Bačva za napoj. — 37. Smetište.

3) Spavaća soba sa dva do tri kreveta za odraslu djecu jednog spola.

4) Natkriven prostor za odmor, t. j. divhana, u I. katu, a u prizemlju natkriven preprostor za klupom za sijelo.

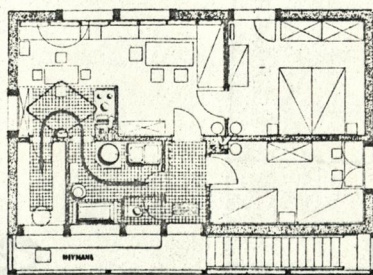
DOMAĆINSKI DIO

1) Prostor za kuhanje zamišljen je kao mali laboratorij za kuhanje s radnim stolom, koji može poslužiti, kako je to kod radnika uobičajeno, kao jedaći stol. U tome prostoru je štednjak s odvodnom kapom za paru, kuhinjskim ormarom, sandukom za gorivo, kantom za ugalj itd.

2) Naročito je vođeno računa o dovoljno velikoj ostavi iz razloga, što radnik normalno ima i svoje malo gospodarstvo. Jedan dio ostave može služiti i za zimnicu.

3) Kombinacija: umivaonik i praonica rublja zajedno u istoj prostoriji, koja se snabdijeva vodom iz kotla za pranje rublja, a k tome sjedeća kada (Siedlerbad), u kojoj se nalazi udubljenje za pranje nogu, predstavlja prilog ovome stanu. Radnik je naime svakog dana izložen prljanju na poslu i ne će ulaziti u čisti dio stana prije nego što se umije i opere. Smještaj umivaonice kraj tople kuhinje ima i tu prednost, da se ona normalno ne mora posebno grijati i da se radnik može poslužiti toplom vodom

1. STUP

I. kat

I. kat

iz kuhinje preko jednog malog otvora, koji se nalazi neposredno između štednjaka i kade. Uz kotao i korito za pranje rublja ima mjesta za košaru za rublje, za jedan škaf, vješalicu za radno odijelo i ormarić za obuću. Na zid se mogu objesiti metle i daska za glačanje. Sjedeća kada ima poklopac, tako da se može upotrijebiti i kao radni stol (za glačanje rublja, pranje suđa, čišćenje povrća, pripremu hrane za stoku itd.).

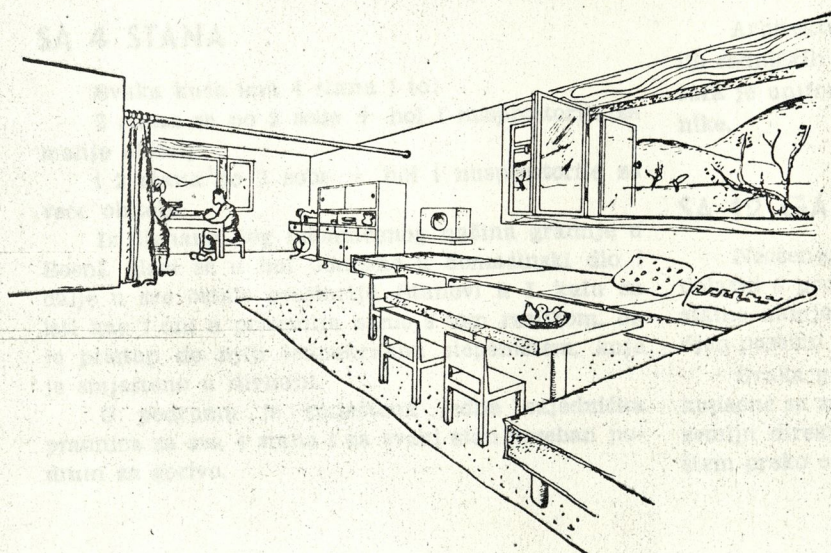
4) Zahod je pristupačan iz pretprostora.

5) U predprostoru se predviđa vješalica za garderobu s priborom za kišobrane i ladicom za četke.

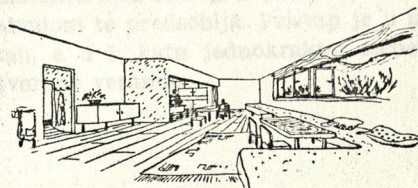
ki radnik dobiva od poduzeća kao dodatak u naravi predviđeno je u šupi za gorivo još i mjesto za smještaj drveta, bicikla, alata za obrađivanje vrta i posude za smeće.

2) U prostoru za pripremu hrane za stoku ima mjesta za bačvu za napoj, za korito za svinju i za hranu za stoku.

3) Česta je pojava kod naših radnika, da drže kravu ili svinju, a skoro svaki bez izuzetka drži kokoši. O tome se je vodilo računa kod raspodjele gospodarskih prostorija, koje se mogu prilagoditi potrebama stanara. Može se naime predvidjeti svinjac

Stanbena kuhinja

GOSPODARSKI DIO

1) Kuća je zamišljena bez dubokog podruma, zbog njegove redovito skupe izvedbe, ako ga hoćemo dobro izolirati. Zato je u prostoru za gorivo predviđena cca jedan metar udubljena betonirana jama (trap) sa drvenim kapkom i ljestvama, u koju se preko zime mogu smjestiti veće količine povrća (krumpir, repa, mrkva itd.). Osim ugljena, koji sva-

sa ispustom za svinju ili staja za kravu te kokošinjac.

4) U svakoj bašči je predviđeno gnojište, jer je ovo kod držanja stoke neophodno potrebno.

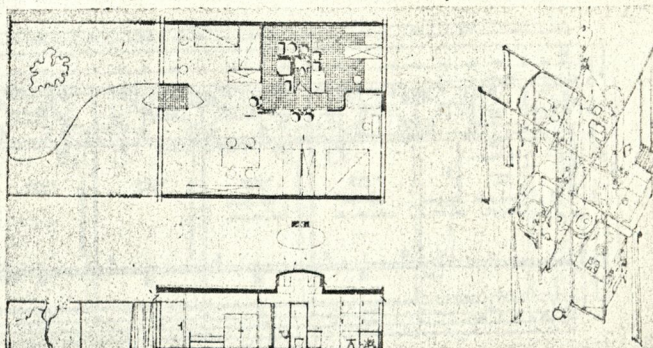
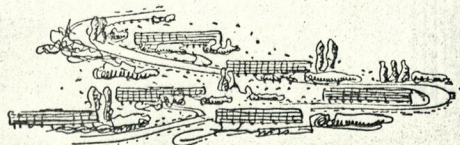
5) Prema veličini raspoloživog zemljišta određena je i veličina odgovarajuće bašče (vrta) za svaki stan posebno.

Ispod strehe gospodarskih zgrada predviđeno je mjesto za sušenje rublja.

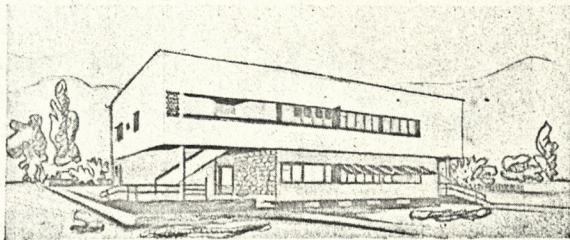
*

RADNIČKA KUĆA BATA — ZLIN

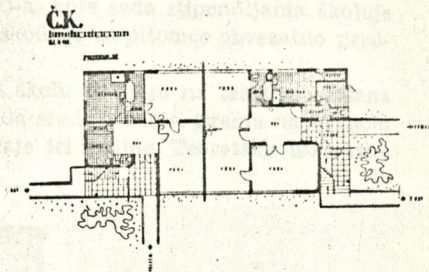
Natječajni projekt

ČINOVNIČKE KUĆE (ILIJAŠ)

Perspektiva

Prizemlje

SA 4 STANA

Svaka kuća ima 4 stana i to:

2 stana sa po 2 sobe + hol i nusprostorije za manje obitelji,

i 2 stana po 3 sobe + hol i nusprostorije za veće obitelji.

Iz divhane, tog udomaćenog načina gradnje u Bosni, ulazi se u hol odnosno u domaćinski dio i dalje u sve ostale prostorije. Stanovi u I. katu su isti kao i oni u prizemlju samo s tom razlikom, da je pristup do njih jednokrakim stepeništem, koje je smješteno u divhani.

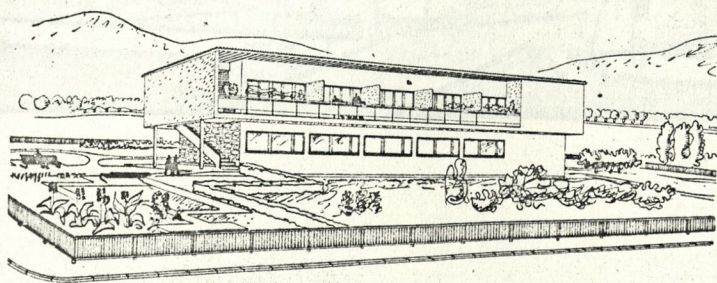
U podrumu je smještena jedna zajednička praonica za sva 4 stana i za svaki stan poseban podrum za gorivo.

Arhitektura je standardizirana kao i kod ostalih radničkih kuća naselja u Ilijašu. Dakle, arhitektura je uniformna kako za radnike tako i za činovnike.

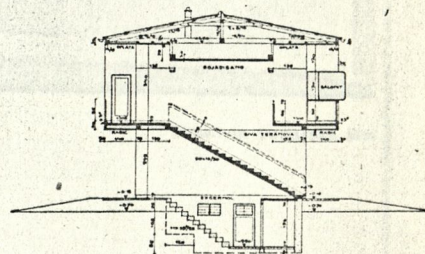
SA 12 GARSONIJERA

Neožereni činovnici, koji bi samo privremeno dolazili u poduzeća, stanovali bi u kasinu, dok je za stalno namještene činovnike po poduzećima predviđen posebni tip kuće sa garsonijerama.

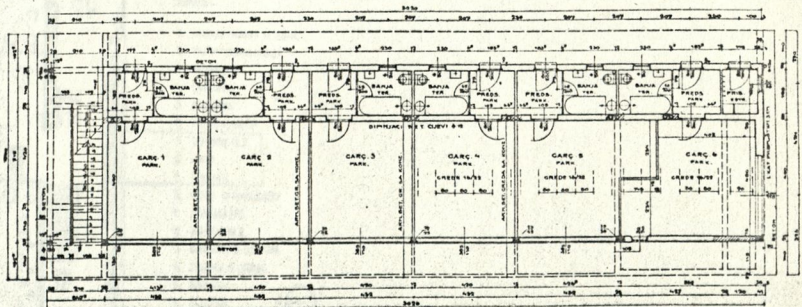
Svaka garsonijera se sastoji iz jedne veće sobe, kupaoone sa zahodom te predsoblja. Pristup je u prizemlju direktan, a u I. katu jednokrakim stepeništem preko otvorene verande.

Perspektivni pogled

Presjek

DRŽAVNA RUDARSKO-TALIONIČKA ŠKOLA

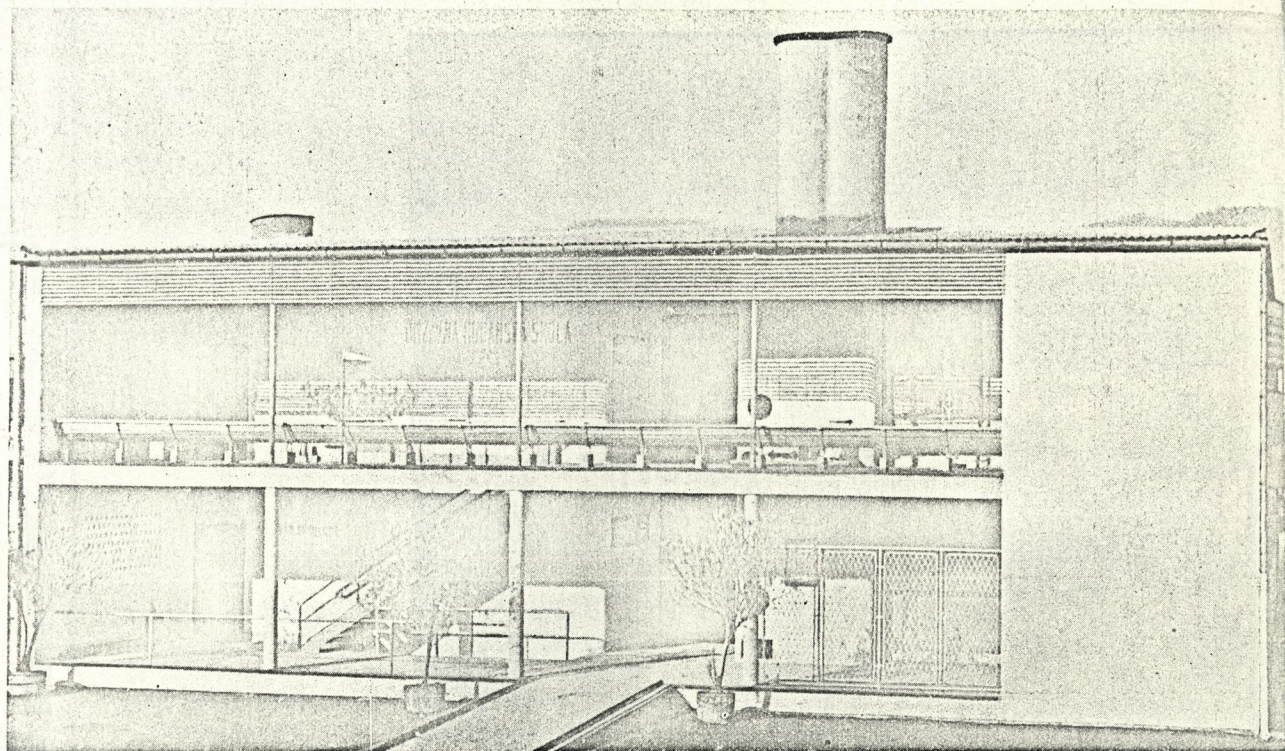
U ZENICI

USTROJSTVO

U Bosni se nalazi najveći dio rudarskog i talioničkog obrta naše države. Prošle godine je u vezi toga u Zenici otvorena i Rudarsko-talionička škola.

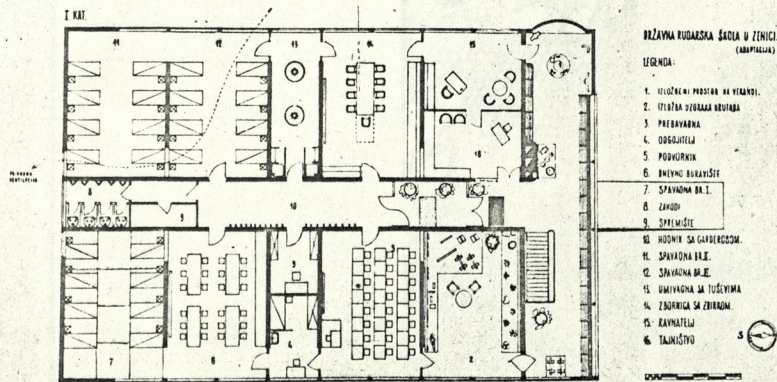
Škola spada pod Ministarstvo šumarstva i rudarstva. Troškove za izdržavanje snosi Glavno ravnateljstvo HRUTAD-a, koje sada stipendijama školuje 25 pitomaca. Uz školu je za pitomce obvezatno predviđen i konvikt.

Učenici se u školu primaju na temelju svršena dva ili više razreda srednje škole. Prema nastavnom nacrtu, obuka traje tri godine. Teoretsku izobrazbu

Državna rudarska škola

D.R.Š.
mjerilo: 1:50.

dobivaju đaci u školi, a praktičnu u željezari i rudniku Zenica kao i u okolnim rudnicima.

Nastavnici su većim dijelom inženjeri iz željezare i rudnika u Zenici.

1. PREUREĐENJE

Prema zahtjevima navedenog ustrojstva preuređena je za školu jedna od t. zv. bečarskih kuća. U zgradu su smještene za prvu godinu obuke:

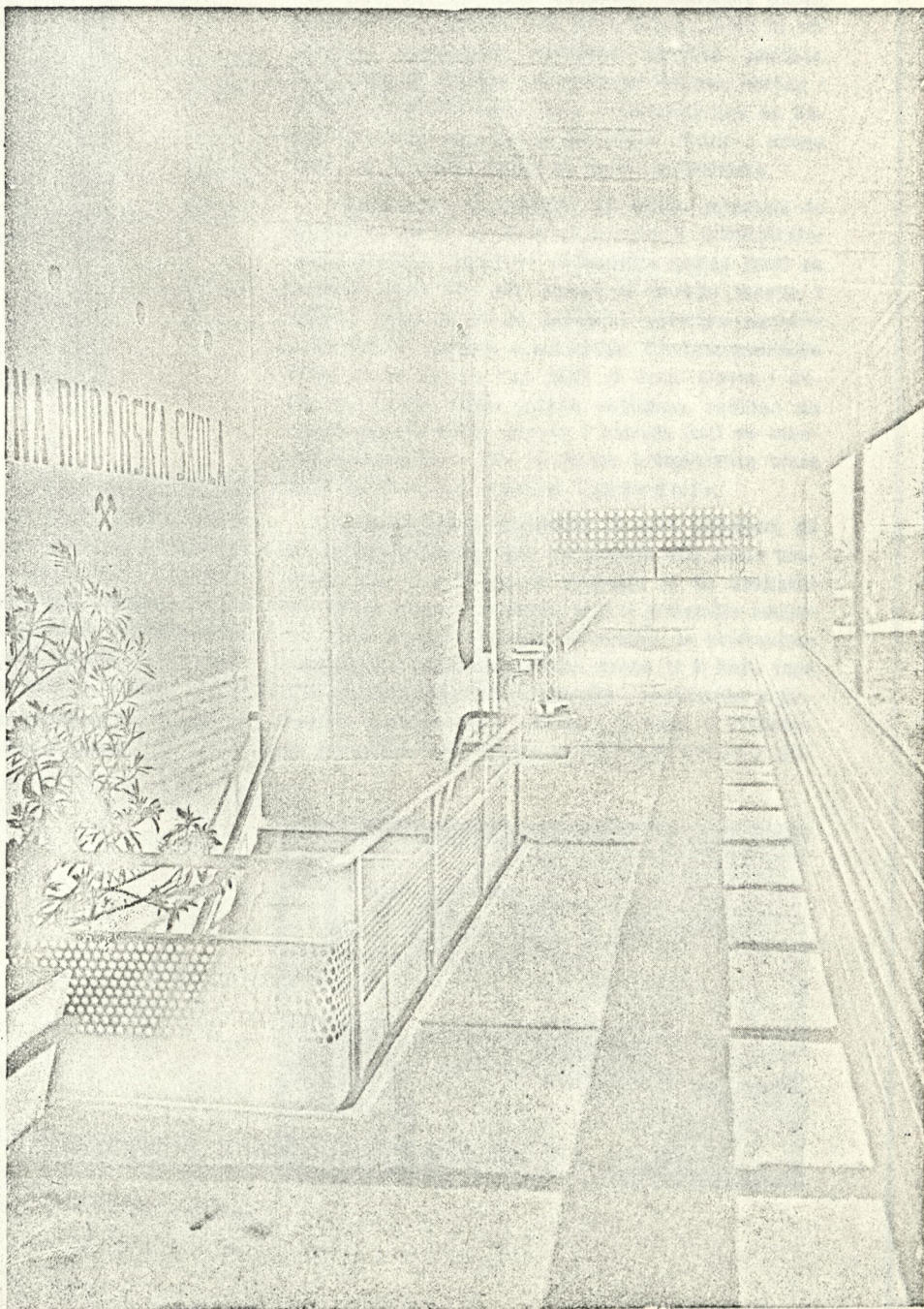
1. Prostorije za obuku: velika učiona, izložbeni prostor na verandi i stalna izložba uzoraka

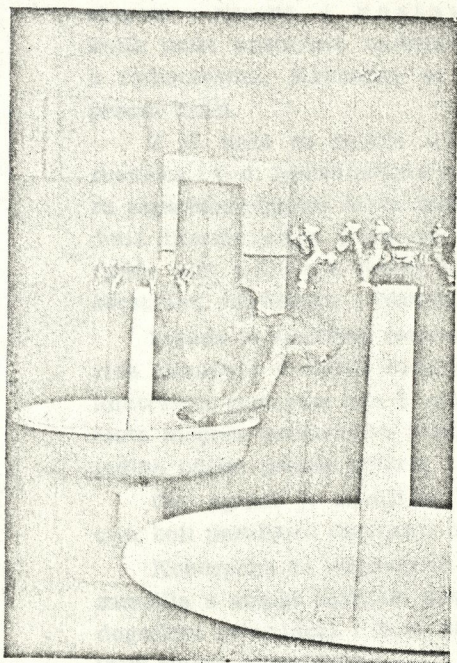
HRUTAD-a, koja služi u naučne svrhe a i za postepeno usavršavanje pitomaca.

2. Prostorije za upravu škole: zbornica sa zbirkom i knjižnicom, soba za ravnatelja i tajnika i soba za podvrnika.

3. Prostorije za konvikt: 3 spavaonice sa po 8 kreveta, umivaonica sa tuševima i soba za uzgojitelja.

4. Komunikacije i nuzgredne prostorije: veranda sa stepenicama, široki hodnik, nužnici sa garderobama i spremištem.

Umivaonici

Higijena je preduslov i misao vodilja čitavog stambenog organizma: svijetlo, zrak i sunce; kontinuirani red prozora, centralno grijanje, teraco-podovi, šadrvan umivaonici, metalni kreveti i ormarići i t. d. Sve su stambene prostorije izložene ili istočnom prijepodnevnom ili zapadnom popodnevnom suncu, dok je veranda na čelu zgrade = divhana, okrenuta prema jugu i čitav dan na suncu!

Pošto su đaci stipendisti HRUTAD-a, hrane se u zadružnoj kuhinji u Rudarskom domu.

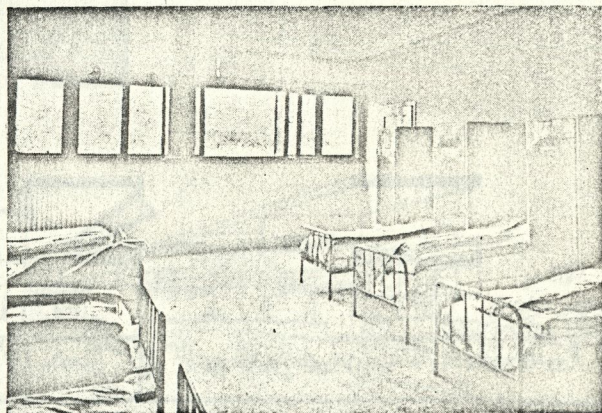
Uz školu se predviđa sportsko igralište, perivoj sa klupama, a u blizini je rijeka Bosna, na kojoj se pitomci mogu ljeti kupati i sunčati.

II. NOVA RTŠ

Pošto program Ministarstva šumarstva i rudarstva predviđa novu Rudarsko-talioničku školu, treba već sada misliti i na novu zgradu, koja bi odgovarala suverenim načelima stručne nastave. Radi toga se dodaje kao primjer osnova obrtne i stručne produžne škole, koja je projektirana za Zagreb prilikom raspisanog natječaja. Jedna i druga škola su si naime slične po svrsi i potrebama.

Analiziramo li funkciju tih škola, dolazimo do zaključka, da je za njih najispravniji horizontalni način gradnje. Moderna pedagogija naime traži za ovakove škole što užu suradnju između teorije i prakse. Teško je na pr. zamisliti teoretsku nastavu u IV. katu a ateliere u prizemlju. Obrtnik-zanatlija vezan je uz zemlju kao pilot uz zrak. Dovož i odvoz materijala, teške sprave, skladišta, radione na slobodnom prostoru, dapače i razredi, koji su laboratoriji-radione — sve navedene komponente traže horizontalan način izgradnje.

S ekonomskog stanovišta je opet poželjno, da se sve prostorije što više usredotoče oko jedne prometne žile. U priloženom projektu je to dvokatni hol veoma dug i 7 m širok, koji u prizemlju isključivo služi dovozu i odvozu materijala sa pristupima u skladišta i radione sa svake strane. U I. katu toga hola su komunikacije za učenike i nastavnike s pristupima u garderobe i risaone u I. katu. U radionama su naime t. zv. pedagoške galerije s pri-

Spavaonica rudarske škole

stupom u risaone i nastavničke sobe, iz kojih može nastavnik nadzirati i organizirati rad u radionicama. Radionice se ljeti mogu proširiti prema bašći.

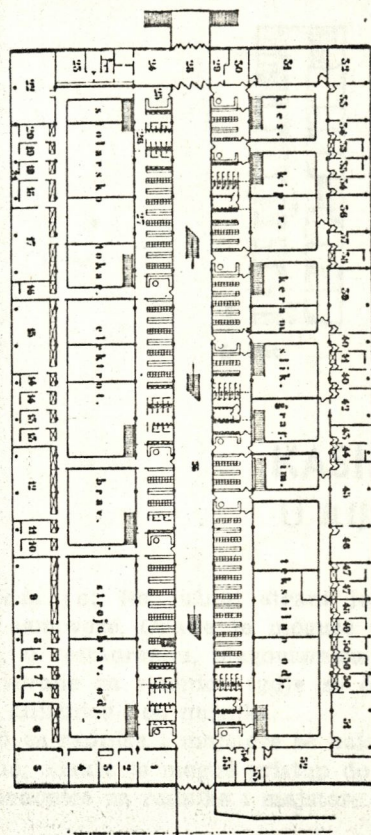
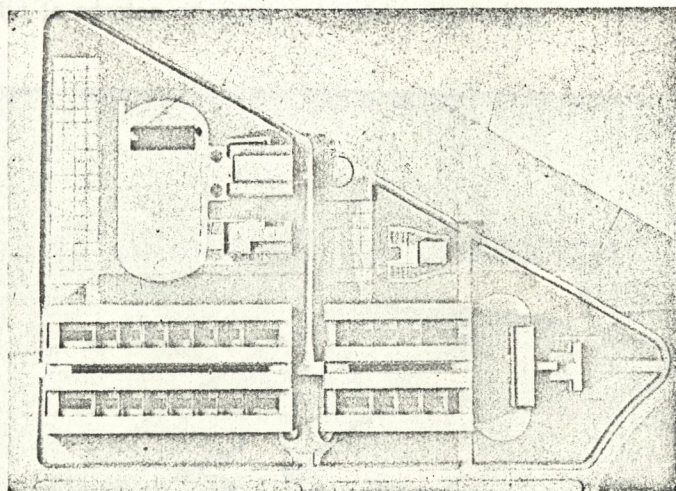
U II. katu se nalaze učionice, knjižnice, zbornica i t. d. Ispred učiona predviđene su po uzoru zapadnoevropskih škola terase. S njima je izvedena diferencijacija prostorija u zimske i ljetne (plein air) učione. Svaka učiona ima prirodnu, obostranu ventilaciju i obostrano osvjetljenje.

Zgrada je elastične osnove, t. j. projekat predviđa izgradnju u obliku hangara sa svake strane unutrašnje prometne žile. U produžnom smjeru je to onda moguće proizvoljno produžiti i dijeliti u pojedine odjele prema potrebi i nastalim prilikama.

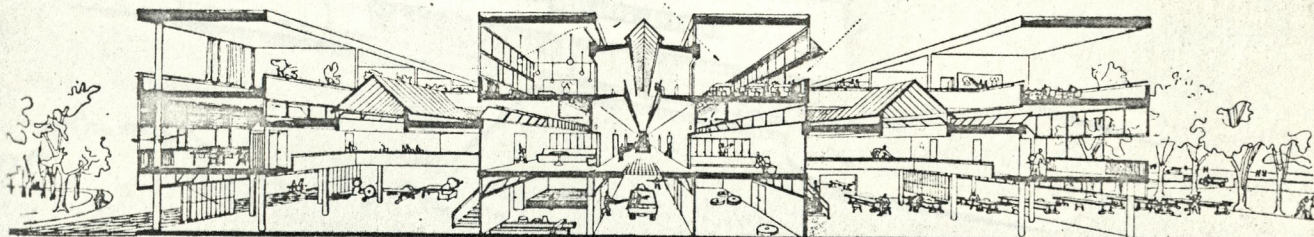
Oko zgrade je zamišljen bujni zid od vegetacije, koji paralizira dopiranje eksterne buke.

Koncepcija bi odgovarala novoj RTŠ, koja se zamišlja u mnogo manjem opsegu, ali na istim pedagoškim principima i tako, da se može prema potrebi stalno dograđivati.

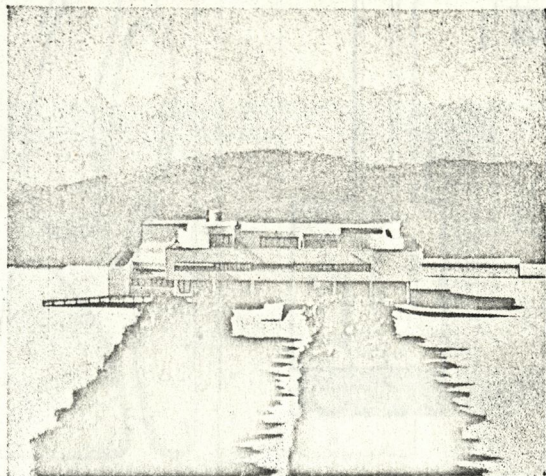
Situacija

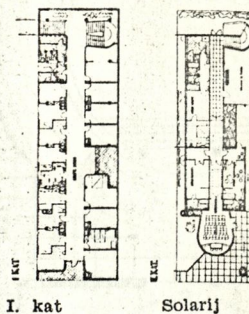
Tlocrt

Presjek

Pogled

I. kat

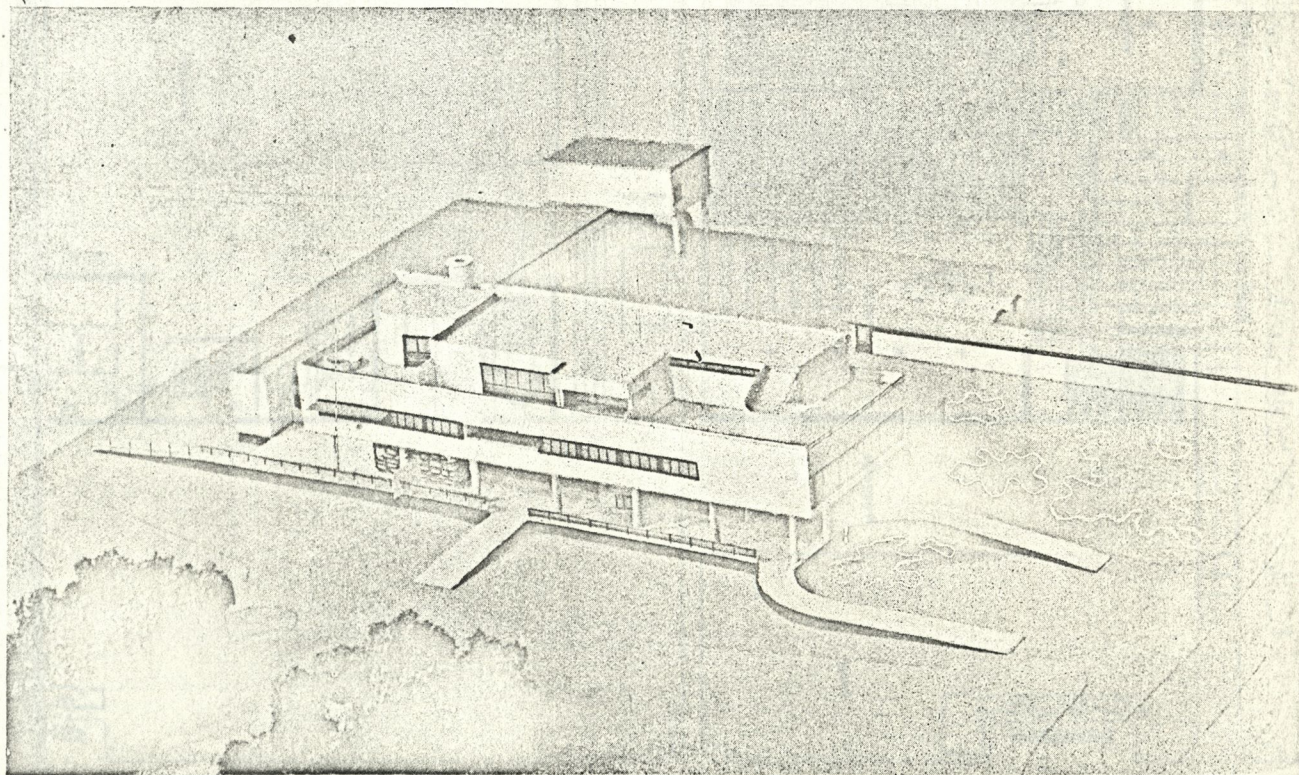
Solarij

KASINO U ILIJAŠU

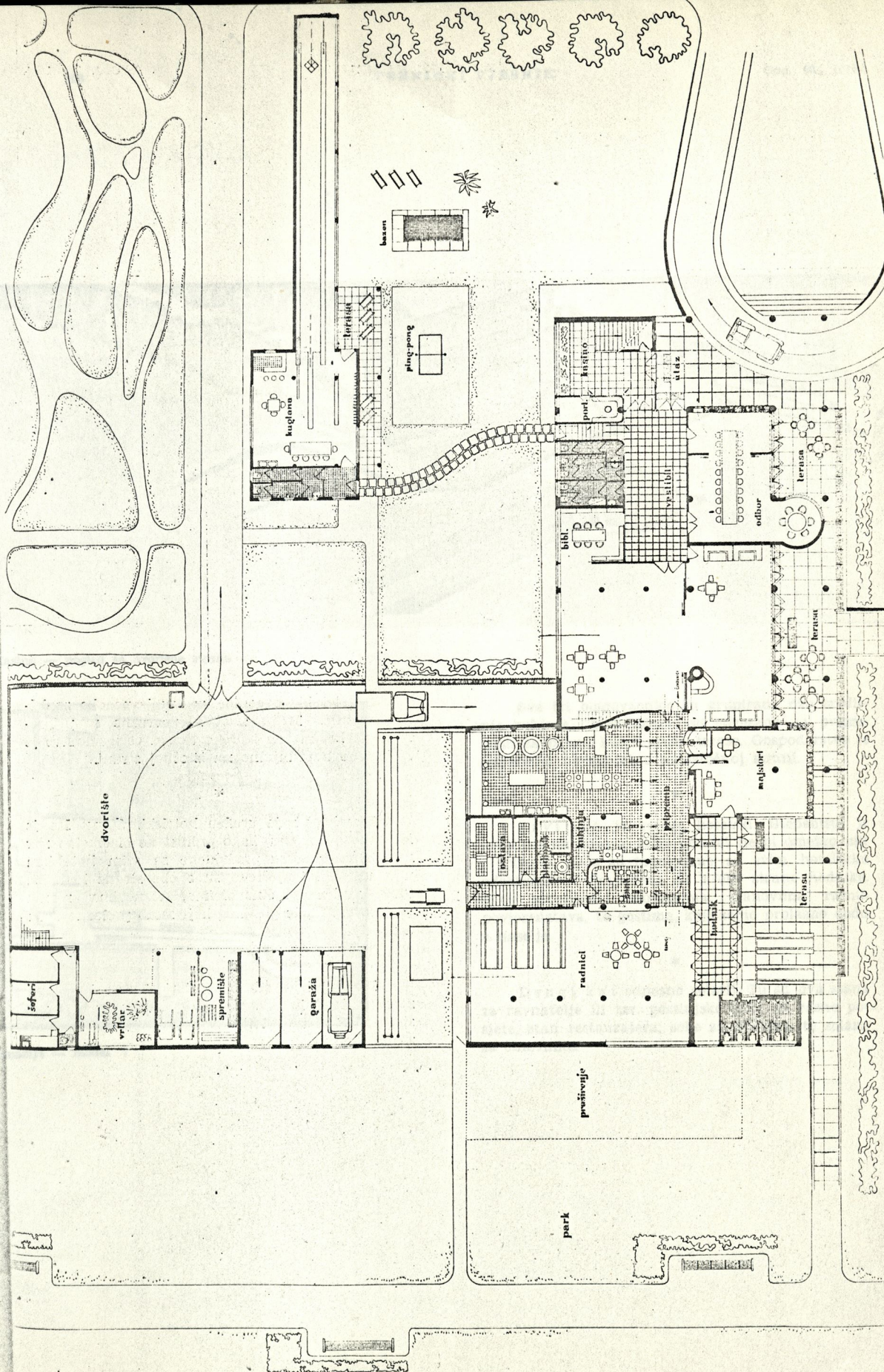
Osnovna misao projekta je stvoriti klub, tj. mjesto, gdje se došljaci mogu hraniti, gdje se sastaju činovnici, majstori i radnici uz svojtu, da zadovolje svoje društvene i kulturne potrebe. Radi toga se u zgradi nalaze: knjižnica, čitaonica, mali slikokaz, plesna dvorana, blagovaonica, restauracija, krugoval, glazba, kuglana itd. Ulaz u restauraciju je odvojen od ulaza u hotelske prostorije.

Prizemlje: Na južnoj strani je pokriven pristup za samovoze. Odatle je moguće u vestibul do vratara, u restauraciju, blagovaonicu za činovnike, do dvorane za sjednice (gdje se činovnici i hrane), do knjižnice i do nužnika.

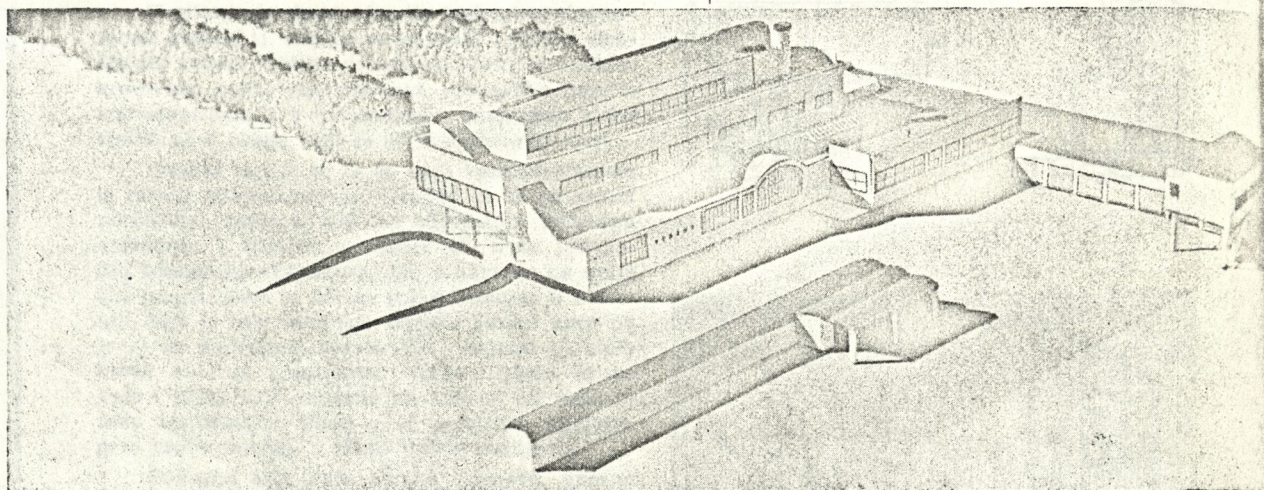
Pristup za radnike i majstore se nalazi sa sjeverne strane, odakle je moguć pristup do restauracije i blagovaonice za radnike i majstore.

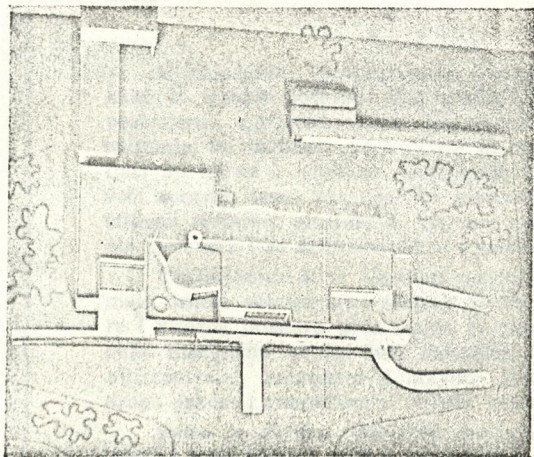
Model

TRAFOSTANICA

Kasino — pogled sa dvorišne strane

Situacija — Model 1

Sve tri blagovaonice su grupirane oko središnje kuhinje. Međusobno su povezane sa pripremom za hranu kao i preko terase. Gospodarstvo je smješteno neprimjetno na istočnoj strani.

*

Prvi kat je uređen hotelski. Stepenište je izbačeno na stranu, kako promet ne bi ometao mir u sobama. Sobe su predviđene sa svim hotelskim udobnostima. Smještene su s obe strane hodnika. Služe samcima i činovnicima, članovima raznih povjerenstava, te gostima, koji samo prolazno dođu u naselje.

*

Drugi kat odnosno solarij. Tu su dva stana za ravnatelje ili tzv. gostinjske sobe za razne posjete, stan restauratera, sobe za poslugu, te solarij za činovnike.

TRAFOSTANICA

U pitanju je standardni tip trafo=transformatorske stanice tj. stanice za smještaj i razvod električnih vodova. Obično dosadašnji tipovi sa visokim krovovima naliče više crkvenim tornjevima nego li trafostanicama. I u industrijskim gradnjama treba tražiti nove oblike, koji će bolje odgovarati svrsi.

Ovakve zgrade su se do sada većinom uzimale iz raznih »Baukalendara«. Gradile su se po nekim nordijskim uzorima, koji ne odgovaraju domaćem ambijentu. I veleobrtnu arhitekturu treba prilagoditi bosanskom krajobrazu. Ali to naravno ne smije biti onako, kako je učinio jedan inženjer u Sloveniji, koji je htio istaknuti domaću seosku kuću pa je — ne shvaćajući industrijski objekat — oblik krova uzeo sa srazmjerno velike i ležeće seoske kuće i takav krov smjestio na malenu ali visoku i usku trafostanicu. Time se je dvostruko ogriješio, prvo protiv mjerila, a drugo protiv ambijenta.

Prolazeći kroz naše brdske krajeve, dnevno možemo opaziti, kako se sa raznim monstrumima kvari pretežno brdski značaj zemlje. Industrijalizaciji Bosne treba pristupiti s više pažnje i ozbiljnosti.

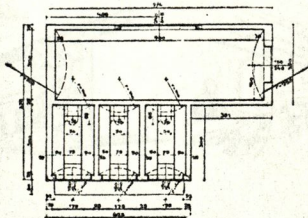
*

U slijedećem iznosim samo malen pokušaj, kako bi trebalo postupiti kod gradnje veleobrtnih postrojenja. Susjedne velike države već su davno spoznale, da se takva postrojenja ne smiju ostavljati na milost i nemilost nesavjesnih ljudi. Svaki veći koncern tamo ima posebne građevne urede sa čitavim stožerom arhitekata, koji sve takve probleme rješavaju i sa arhitektonskog gledišta.

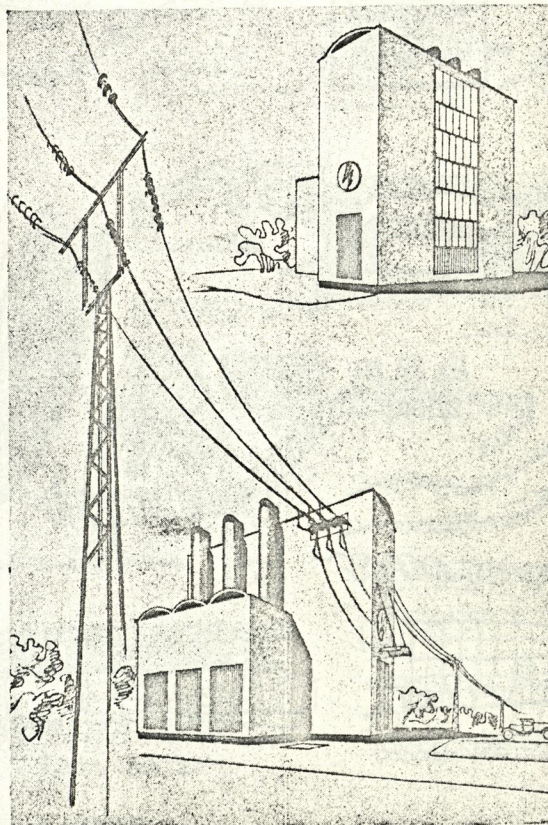
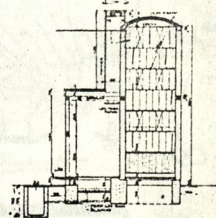
Trafostanica se u glavnom sastoji iz 2, 3, 4 male oniske vatrosigurne stanice za transformatore i visokog prostora pred njima za razvodne uređaje. Električnu struju, koju dovodimo iz električnih centrala, prevodimo u takvim stanicama na drugu jakost i razvodimo u raznim smjerovima.

Pošto je objekat visinskog značaja, završava ležećim segmentnim krovom za razliku od uobičajenih visokih krovova na takvim objektima.

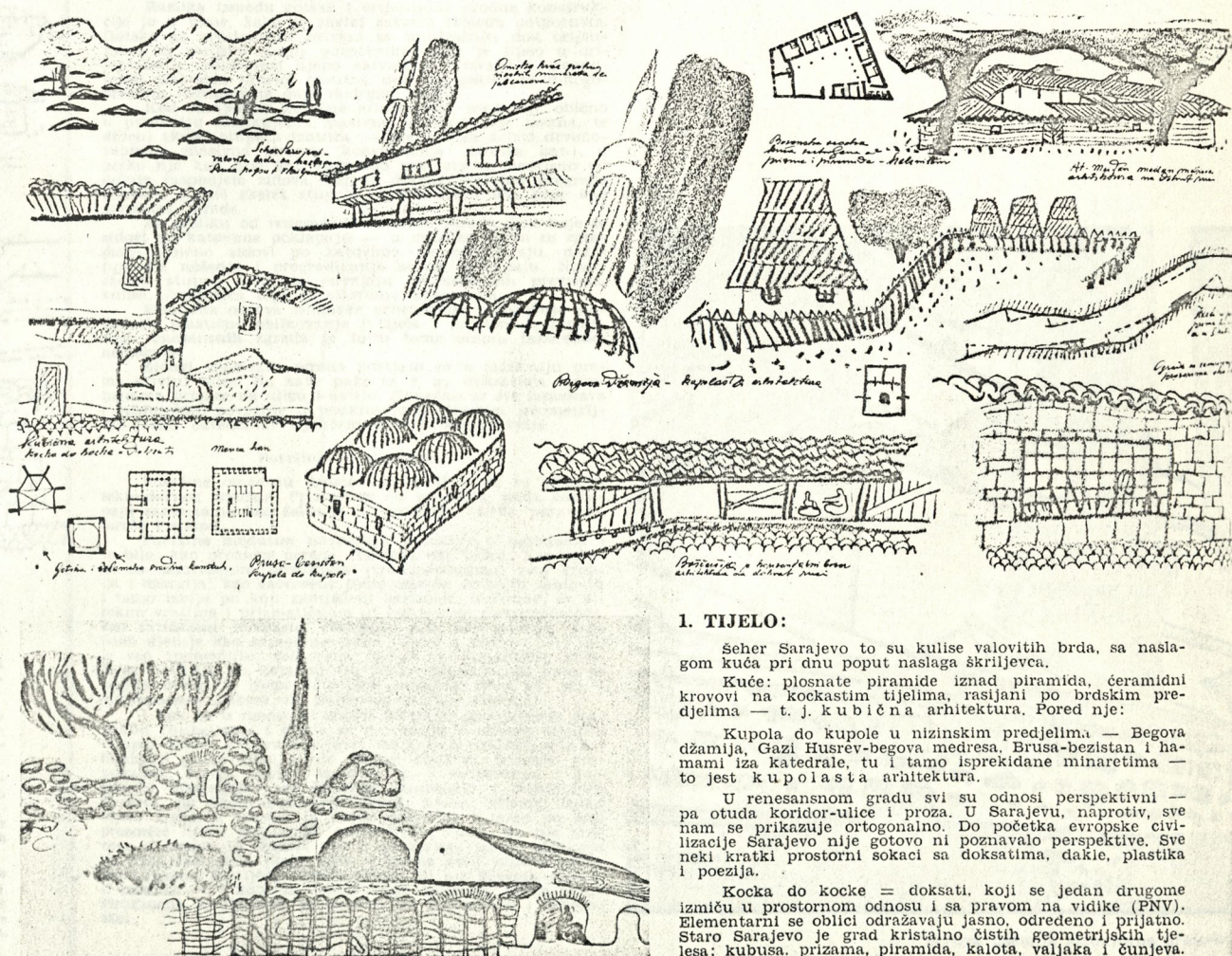
Tlocrt prizemlja

Presjek

Perspektivni pogledi

PRINCIPI E
ELEMENTI

Šeher Sarajevo to su kulise valovitih brda, sa naslagom kuća pri dnu poput naslaga škriljevca.

Kuće: plosnate piramide iznad piramida, ćeramidni krovovi na kockastim tijelima, rasijani po brdskim predjelima — t. j. kubična arhitektura. Pored nje:

Kupola do kupole u nizinskim predjelima — Begova džamija, Gazi Husrev-begova medresa, Brusa-bezistan i hamami iza katedrale, tu i tamo isprekidane minaretima — to jest kupolasta arhitektura.

U renesansnom gradu svi su odnosi perspektivni — pa otuda koridor-ulice i proza. U Sarajevu, naprotiv, sve nam se prikazuje ortogonalno. Do početka evropske civilizacije Sarajevu nije gotovo ni poznavalo perspektive. Sve neki kratki prostorni sokaci sa doksatima, dakle, plastika i poezija.

Kocka do kocke = doksati, koji se jedan drugome izmiču u prostornom odnosu i sa pravom na vidike (PNV). Elementarni se oblici odražavaju jasno, određeno i prijatno. Staro Sarajevo je grad kristalno čistih geometrijskih tjeles: kubusa, prizama, piramida, kalota, valjaka i čunjeva.

»Gotika nije upotrebljavala kugle, valjke i čunjeve; njezin prostor je više kompleksne t. j. geometrije višeg reda, pa zato i katedrale nisu tako lijepe, veli Le Corbusier.

Tendencija

Niz niskih kuća na kraju naglašen minaretom (iza Vijecnice), niz kuća sa tornjem Saborne crkve, ili oniske kuce pokraj visokih jablanova, to je običajna pojava u sarajevskoj arhitekturi: pozicija uz opoziciju, horizontala pokraj vertikale.

»Sve elementarno osjećanje moguće je svesti na dva smjera: na vertikalu, koju određuje zakon sile teže, i na horizontalu, koja uspostavlja ravnotežu» (Le C.).

Za Sarajevo međutim vertikala nije tako značajna. Minareti i jablanovi, tanki, vitki i okretni, to su samo poine i cesure, koje prekidaju i time oživljavaju monotoni jednog izrazito horizontalnog grada.

Trijem ispred kavanice »Stadion« i At-Meidan medrese jeste horizontalna arhitektura na dohvrat ruci.

Bačarašija je horizontalni bazar, gdje je sve pri ruci. Prijelaz od niskih dućančića preko bazilikalnih krovova hanova do kupola je opet blaga i harmonična piramidalna arhitektura — za razliku od gradova sa isprekidanim silhuetama.

I ovako je u svemu, kako u cijelosti tako i u pojedinostima, kako u gradu tako i na selu.

Bosanska seoska kuća je niska, horizontalna i piramidalna tvorba, sastavljena od prizme i piramide, dakle od kristalno čistih tjelesa, koja su sa svijlu strana lijepo završena, to jest Helenizam za razliku od gotike i nordijske seoske kuće, koja je vertikalna, površinska, zabatna, usmjerena prema ulici.

Konstrukcija

Staru sarajevsku arhitekturu možemo dakle podijeliti na kubičnu i kupolastu.

Svod sa potpornicama je kupolasta arhitektura, dok je kubična neki masivni drveni strop, koji leži na masivnom podnožju i drvenim stupcima. — Potpornici ili stupci tvore masivni skelet zgrade.

Razlika između gotске i orijentalne svodne konstrukcije je u tome, kako se skelet zatvara između potpornika. Gotška ga arhitektura zatvara sa unutrašnje, dok orijentalna sa vanjske strane potpornika. Zato je tijelo u orijentalnoj arhitekturi lijepo zatvoreno i izvana i uravnotežen plastičan prostor iznutra, dok mu gotika sa mnogobrojnim razuporima daje rastrgan izgled.

Kod sarajevske kubične arhitekture, međutim, obično u prizemlju razlikujemo masivno, obimno zide izvana, te drveni skelet stupaca iznutra — preko čega dolazi drvenovapnena masivna stropna konstrukcija (Morića han), a preko nje kao prvi kat, slobodno postavljene, neovisno od doljnje raspodjele zidova, lagane drvene skeletne pregrade odnosno nosivi skelet stupaca. Preko svega leži krov kao završetak zgrade.

Za razliku od renesansne masivne zgrade, kod koje se zidovi po katovima poklapaju — u muslimanskim se zgradama obično zidovi po katovima ne podudaraju, dakle funkcije nošenja i pregrađivanja se ne poklapaju. Nosivi skelet, stupci, često se odvajaju od skeletnih pregrada, kulisa. Posljedica toga je elastična koncepcija.

Elastična osnova islamske arhitekture omogućuje slobodnije plastično oblikovanje i tijela i prostora u njemu. Kod renesansnih zgrada je to u tome obimu takorekući nemoguće.

Zidovi islamskih zgrada povijaju se u prizemlju prema krivini ulice. Na katu pako sa t. zv. doksatima i divhanama prelaze na ulicu i avliju. Konačno se sve izravnavaju i međusobno povezuje u podkrovlju sa širokim, geometrijski jasno određenim vijencem krovne konstrukcije.

Površina — struktura.

Površine omeđuju prostor tijela. U ovom su sustavu sekundarnog značaja. Primarnog su značenja, kada nastupaju samostalno kao žaluzije ili prozirne rešetke, paravani, mreže i slično.

Površine međutim nastupaju i vezano u ogradama i to bilo: kao prozirne ograde (tarabe) oko bašća; kao ograde sa zamreženim prozorima (transparentima) oko groblja i džamija; kao zatvorene pune ograde, iz kojih samo tu i tamo izbiju po koji zamreženi sandučić, mušebak, sa širokim vratima i prizmatičnom ili čunjastom nadstrešnicom; kao zatvoreno, mrežasto, ciklopsko zide oko tvrđava, koje onda djeluje kao zatvoreno puno tijelo; a tvore i, kao što je već spomenuto, zatvorena tjelesa muslimanskih kuća. Onda katkada po koja od tih ploha otpadne, pa nam se pogled otvori u lijepe plastične prostore (kao na pr. u muslimanske pekare ili trijemove ispred džamija).

I dok se u renesansi zidovi iskazuju po njihovim statičkim funkcijama i dijele se na nosive i nošene dijelove (stupci, pilori, arbitravi, vijenci itd.), to u orijentalnoj arhitekturi plohe djeluju više svojim oblikom, ritmom, proporcijom, bojom, vezom, sastavom t. j. strukturom i mozaikom materijala: vez limenih, šindrastih i čeramidnih krovova, pa široki vodoravni drveni krovni vijenci, iznad bijelo krečnenih fasada, iz kojih izbiju tu i tamo po koji prozorčić lijepe proporcije, neodredljive etaže, pa niz prozora — ritam ili doksat sav u prozorima iznad podnožja od ciklopskog zida, preko ugla, a prema avliji obično ožbukanu fasadu zamijeni drvena obloga ili niz drvenih rešetki u zelenilu — i konačno ispod svega kaldrima. Dakle jedna strukturna arhitektura za razliku od renesansne i tektonske!

II. PROSTOR — PLASTIKA

Osim kulisa — pregrada i konstruktivnih stupaca muslimanske su prostorije oblikovane još i drugim elementima.

Najprije treba spomenuti divhanu i jednokrake stepenice, koje ne zatvaraju prostor nego ga plastično oblikuju — to su elementi vanjske plastike!

Muslimanska unutarnja prostorija gotovo i nema pokušaja, koje bi bilo mobilno, sve pokušstvo u prostoriji je čvrsto, nepokretno, uzidano = dio arhitekture prostora i njegove plastike.

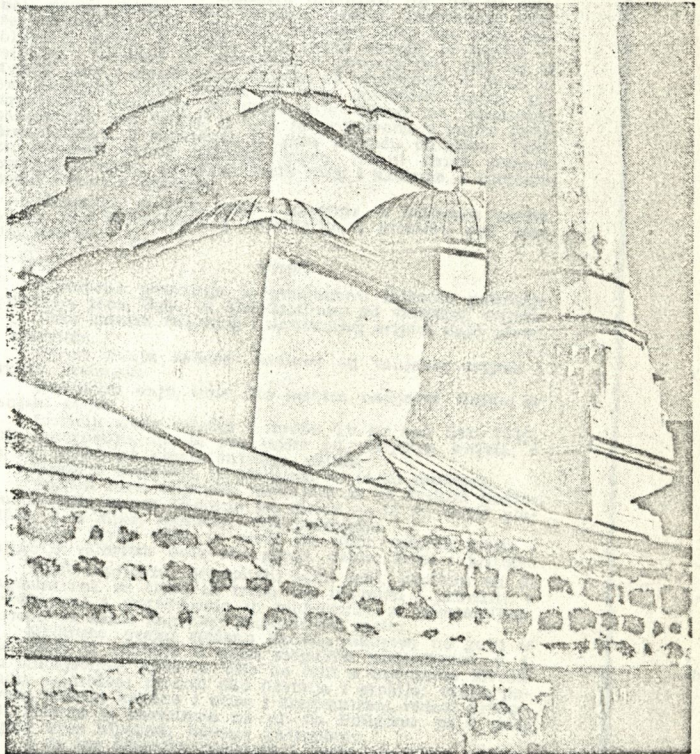
Među ovo pokušstvo spada najprije sećija t. j. čvrsti, niski stepen, koji se proteže duž zidova obično sa tri strane prostorije.

Sećija služi za odmor (čućanje), a noću za spavanje. Četvrti zid prostorije je sav plastičan. Tvori ga garnitura sa plastičnim ulazom (nišom), uzidanim ormarima, često i peć sa hamamom t. j. koritom ili kupaonom za tuširanje kupanje.

Dodamo li tome još kamin ili ognjište, koje je u muslimanskoj kući zidano — ukazali smo na sve elemente muslimanske stambene prostorije.

Kamin u kavani teških radnika na trgu zvanom »Circus place« slobodno je smješten u sredini prostora (uspoređi sa Le Corbusier-ovim living roomima), pa kao takav predstavlja prostorno-plastičan elemenat prvog reda!

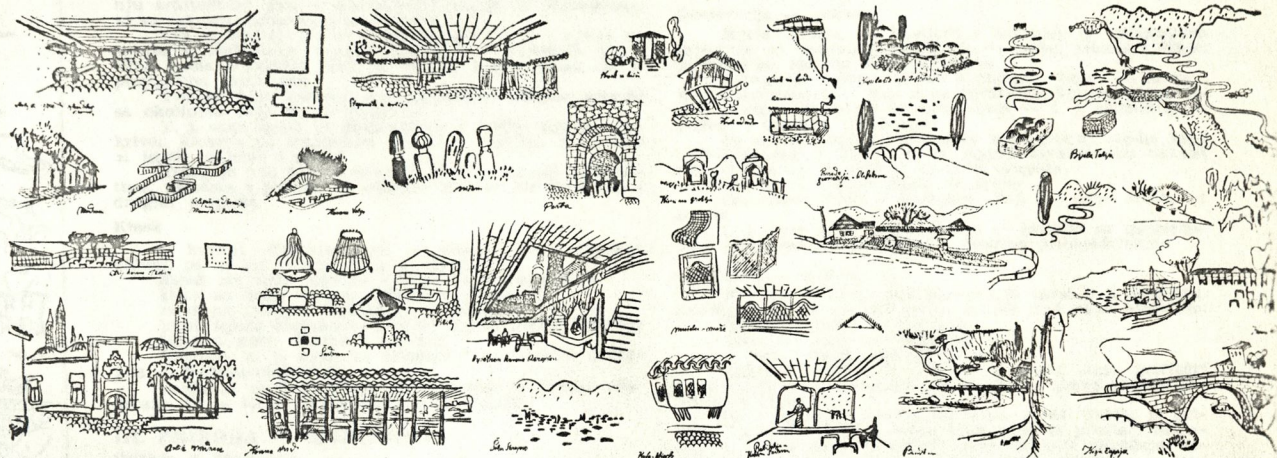
Primjeri. Divhana Morića hana: drveni strop, čilim na čudu i četiri bijele stijene, od kojih je jedna sva rasušteta u kontinuirani red prozora, dakle čisti prostor! Duž tri zida proteže se niska i široka sećija, u kutiću četvrtog smješteno je slobodno u prostor malo ognjište za čućanje kave: geometrijska čista tijela u čistom prostoru! Još elementarnije djeluju livani džamija. Mibrab-niša za molitvu — udubina u osovini prostora nasuprot ulaza, nimbura kraj njega — propovjedaonica — kao strogo kristalno, izolirano tijelo, smješteno u čistom prostoru. Međusobno je sve povezano čilimom — bojom t. j. naje-

Begova džamija strukturna arhitektura

mentarnije i najčišće shvaćanje arhitekture prostora (usporedi sa ponutricom starokršćanske crkve Santa Maria in Cosmetin u Rimu u Le Corbusierovom izdanju).

Square je atrij, koji se otvara na ulicu. Square kavane »Volga« je prema ulici samo prividno zatvoren čeramičnim krovom; iz prostora između tog krova

Prostori pod vedrim nebom.

To su avlije, atriji i squerovi.

Avlija je zatvoreno dvorište muslimanske kuće. Oblikuju ga masivne pregrade, zidovi sporednih zgrada i stambenih kuća.

Visoki nadvratnici ulaznih vratiju, iznad prolaza prebačeni dijelovi kuće, trijemovi i široki vijenci poput vodoravnih kulisa oblikuju prostor i visinski (vidi avliju muslimanske kuće nasuprot bivšeg sefardskog hrama).

Sve se tu izmiče, zatvara i plastično oblikuje u neke meander-prostore.

Pa to načelo prostorno-plastičnog oblikovanja prostora nalazimo u suvremenom urbanizmu kod t. zv. meander trgova! Značajno je pri tome, da se polazi od prostora a ne od arhitekture kao samostalnih organizama.

Atriji su avlije polujavnih zgrada — džamija i kavana. Sa nekim transparentnim ogradama su poluzatvoreni, a oblikuju ih trijemovi ispred džamija, kiosci — šadrvani, zidovi turbeta i drugih sporednih zgrada.

Svaki od tih atrija ima po koju atrakciju. U sredini je redovno šadrvan.

U kavani »Aeroplane« otvara nam se kroz hipetron vanredan pogled na minaret Begove džamije i Sahat kulu. Atrij kavane »Stadion« zasaden je sa nekoliko redova drveća.

i kavane raste drvo (usporedi sa Le Corbusierovim paviljonom de l'Esprit Nouveau na pariskoj dekorativnoj izložbi iz godine 1925.). Drvo tu kao da raste iz arhitekture — i j. prostorno-prodorna arhitektura, za razliku od zatvorenih, tjelesnih arhitekture).

Kamini i nimbere, šadrvani i sibilji, nišani pa minareti, to su skulpture. To su pointe, koje ističu središta raznog života: kamini domaćeg, šadrvani atrijskog, nišani posmrtnog, mihrabi i nimbere nabožnog itd. To su simboli, pa im otuda i tolik formalni značaj. Šadrvanske mreže preuzele su oblik hanuma, minareti strše kao neke stabiljke iz grada, a nišani niču poput špagli iz zemlje — mihrap i nimbere su apstraktni i geometrijski. Sve su te tvorbe čiste i standardne. Rijetko su profilirane, a kada su već članjene, onda uvijek na neki površinski način: inkrustacije, cizelacije ili perforacije. Nikad ne nastupaju samostalno, već uvijek u vezi sa prostorom, s kojim onda žive zajedno. S okolinom se vežu pomoću čilimova. Tako su minareti iznad mozaika grada, nišani iznad zelenih travnih površina, šadrvani iznad voda i kaldrme, a nimbere iznad čilimova džamija.

Značajna je veza vode i kaldrme te željeznih mreža na pr. kod šadrvana t. j. bijouterije u prostoru pod vedrim nebom.

Otvori

Stambena prostorija je muslimanu intimno područje i domena žena, koje tu žive izolirano od vanjskog svijeta. Vezu između vanjskog i unutarnjeg svijeta daju otvori u zidovima.

Otvori imaju zadaće: izolirati od vanjskog svijeta i pružiti razonodu.

Razonodu daju time, što izabiru najljepše vidike na vanjski svijet.

Izolaciji služe rešetke i mreže. To su kao neki filtri, koji omogućuju, da se sve uzme od vanjskog svijeta, a da taj svijet ne ometa intiman užitak.

Mreže u otvorima = okviri — to su mušepci.

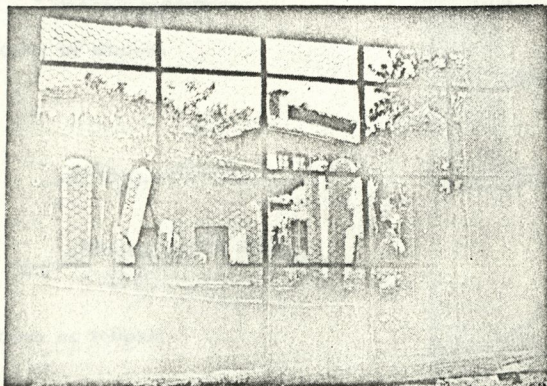
Pogledi kroz mušepke mijenjaju se sa svakim pokretom čovjeka ispred odnosno iza mreže — to su dakle plastične, žive slike, nanizane duž prostorije.

Sujet živih slika je vreva na ulici, mozaik grada i kuliserija valovitih brda oko grada, dakle: život i priroda.

Život i priroda, prepušteni sami sebi, kaotični su ili fragmentarni, za sliku ih treba tek učvrstiti i prirediti, a učvršćujemo i priređujemo ih mušepcima = geometrijom. Mušepci su dakle kao neki geometrijski raster.

Medutim, ovako stečeno likovno iskustvo ne gubi se više, nego se opetuje u svim mogućim varijacijama t. j. u slučajevima, kada se više ne radi o intimnom životu. Otuda zamreženi prozori oko džamija i groblja; otuda paravani između kavane i ulice i kontinuirani redovi prikastih prozora u kavanama na pr. na Polygonu, pa i onaj pogled kroz hipetron kavane »Aeroplane«.

A iz tog iskustva proizlaze i porte, na ulaze mislim, kao što je na pr. onaj rešetkasti ulaz u »Babića bašču« ili Neidhardtova porta u Baščarsiju sa pogledom na stari

Rešetka bez stakala u ogradi oko groblja

Tašlihan, Sahat-kulu i minaret sa kupolom Begove džamije.

Kinezi, kad žele uhvatiti kakav osobito lijepi pogled na prirodu ili arhitekturu, stave pred njih glorijete ili porte.

Odatle nije daleko ni do kavana na Hridu. Mislim do onog prozračnog okvira između zemlje i krova na stupovima, u kome se prepliću slojevito naslagan mozaik grada i valovita kuliserija okolnih brda iznad grada.

Ova tvorba međutim ne pripada više našem shvaćanju arhitekture, kao u sebi samima završenih organizama, to su rekviziti prostornih aranžmana!

Sva ta arhitektura ne košta mnogo, ali je s njome na vanredno izabranom mjestu uhvaćena i priredena jedna slika grada i prirode, koja bi ostala fragmentarna, da je prepuštena sama sebi.

Tvorbe, koje baziraju na navedenom odnosu prirode sa okolnom zvat ću — kioscima.

T. j. sam skelet ili konstruktivan kostur zgrade, prekriven krovom na stupovima. Kiosk = paviljon = papilio = leptir = krov u zraku.

Teško je kod kioska utvrditi granice između arhitekture, prostora i prirode — okoline, kad se sve to jedno s drugim prepliće.

Kiosk

U kavani »Stadiona« ljeti se stakleni plašt gradnje ukloni, pa se vrt i ulica silju u kiosk.

Kiosk na vodi: kavana »Vrbanja« i »Bendbaša«, kiosk na brdu: kavana »Hrid« i »Jekovace«.

Kiosk na groblju: turbeta na Alifakovcu, kiosk ispred bogomolje: šadrvan ispred Begove džamije

kiosk u kući: čardak i divhana. Ašćinica to je kiosk sa izlogom i sanitarnim uređajem — Budenarchitektur.

Baldahin sa pozornicom za pjevačice u kavani »Šadrvan« to je kiosk ili arhitektura u prostoru.

III. PRIRODA — GEOMETRIJA

Priroda u geometriji.

Krov do krova i kupola do kupole — pa lipa i jablan do minareta, piramida do piramide, kalote, pa sve isprekidano okomicom — vertikala do vertikale.

Ili put pokraj Vjersijskog zavoda, koji se kao neki kameni čilim skoro vertikalno uspinje ispred nas u brdo, da završi niskom kućom i visokim jablanom.

Ili čitav jedan kompleks kao što je Alifakovac ispred

gradske vijećnice: vodoravne naslage kuća između visećih vrtova, koje su kao čopor ovaca u brdu — iznad horizontale na lukovima t. j. čuprije preko Miljacke — pa jablanovi sa svake strane.

Staro Sarajevo su kuće u vrtovima, grad protkan zelenilom — vrtini grad!

Drvo i voda, vrt i brdo, to su elementi prirode, a u našim je aranžmanima priroda u geometriji ili upotpunjenje arhitekture prirodom!

Geometrija — priroda

Bijela Tabija, pa bastioni i kavanice na istaknutim mjestima po brdinama oko grada — niske, pitome i blage, prilagođene, kao da rastu u terenu.

»Flosna« to u brdo, visoko u nizinu« (Loos) — harmonija diskordance! — Kao neke pointe su, kojima ističu kipi i parli grudi u skulpturi ženskog tijela — t. j. geometrija u prirodi i vještina plasiranja!

Pa oniski konjići i bosanske kuće pokraj alpske kuće i Pingsgaueru, i nisko drveće ispred kavanica na dohvat ruci — kao da je izniklo jedno iz drugoga.

kao da je vezano jedno uz drugo kao kuća puža i kornjače, koji je nose svuda sa sobom

t. j. harmonija konkordance — prirode sa geometrijom, l'architecture paysagere i vještina prilagođivanja!

Geometrija u prirodi.

Muslimani imaju nekoliko svojih corso-a u Sarajevu. Zračnjak je, da su ovi corsoi uvijek duž neke atrakcije:

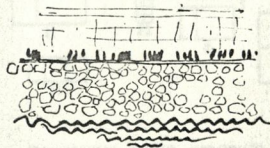
Corso na brdu — Poligon, Corso uz vodu — Miljacka

a voda i brdo opet su priroda.

Kakva je dakle ta priroda u gradu, koja privlači? Draž proizlazi iz kontrasta geometrijskog grada pokraj slobodne prirode!

Pa poduzmimo šetnju još izvan grada. Divlja je priroda i sutjeska između brda, kroz koju se provlači Miljacka — sve tu bježi u smjeru vode. Gibanje ukrćuje horizontalna transversala na luku: Kozja cuprija — geometrija u prirodi.

»Priroda je kaotična ili fragmentarna, udovoljiti nas može tek u geometrijskom redu. Naš je život dapače vezan uz prirodu — ali naše su radosti u nama — osnova našeg osjećanja je geometrija! Svrha svijeta naših šetnji u prirodi jeste, da tražimo red — cilj međutim: (ove) umjetnosti jest, da stvara odnose, koji nisu slučajni!« (Le C.).

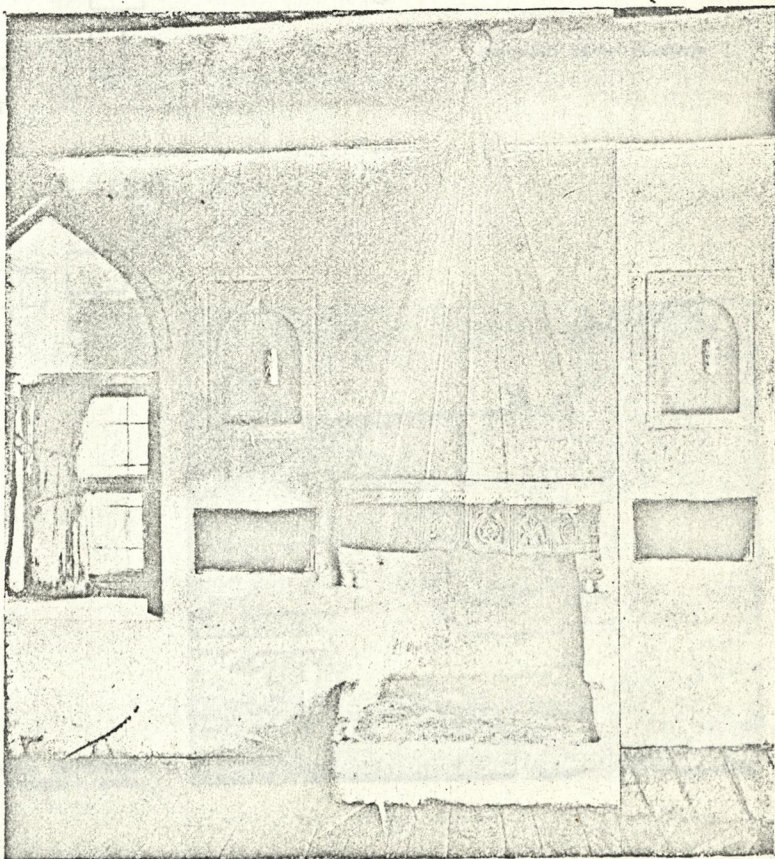

Corso uz Miljacku

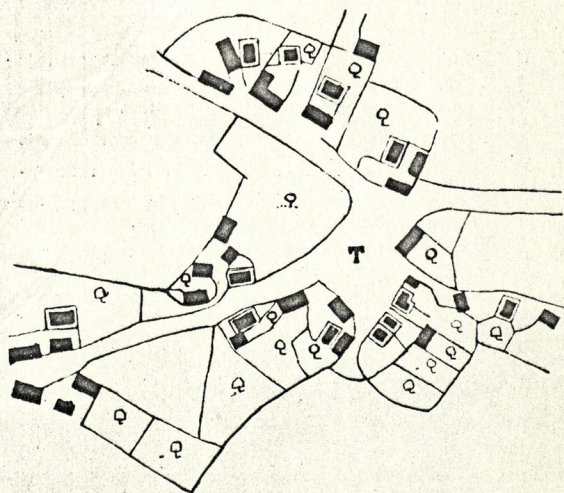
Corso na Poligonu

Kamin u muslim. kući

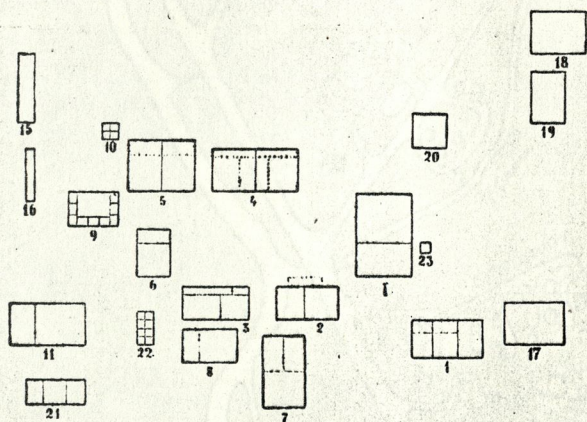

Bosanska gradska arhitektura
(dječji crtež)

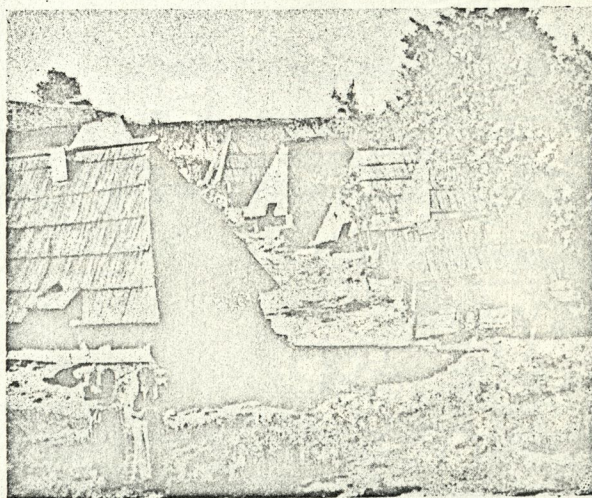

Slobodan način građenja

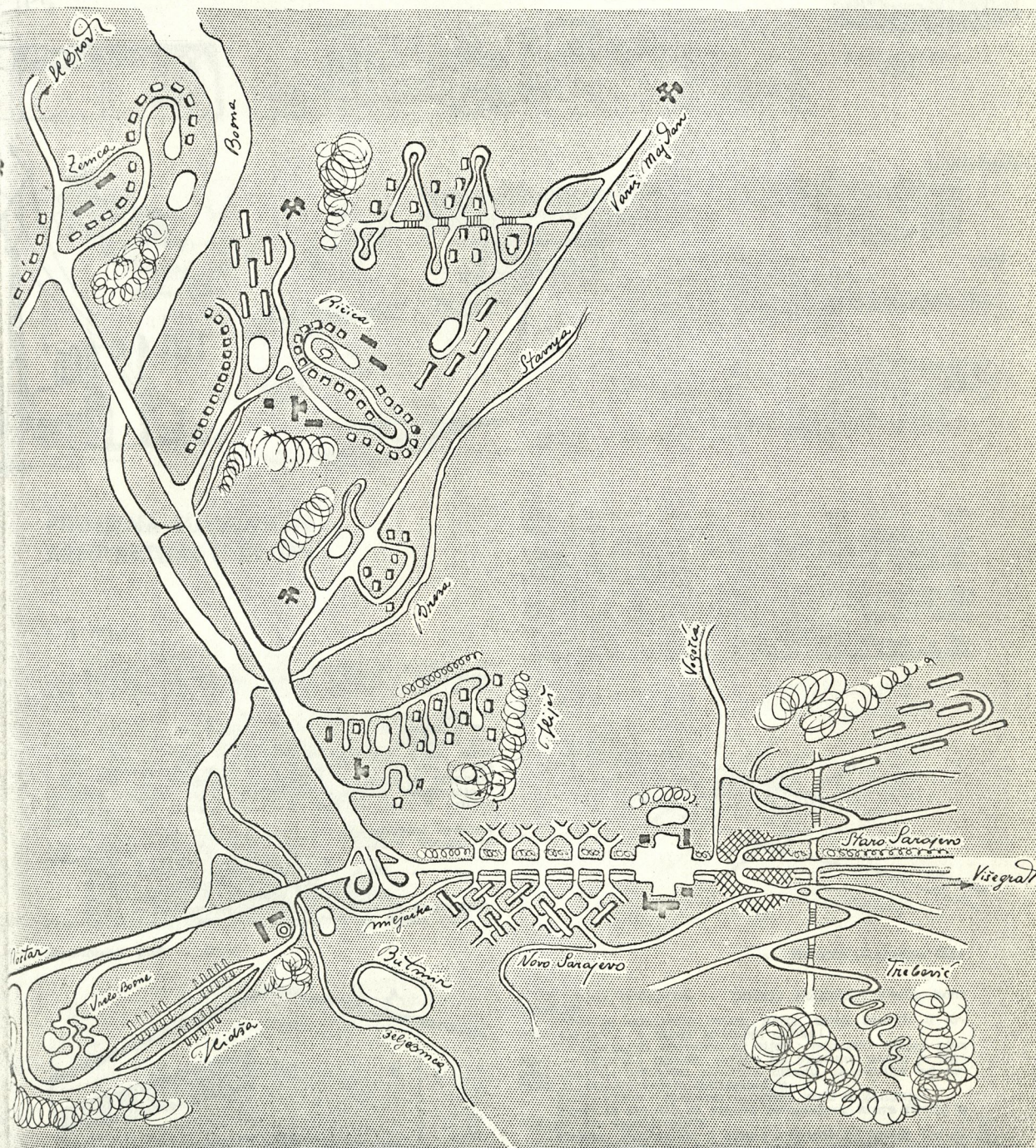

Regularan način građenja
(pod pravim kutem)
Seosko naselje

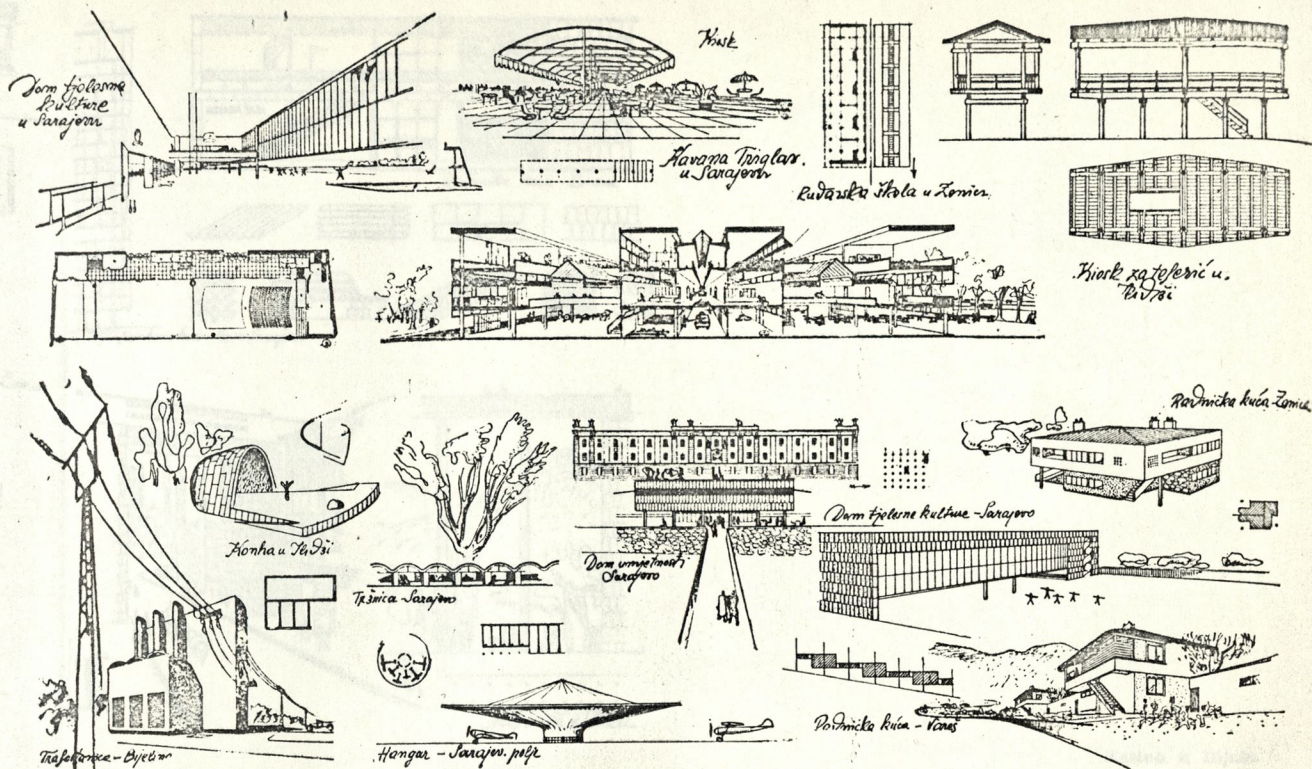
Bosanska seoska arhitektura
(Obiteljske zadružne kuće)

Primjena moderne arhitekture i urbanizma u Bosni

Šematski prikaz novoprojektiranih naselja i regulacija
u srednjem bosanskom rudarskom bazenu

PRIMJENA SUVREMENE ARHITEKTURE U BOSNI

1. TIJELO:

Tijela prizmatična ili obla.

Prizmatična tijela: Umjetnički paviljon ispred vojarnje kralja Tvrtka, šestorci, blizanci — lanci kuća, dom bečarusa, dom tjelevojebe, kolektivni domovi u nizovima.

Jedan oblik, jedan elemenat, jedna diagonalna, koja se stalno ponavlja. Arhitektura pačetvorina, svih mogućih veličina, koja se samo proporcionalno, prema volumenu povećava. Sve to spada u isti rod prizmatičnih tijela, samo s tom razlikom, što su jednom plastična, drugi put na pilotima ili pak, površinski oblikovana, no onda po principu mozaika, poput kulisa, ležeće, horizontalne tendencije i elementa t. zv. meander-prostora, koji se jedan u drugog prelijevaju.

Obla segmentna tijela: Trafostanica, tržnica, konha-školkja, čerada ispred kavana »Triglava«, hangar za zrakoplove u obliku izvrnutog čunja.

Trafostanica — puno segmentno tijelo.

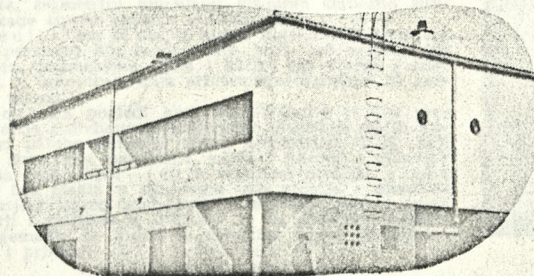
Tržnica — polupuno segmentno tijelo.

Konha-školkja — otvoreno šuplje tijelo.

Stara kupolasta arhitektura je postala tu segmentna.

Prije su bila sva tijela završena, zatvorena prema vani —

Majstorska kuća u Iliašu

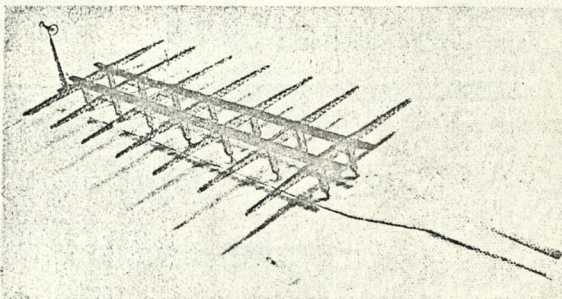

sada je izvana vidna čista kora — plašt, koji se prema vani otvara.

Mjesto plosnih piramida krovova na prizmatičnim tijelima kao nekada, sada terase poput paluba — solarij DT, valovite segmentne ploče — tržnica, ili valoviti salonit pokrivač — bečarske kuće.

Inače je ostalo formiranje tijela slično plosnato kao prije. Sve se preuzelo osim pogleda na život i novog materijala, koji nam je dao oblike, kao što su segment, školjka, valovite ploče, izvrnut čunj, hangar itd.

Konstrukcija: Mjesto kamenih zidanih — betonske lijevane konstrukcije. Mjesto statičkih konstrukcija,

Hangar — zračna luka

s oba kraja poduprtih — princip konzole i viseće konstrukcije.

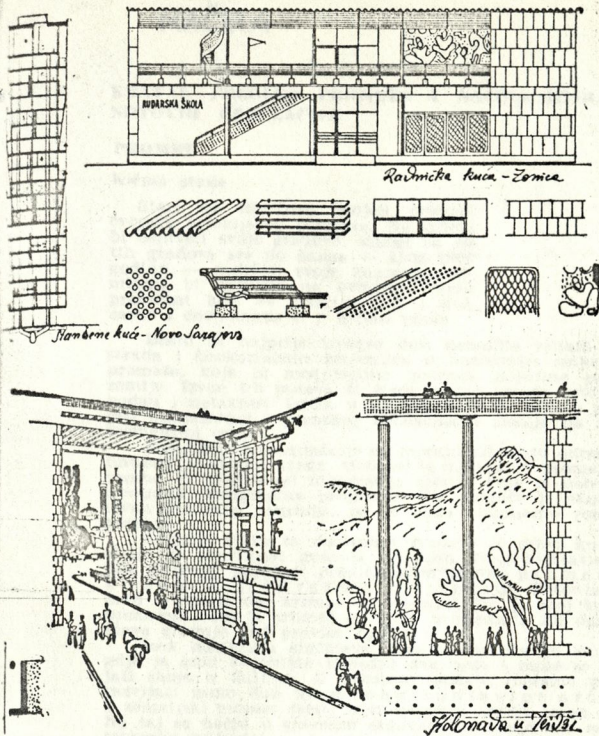
Drvo je zamijenio beton. Beton treba lijevati u drvene kalupe — i otuda srodnost oblika!

Konstrukcija suvremenog tijela: betonski skelet plus plašt — skeletna zgrada, zgrada na pilotima, samo je moguće provesti betonsku skeletnu zgradu, za razliku od drvene, sa mnogo većom dosljednošću.

Površina: (primjer bečarske kuće u Zenici).

Krov: iz kratkih se vezova čeramidnog krova prešao u dugački vez salonit-ploča.

Fasada: Perforacije u zidu i stepeničnoj ogradi (to su moderni mušepci) pa željezne mreže pregrada i savijene površine od letvica — klupa i žaluzija u logii. Kamenosjek kamenih odnosno cementnih ploča fasadne obloge, sa prelazima iz ležećeg u stojeći vez, pa žbukan zid i mreže kamenog ciklopskog zida i polihromiran zid (boja kao sred-

Kasino u Piljašu

no arhitektonskog članjenja), pa mreža redova prozora su — mozaici ili ukratko: strukturna arhitektura sa jakim prizvukom apstrakcije!
Mjesto rasonode i ženske intimnosti — bitne potrebe
veće: prostor, zrak, sunce i zelenilo!

1. PROSTOR

Prostor: Zaklona treba čovjeku — minimalna

Prostora treba čovjeku — ekonomija: čist prostor, prostor bez pokućstva, prostor sa uzdanim ormarima i prelopnim posteljama, prostor, koji se pretvara iz dnevnog noćni — elastičan prostor!

Barem jednu veliku prostoriju treba dati čovjeku — ambena kuhinja odnosno dnevni prostor.

Lijepi plastičan prostor! Oblikovni elementi suvremenog prostorne skeleta su: Monierov plastični zid, stupci konstruktivnog skeleta, jednokrake stepenice, klupa i šadrman, divhane i sanitarni uređaj: štednjak u kuhinji, umionik u umivaonici i garnitura Higial u kući!

Zrak i sunce treba čovjeku: divhana u maloj terasi, terasa poput palube u katovima kolektivnih kuća, šadriji na terasama domova i pleinair škola, domova u liku hangara i — kioska!

Hangar DT: t. j. stapanje triju funkcionalnih prostora: dvorane, vježbaonice i vježbališta u jednu prostornu celinu — sa staklenim paravanom t. j. membranom između njih — hangar i jedna prostorna ideja.

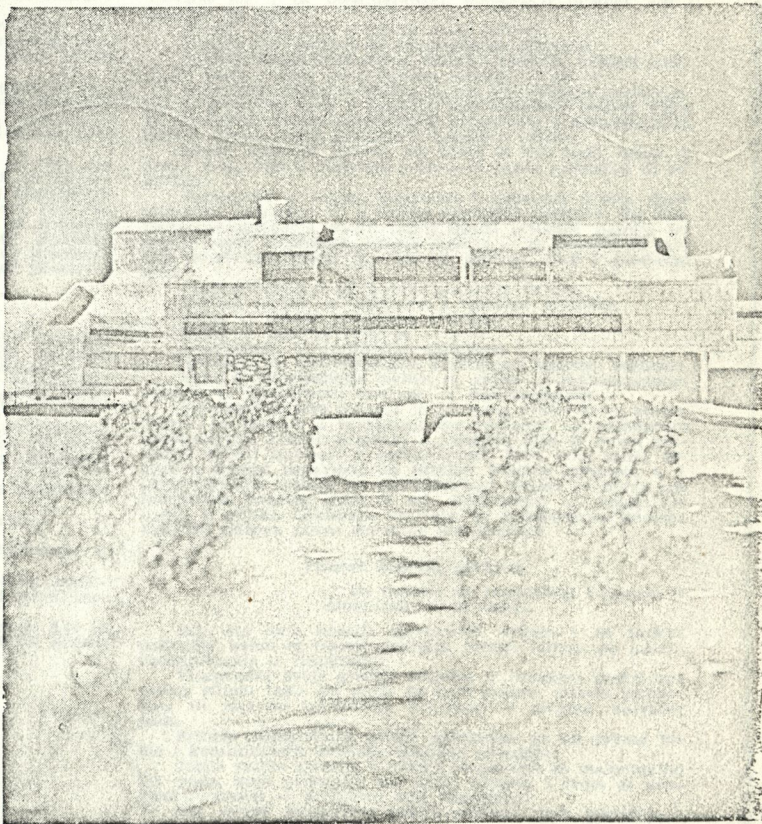
Pleinair-škola — rudarska u Zenici odnosno rtina u Zagrebu: kao na nekoj vrpici nižu se prostor do prostora i iznad prostora — među sobom povezanih pomoću kupa, galerija, terasa itd. t. j. arhitektura lebdećih kulisav avionskih krila — gdje se sve zajedno opet prelijeva u prirodu i stapa s njom — i to je hangar i druga prostorna ideja!

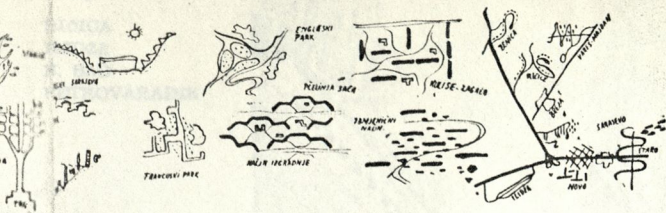
Kiosk, t. j. krov na stubovima usred prostora odn. prirode: — Kiosk za teferić na Ildži, osnove sploštenog šeznogaonika, segmentni dugoljasti kišobran odnosno sunbran čerade ispred šatorne arhitekture!

Zelenilo: šta bi sve te kulse kolektivnih kuća bez engleskih parkova? Šta lanci malih kuća bez vrtova? Šta ta čista, prizmatična tijela i kulse bez drveća i zelenila? — T. j. upotpunjavanja arhitekture prirodom ili geometrijom u prirodu!

Otvor: Pa pogledi kroz kontinuirane redove prostora i divhane naizmjenično građenih malih kuća i okviri paluba odnosno terasa kolektivnih kuća, koji okviruju žive slike, panorame, grada i prirode i valovitih kulisav brda iznad njih — tu je srodnost preočita s onim prozorima bez stakla u ogradama oko groblja i džamija!

Pa trijem ispred bogoslovije i saborne crkve i porta Bašcarsiji i glorižete u Ildži — to su rekviziti prostornih arrangementa — kulse sa otvorima ispred lijepih arhitekture i prirode!

te stanbeni putevi usporedo sa slojnicama (izohipsama) u obliku vrpca sa izmjeničnim načinom gradnje i sa PNV (Sušak).

Pa prema tome su i oblici ulica ključa: ravna u nizinskom, serpentinasta u brdskom području;

sabirne ceste: geometrijsko-kvadratične u dolini, serpentinaste u brdu;

stanbeni putevi između karea sabirnih mreža i engleskih parkova: slobodni ili u obliku grananja drveta u dolini, u obliku valovitih vrpca u brdskim predjelima. — Slobodno dakle paysažno, prema konfiguraciji terena — kako to izohipse izlikuju!

Pa analogije prema tome za Sarajevo:

Staro Sarajevo brdski (Sušak), novo je Sarajevo nizinski grad (Novi Sad); ili: staro bi Sarajevo moglo u pogledu prometa usporediti sa Novim Sadom zajedno sa Petrovarinom!

Način izgradnje

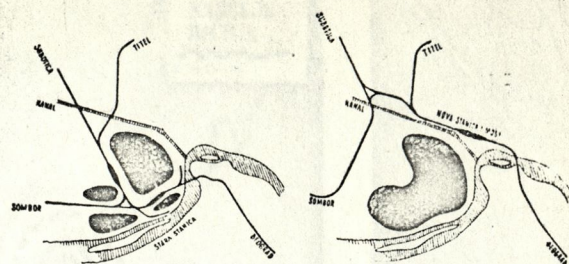
Odkako je čovjek uzletio i dobio pred- nad trećom dimenzijom grada — otpočelo je novo doba urbanizma

U središta starih gradova unesti zračne prostore, squerove sunca i zraka! — široki bulevar sa squerovima u Pavličevu ulicu t. j. prostornu ulicu sa prostorima, koji se jedan u drugoga prelijevaju! To je kompromisno rješenje, koje vrijedi za središta starih gradova — dok sve drugo treba riješavati po najsuvremenijim urbanističkim načelima!

Današnji način izgradnje u zatvorenim blokovima je nehiđenski i nesuvremen — radi slabe insolacije i slabog prozračivanja grada. U ovakovim se gradovima razvija smrad i razne bolesti. U njima nema dovoljno vegetacije. Suvremeni urbanizam je radi toga iznašao nov način izgradnje u nizovima. Ovaj način daje dobru insolaciju i provjetravanje grada a i dobru orijentaciju t. j. položaj stanbenih prostorija prema suncu.

Gradnju u nizovima su razni urbanisti različito riješavali:

Gropius je počeo gradnju u paralelnim nizovima. Njegov je način posve umna tvorevina, koja omogućuje dobru orijentaciju prema I i Z, a i dobru provjetravanje grada ali — uslijed opetovanja uvijek jednog te istog

niza djeluje monotono i neprostorno. Ovako izgrađene naselbine više sliče veleobrtim nego li stanbenim četvrtima. Ndt je u ovaj način unio raznolikosti svojim kombiniranim načinom gradnje, koji je predložio za Novi Sad. Ovim načinom on kombinira nizove visokih gradnja, za porodice sa malo djece, sa nizovima niskih gradnja za porodice sa mnogo djece. Nizovi su razmaknuti toliko, da su dobro insolirani.

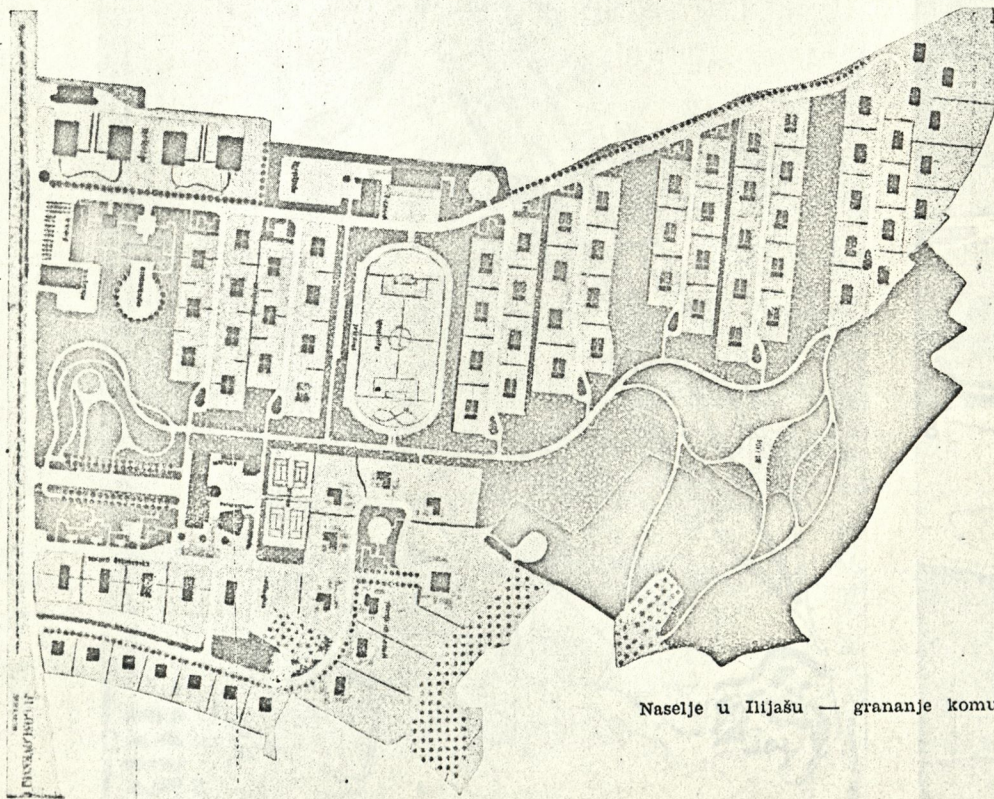
Dok je Le Corbusier prostornost niza postigao svojom gradnjom u obliku meandera, a razvio ga je duž jedne arterije tako, da se prostor prelijeva u prostor;

dotle je Ndt nakon analize kuta pristupio najprije gradnji nizova u obliku meandera blažeg kuta t. j. u obliku pčelinjeg saća;

a kasnije u nizovima u obliku kulisa. Kod ovoga se načina prostor ne prelijeva samo u prostor u jednom smjeru — duž jedne arterije, već u svim smjerovima. Time je uklonio mračan kut, udovoljio zahtjevima zračenja grada i stvorio intimne prostore između engleskih perivoja.

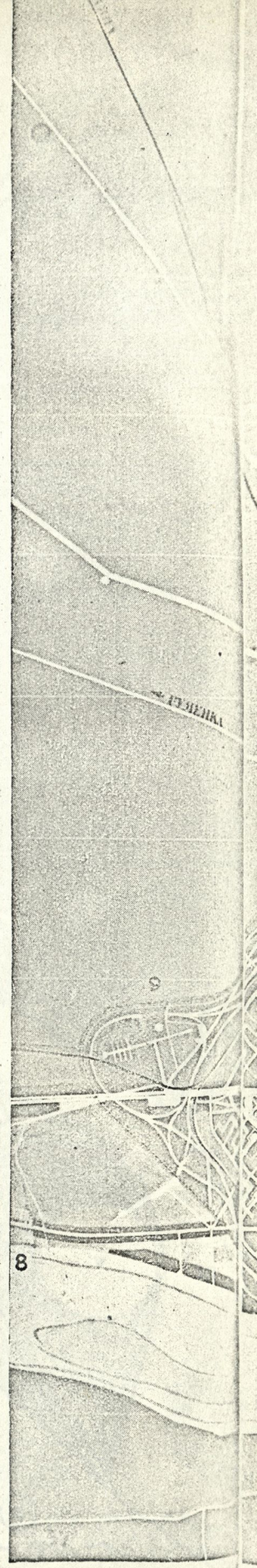
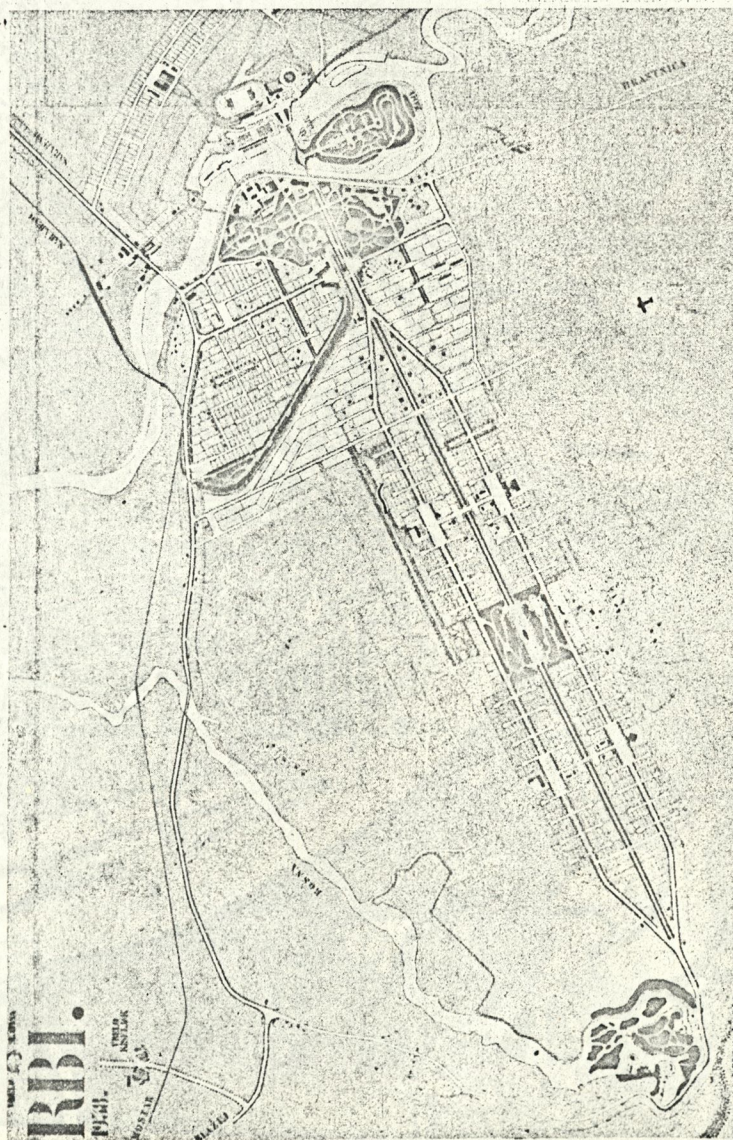
Vrijedi za gradnju u nizinskim za razliku od gradnje u brdovitim područjima, gdje je suvremeni urbanizam razvio naizmjenični način gradnje, po načelu PNV t. j. tako, po izlasku, da se kuća kući po mogućnosti izmiče kako u vodoravnom tako i u visinskom pogledu. — Vrijedi za individualne kao i za kolektivne kuće. Kod prvih međutim sa izvjesnim ograničenjima — da svaki stan dobije dapače svoj ulaz i svoju bašču, ali tako, da je inače više jedinica skoncentrirano pod jedan krov na način blizana, četvorki, šestorki itd. Time se štedi na zidovima, ogradama, vodovima raznih instalacija, ulicama, postizava toplinski efekt u kući a i ozbiljniji izgled gradnje. Kuće su naime tada smještene na kraj zemljišta, pa tako ostavljaju veće zelene površine ispred sebe, olakšavaju možebitna proširivanja ulica (elastična ulica) itd.

Gradjevna i regulaciona linija, koje su se u starom urbanizmu poklapale i koje su radi paralelnosti prouzročile zlo t. j. koridor-ulice, u suvremenom urbanizmu više nisu identične, a ne treba niti da su paralelne (momačke kuće u Zenici su radi bolje insolacije koso postavljene prema ulici) — već naprotiv: plastične elemente je moguće sada smještati posve slobodno u obliku čilima, kao neke hijerogliffe između prometnih mreža u gradski prostor — i to već iz čisto praktičkih razloga: jer nam je na taj način moguće udaljiti stanbene objekte od bučnih, prašnih i smrdljivih ulica.

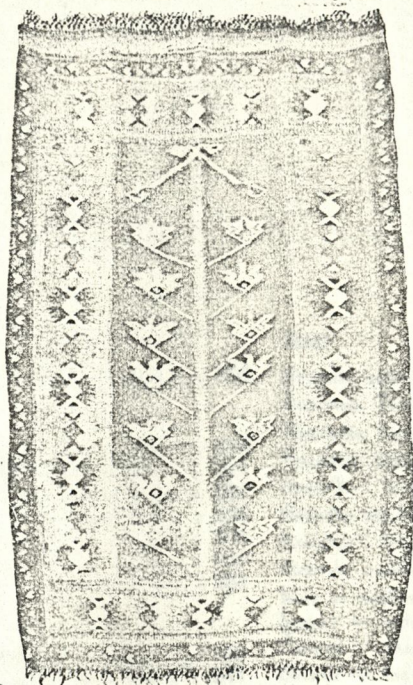

Naselje u Iliašu — grananje komunikacija

Primjeri
RIČICA
ILIDŽA
N. SAD
PETROVARADIN

*Na kraju zahvaljujemo svima,
koji su izdavanje gornje publika-
cije omogućili odnosno poduprli, a
napose:*

*Hrvatskom društvu inženjera;
Uredništvu Tehničkog Vjesnika; te
Glavnom ravnateljstvu Hrvatskih
rudnika i talionica d. d.*

Autori

Glavni i odgovorni urednik: Ing. Radoslav Lorković, Zagreb, Buconjićeva ul. 13. — Vlasnik i izdavač: Hrvatsko društvo inženjera, Zagreb, Pierottijeva ul. 4 (predsjednik prof. ing. Đuro Stipetić, Zagreb, Ivekovićeve stube 7) — Tisak Hrvatski državni tiskarski zavod, Zagreb, Šuflajeva ul. 28a. — Za tiskaru odgovara: šandor Domitrović, Šuflajeva 28a. — List izlazi mjesečno. — Godišnja pretplata Kn 240.— inozemstvo Kn 300.—, pojedini broj Kn 25.—

Tiskanje i raspačavanje dopušteno rješenjem Državnog izvještajnog i promičbenog ureda
br. 12.498/42 od 21. kolovoza 1942.

SADRŽAJ

UVOD

Sarajevo od jučer, danas i sutra	200
--	-----

PREDAJA

Likovna fizionomija Sarajeva	210
Sarajevo iz god. 1069—1072. po Hedžri	221
Pravo na vidik (Sarajevo 1916.)	224
Sarajevo i Le Corbusier	226
Dva pola arhitekture u Bosni	228
Muslimanska groblja	230
Slučaj Serijatske gimnazije	233

ARTERIJA ISTOK-ZAPAD

Regulacija križanja ispred Alipašine džamije	235
Sarajevski trgovi	241
Od Doma tehničke radinosti do Doma umjetnosti	247
Dom tjelesne kulture	249
Neboder — Pavelićeva ulica — Baščaršija	253
Baščaršija	256
Smije li spomenik u sredinu trga?	258
Regulacija Bendbaše	260

RAZONODA

Kupalište Ilidža od danas	263
Kupalište Ilidža od sutra	265
Kultura teferića	269

RAD

Bosanski rudarski bazen	273
Regulacija Zenice	276
Regulacija Vareš-Majdana	279
Regulacija Ljubije	281
Radničko i činovničko naselje u Brezi	283
Radničko naselje u Podbrežju — Zenica	284
Radničko i činovničko naselje u Ilijašu	286
Rudarsko naselje Ričica	289
Kuće za neoženjene radnike	291
Šestorci — radničke kuće sa po 6 stanova	294
Četvorci — majstorske kuće sa po 4 stana	298
Blizanci — radničke kuće sa po 2 stana	300
Činovničke kuće	303
Rudarsko-talionička škola u Zenici	304
Kasino u Ilijašu	308
Trafostanica	311

ZAGLAVAK

Pregled stare sarajevske arhitekture — principi i elementi	312
Primjena suvremene arhitekture u Bosni	316
Urbanistička načela	318

Narodna in univerzitetna
knjižnica

• NUK

00000445323

